Рік XIII. Р. 1904 кн. III. Т. LIX.

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN
DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XIII Jahrgang. 1904, III B. B. LIX.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 30/VI с. с. 1904.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

має на складі між иньшими отсї книжки:

	Корон
Адріян, Аґрарний процес у Добростанах	1·—
Барвінський В., Досліди з поля статистики	0·20
Бодянський О., Українські казки, зі вступом і поясненнями . . .	0·50
Боровиковський Л., Маруся, теж	0·26
Брайтенбах В , Біольоґія в XIX в.	0 26
Будзиновський В., Хлопська посїлість	2·—
Верхратський Ів. — Начерк соматольоґії	3·—
„ Знадоби для пізнаня угро-руських говорів, т. 1–2 по . . .	2·
„ Про говор долівський	1·30
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношік в народній поезиї	0·50
„ Русини Пряшівської епархії і їх говори	0·70
„ Словаки чи Русини?	0 80
„ Hungarico Ruthenica	0 20
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ. словесности . . .	0 50
„ Угроруські духовні вірші	2·50
Грушевський М., Історія України-Руси, т. I, вид 2 . . .	7·50
„ т. III—IV див. іст.-філ. секциї. (т, II вид 2 в друку)	
„ Люстрациї королївщин в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	
„ Виїмки з жерел до історії України-Руси, ч. I, до пол. XI в. . .	2 00
„ Розвідки й материяли до історії України Руси, II–IV . . .	9·00
„ Останні романи Г. Сїнкевича	0·40
„ Вступний виклад з історії давньої Руси	0·20
„ Хмельницький і Хмельпищина	0·20
„ Звенигород галицький	0·70
„ Похоронне поле в с. Чехах	0·60
„ Описи Ратенського староства	0 60
„ Хронольоґія подій Галицько-волинської літописи . . .	1·00
„ Економічний стан селян в Львівській королївщині XVI в. .	0·20
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка . . .	0 20
„ Рай і поступ 2 вид.	1 00
„ Микола Ів. Костомарів	0·16
„ Літературно суспільні партії в Галичині	1·80
Еґан Е., Економічне положенє руських селян на Угорщині . . .	0·26
Енґельс Ф., Людвік Фаєрбах	0 50
„ Початки родини, приватної власности і держави . . .	1·50
Етноґрафічний збірник т. I—IV, VII—X і XII по 3·— кор. т. V, VI і XIII—XV по 4·00 кор., т. XI	6·00
Єфремов С., Національне питанє в Норвеґії	0·30
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрациї королївщин в землях Галицькій і Перемишльській	4·00
„ т. II Люстрациї королївщин в землях Перемишльській і Сяноцькій .	4·00
„ т. III, теж — в землях Холмській, Львівській і Белзській . . .	5·00
„ т. IV Галицькі акти з р. 1648—9	4·00
„ т. V теж — з р 1649—51	4·00
„ т. VII — Люстрация королївщин з р. 1570	4·00
Житє і Слово, вістник літератури, історії і фолькльору, рік 1 і 2 по 10, рік 3	5·—
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати? . . .	0·40
Заневич — Знесенє панщини в Галичині	1·00
Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I–XXII і XXV—XXX XXXIII, XXXIV XXXVII — LIX по 3 00, т. XXIII — IV 5·00, т. XXXI–II, XXXV—XXXVI по 5·00, комплети I—XX по 48 00 I—L по . .	120·00
Збірник фільольоґічної секциї т. I: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. I., нап. О. Кониський, 3·—, на ліпшім папері 4·00, в оправі . . .	5·—
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3·00, на ліпшім пап.	4·00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова, т. II 3·00, на ліпшім папері	4 00
„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. II., нап. О. Кониський	4·00
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап I. Верхратський . .	5·00
„ т VI: Посмертні праці М. Дикарева	4·00

Рік XIII. Р. 1904 кн. III. Т. LIX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяцї під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XIII Jahrgang. 1904, III B. B. LIX.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 30/VI с. с. 1904.

Зміст LIX тому.

Inhalt des LIX Bandes.

Inhalt voriger Bände (deutsch) siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

Сьвятий Климент у Корсуні.

Причинки до історії старруської леґенди.

Написав *Др. І. Франко*

X. Віднайдене мощий сьв. Климента.

Отсе ми підійшли до того розділу нашої праці, що був головною її метою, до того моменту в розвою Климентової леґенди, де та леґенда, мов дух Гамлетового батька, в білий день виступає на сцену історичної дійсности, робить ся фактом, а навіть важним чинником історичної події: мощі сьв. Климента віднаходять, приносять до Риму десь у початку 867 р., і тут вони роблять ся не лише предметом великої побожности, але важним чинником у тому, що папа згоджує ся признати славянський переклад літурґічних книг, доконаний славянськими первоучителями; значить, сей момент робить ся важною зворотною точкою в історії всього духового розвою Славянщини і нерозривно звязує імя сьв. Климента з іменами славянських первоучителів Константина (Кирила) і Методія та початком церковного письменства на славянській мові.

Не вважаючи на величезну літературу, яка від давна, а особливо в XIX в. розросла ся довкола діяльности славянських учителів, власне сей пункт — віднайденя мощий Климента і проблемів, які вяжуть ся з ним, не був доси трактований так спеціяльно, як би належало. Більша часть учених, опираючи ся на безсумнївних сьвідоцтвах сучасників, що мощі Климента були в кінці 867 або в початку 868 р. принесені до Риму і стрі-

чені з великою парадою, приймала й сам факт їх віднайденя, а разом з тим і мучеництва та похованя сьв. Климента з Корсуні за безсумнівні історичні факти; иньші задовольняли ся легким зазначенєм сумнївів та трудностий, що насувають ся при детальнім порівнюваню жерел, але й вони не входили в річ глубше. З того, що у нас було сказано доси про історичне ядро Климентової леґенди і про її розвій, видно від разу, що проблєми тут насувають ся значно глубші, ніж доси допускали дослїдники і що для їх відповідного вияснення треба сягнути до прінціпіяльних питань методи користуваня жерелами, що доси були основою дослїду.

Та заким говорити про се „історичне“, а бодай історично-важне віднайденє Климентових мощий, мусимо зазначити, що воно не було одиноке. Як і слїд ждати при широкім розгалуженю леґенди про Климента і його мучеництво, також леґенда про віднайденє його мощий появляєть ся в ріжних місцях і в ріжних часах незалежно в одних від других. Найстаршу звістку про мощі Климента і заподїяне ними чудо знаходимо ще в VI в. у Григорія Турського в цитованій уже його книзї „Liber miraculorum in gloria martyrum“. Безпосередно по чудї з хлопцем на днї моря, яке ми репродукували висше (розд. IX, стор. 174—5), Григорій оповідає далї: „Було жерело, що орошувало один лан понизше терріторії міста Лємовіцина (тепер Лїмузен); його вода осьвіжувала допливом або заплоднювала заливом і огородові саджениці і полеві пашниці. Були пороблені рівчаки, якими розпроваджувано її всюди, де було треба, щоб те, чого не давала природа, осягнути людським заходом. Щедро бухаючи з нори вода була така солодка, що, бачилось, аж радували ся ярини та корчі, коли вона омочувала їх. І в сьому виявляла ся ласка божої величности, що куди лише було пустити потічок, швидко там починали сходити засїви. Та коли мешканцї того села мов для забавки розпроваджували сю воду скрізь по всяких місцях, спокусник, як думаю, з зависти зупинив її під землею і аж у віддаленю 12 стадій вона виступила розрізненими норами серед багна, де вже не могла приносити ніякої користи. Тодї всїх серця поняла трівога; селяни бачуть, що на цїлу околицю приходить якась нова загибіль і заразом гірко оплакують те добродїйство, яким привикли користувати ся доси. І ось у такій посусї минає один, ба й другий рік. Все в тому місцї сохне від спраги, що звикло було орошувати ся. Та ось третього року трапило ся, що один подорожний (quidam iter agens) роздобув

реліквії бл. Климента мученика, про якого ми згадали вже висше, і приніс їх до Арідія, пресвитера того міста, мужа релїґійного і надїленого всякою сьвятістю. Коли-ж день і ніч до нього приходили сумні сусїди, дуфаючи на його молитву, що коли-б попросив у Господа, то міг би привернути жерело на своє місце, він сказав: „Ходїмо — мовить — любі мої, і коли се правда, що твердить наш паломник (portitor), що се останки мученика Климента, то се покажеть ся тепер, коли виявить ся його сила“. Тодї зі співами подав ся до місця жерела, і по відспіваню псальмів у молитві припав до землї, і поклавши сьвяті реліквії в самім гирлї жерела благав, щоб той, що колись засудженим на рубанє мармуру отворив погожу ріку, і сьому місцю привернув воду, яка вперед утїшала його любою лаґідністю, на ново за причиною Климента. І зараз нора повернула і з гирла вибухла велика вода і біжучи наповнила той сам протік, яким плила вперед; серед подиву народа віддавано велику подяку Богови, який і показав силу мученика і зволив сповнити молитву свого вірного слуги“.[1])

Як бачимо, Григорій подає се оповіданє як факт, що став ся мало що не на його очах, бо в околицї близькій до місця його пробуваня і при співудїлї чоловіка сучасного і близького йому, Арідія Лїмузенського. Про сього Арідія сам він в иньшім місцї своєї книги подає досить докладні біоґрафічні дані (op. cit. 457). Се був потомок шляхетського роду, жив від 534—548 молодим парубком у Тревірі при дворі короля Теодоберта, пізнїйше покинув сьвітський стан, пішов до школи, яку держав епископ Нікетій, і вивчивши ся „disciplinis ecclesiasticis“ був висьвячений тим же епископом. У своїх добрах він заснував манастир Аттан, який пізнїйше по його імени названо манастирем сьв. Арідія (по французьки Saint Yrieix) і був аббатом того манастиря. Григорій оповідає ще один факт із його житя з р. 585 і зазначує його смерть у р. 591. Чи й коли він був пресвитером у Лїмузенї, сього не згадує, так що й докладнїйшої дати, коли могло стати ся отсе чудо, не знаємо. Не знаємо також, від кого дізнав ся Григорій про се чудо, чи від самого Арідія, чи від кого иньшого. Та найцїкавійше те, що як у попереднїй леґендї про чудо з хлопцем, так і тут Григорій не

[1]) Gregorii Turonensis Opera, ed. Arnt (Monumenta Germaniae historica, I, Scriptores saec. Merovingici, t. I, 510—511). Пор. Al. Lippomani, Historiae de vitis sanctorum, Lovanii 1571, I, 470.

натякає навіть на місцевість, де були знайдені реліквії Климента, анї не дає пізнати, що се були за реліквії. Що до самого чуда з жерелом, то ми придивимо ся йому ще пізнійше, коли будемо говорити про фолькльорні жерела й парости Климентової леґенди.

Друга леґенда, власне про віднайдене мощий сьв. Климента повстала правдоподібно в Корсуні в початку IX в. Ми не маємо її оріґінального тексту, а тілько короткий витяг у церковнославянськім перекладї, що війшов у склад деяких руських Прольоґів. Ось як читаємо се оповідане в перемиськім Прольозї XVI в. (сиґн. LII, B. 5, стор. 687): „За царюваня Никифора зачинило ся море, де були мощі сьв. Климента в Корсунї, що звеличав був Бог сього сьвятого, як пишеть ся (в його житії). І затурбував ся дуже Ґеорґій, епископ корсунський і пішов у город Констaнтинів і оповістив про се патріарха. І сей послав із ним весь клир сьв. Софії. І прибули до Корсуня, і тут зібрали ся всї люди і подали ся на край моря з псальмами і піснями, щоб одержати бажаний скарб. Та вода не розступила ся перед ними. А коли зайшло сонце, вони сіли на корабель. І отсе о північи заблисло їм сьвітло від моря і показала ся їм насамперед голова, а потім і всї мощі сьвятого Климента. І взявши їх сьвятих поклали в корабель і привезли до міста і поклали в домовину і положили в церкві сьв. апостолів. І коли почали правити літурґію, стали ся многі чуда: сліпі відзискали зір, біси були прогнані і хромі та недужі з між людий відзискали здоровлє молитвали сьв. Климента“.[1])

Нема сумнїву, що маємо тут перед собою не повний текст леґенди, а тілько витяг, такий, які звичайно вміщувано в Прольоґах. Що більше, можемо сказати майже напевно, що сей проложний витяг був доконаний не з первісного тексту корсунської леґенди, а з перерібки, в яку для замаркованя зверхности Царгорода над Корсунем уставлено епізод про подорож корсунського епископа до Царгорода, про бранє дозволу в патріарха на дїло, яке вповні лежало в компетенції епископа і про висилку всього клира зі сьв. Софії для пошукуваня мощий у Кор-

[1]) Ів. Франко, Апокріфи і леґенди з укр рукописів, т. Ш. (Памятки укр.-р. мови і лїтератури, т. Ш), Львів 1902, стор. 312—313, Такий самий, або близький до нього текст мав під рукою і цитував без поданя жерел Платонов у своїй працї „Жизнь и подвиги первоучителей славянскихъ Кирилла и Меѳодія“, друкованій у журналї „Духовный Вѣстникъ“, 1862, т. IV, стор. 314.

суні, висилку, як бачимо з дальшого оповіданя, зовсім безцільну, яка на хід подій не мала ніякого впливу і про яку в тексті далі нема ніякої згадки. По всякій правдоподібности цілий сей уступ і приплутане патріарха та Царгорода до сеї леґенди, се пізнійша, царгородська інтерполяція, вставлена в оповідане первісно корсунське. Можна бачити певну до Корсуня неприхильну тенденцію і в тім, що корсунського архієрея, який фактично мав титул архіепископа, тут називає ся просто епископом. Се заразом доказ, що наш руський перекладач узяв се оповідане не з Корсуня, а з Царгорода. Чи було воно вже в Царгороді ексцерповане і вставлене в Прольоґ, чи може се доконано вже на Руси, се не легко рішити. Мені видає ся правдоподібнійшою перша евентуальність, що перекладач руського Прольоґа знайшов уже в грецькім Синаксарії оріґінал отсього оповіданя. Що доси не знайдено грецького Синаксарія, який містив би яке будь оповідане про віднайдене Климентових мощий, се ще не доказ против того; найдавнійші звісні нам грецькі Синаксарії сягають не далі як до XII в., а вже в X або XI в. могли бути причини, які довели константинопольську церков до усуненя сеї памяти із офіціяльного Синаксарія, а тимчасом се оповідане могло вже перейти на Русь.

Для нас у сьому оповіданю найважнійша його дата. Незвісний автор кладе сю подію на часи царя Никифора I, що панував від р. 802 до 811 і згиб д. 26 липня 811 р. в кровавій битві з Болгарами. Від 806 р. сидів у Царгороді також патріарх Никифор (до 815 р.); як їх сучасника пізнаємо корсунського архіепископа Ґеорґія. Се не богато, та, як побачимо далі, аж надто досить на те, щоб кинути зовсім нове сьвітло на цілий ряд памяток, що доторкають ся славянских первоучителів.

Що до самого змісту, то отся леґенда, як бачимо, добре навязує до тексту старшої (латинської і перед-Метафрастової) леґенди про мучеництво і похорон Климента. Чудесний відплив моря біля Корсуня в місці, де лежить Климентове тіло, в часі царюваня Никифора раптом урива ся — очевидно так само чудом, як чудом доконував ся доси. Климентове тіло лежить усе ще на дні моря в храмику збудованім ангельськими руками, і тепер, коли море не дає до нього доступу, може бути виняте відтам лише чудом божим, а не жадним людським зусилєм. І справді, віднайдене мощий доконує ся чудом, у ночи, серед моря. Ті, що шукають мощий, простоявши в молитвах на березі

моря до пізного вечера і не діждавши ся чудесного відпливу моря, під ніч сїдають на корабель, і аж о північи серед блиску їм являють ся мощі насеред моря. Леґендова конструкція видержана до кінця. Мощі очевидно лишають ся в Корсунї. Правда, дещо тут неясне. Мощі являють ся не від разу: зразу голова, потім решта, отже виходить так, немов би ті мощі вже перед тим були розкидані в морі. Але про ніяке копанє, про острова анї про якір нема згадки. Важна натомість згадка про чуда, які стали ся підчас зложеня мощий у церкві — найважнійший крітерій їх автентичности. Сей самий уступ майже дословно ми віднайдемо пізнійше в твз. Панонській леґендї про житіє Константина, де він уставлений в оповіданє про принесенє мощий Климента до Риму. Значить, сей уступ належав до жерела спільного обом сим леґендам.

В безумнївнім, хоча поки що не зовсїм яснім звязку з сею проложною статею стоїть звісна зі славяно-руських Миней статя: **„Єлово на пренесеніє мощей преславнаго Климента, историчьскоую имоуще҆ бесѣдоу, ꙗко Хвою помощію въ д҃. тысоуща тѯ҃. и҆ ѻ҃. лѣто і҆зыскавшемъ его любезнѣ и вѣрно, ꙗкоже изъ инѣх (?) в҆ Понтѣ восїа“.** Подаючи в додатку до отсього розділу текст сього „Слова“ з деякими поясненями, обмежаю ся тут на перегляд його змісту.

По вступі, досить темнім та заплутанім, автор оповідає про своє бажанє — віднайти Климентові мощі (про заперестанок чудесного відпливу моря нема мови). Йому удаєть ся намовити до участи в пошукуваню корсунського архієпископа Ґеорґія. Д. 30 січня вони з процесією виходять із корсунської пристанї в напрямі до „блаженного острова“, над яким у нічній пітьмі бачуть сьвітло. В ранцї разом із архієреєм усї перепливають до острова і обходять його довкола під проводом якогось Діґіца, що знав добре сю місцевість. Треба припускати, що сей Діґіц показував, де треба шукати Климентового гробовища. Починають копати, тимчасом небо хмарить ся, грозить дощем. Але хмари перенесло в иньший бік і по недовгім копаню показало ся одно ребро. Потім по довшім копаню віднайшла ся голова, далї всї иньші кости, а нарештї й якір, хоч переїдений іржою, але все ще твердий. Пробувши в молитвах усю ніч на острові побожні вертають назад кораблем до Корсуня; архієрей несе домовину (радше пушку) з мощами на голові. Перед брамами міста зустрічає їх „князь градський з деякими вірними і мудрими мужами, що трапили ся тут“, і просить, щоб мощі були

положені на міській башті, яку власне він будував і мав назвати іменем сьв. Климента. Тимчасом їх кладуть у церкві сьв. Созонта, що біля міського муру; сюди тисне ся народ, щоб цілувати мощі. В ночи архієрей (щоб запобігти стискови народа) переносить мощі до церкви сьв. Леонтія; тут над ними всю ніч іде відправа; в ранці мощі обношено по цілім місті серед великої радости всього народа, а обійшовши місто вложено їх у соборній церкві. Молитвою до сьв. Климента кінчить ся оповідане.

Хоча сам процес віднайденя мощий Климента в отсім „Слові на пренесеніє" оповіданий зовсім відмінно, ніж у проложній статї, то по про те се Слово вяжеть ся зі статєю згаданими в нім іменами, які позволяють усталити його правдивий характер. Отже бачимо, що корсунський архіепископ і тут, як у проложній статї, зветь ся Ґеорґій, а обік нього згадано й імя Никифора „славного", про якого сказано, що „тогда царствія добрѣ и кротко пріимша кормила". Правда, за словом „кормила" маємо в нашім „Слові" ще „градская", але се явна несуразність, допущена певно не первісним автором оповіданя, який мусїв знати, що в Корсунї царів не було і який сам на иньшім місцї свого „Слова" називає коменданта корсунської залоги „боголюбецъ князь градскій". Зводячи до купи наше „Слово" з проложною статєю ми доходимо до того, що корсунський епископ Ґеорґій названий у обох сих творах — одна й та сама особа, той сам Ґеорґій, що жив у початку царюваня Никифора I, в перших роках IX в., і що Никифор названий у „Слові" не ідентичний з неназваним але згаданим у тімже „Слові" корсунським „боголюбивим князем градским", але ідентичний власне з византийським імператором Никифором I, що вступив на престол 802 р. В такім разї нотатка „Слова", що віднайденє мощий випало на час, коли той Никифор „царствія добрѣ и кротко пріят кормила", вказує на рік 802 або найблизші по нім, як на час довершеня подій. Навіть епітети „добрѣ и кротко", якими наш автор характеризує вступленє Никифора на престол, можуть мати в собі ядро історичної правди і бути не самою лише обовязковою „византийською" фразою; ми знаємо, що Никифор був винесений на престол конспірацією впливових двірських урядників і маґнатів, яким надокучило марнотратне правлїнє цариці Ірени. Се був перший у Византії державний переворот доконаний цівілїстами, не воєнними людьми і очевидно без звичайного в таких випадках розливу

крови; навіть здетронізовану царицю не вбито ані не калічено, тілько вивезено на остров Лесбос, де вона по році вмерла.[1]) А коли се так, то виставлена в титулї нашого „Слова“ дата 6369 р.[2]) або 861 р. нашої ери являєть ся не датою первісного автора, але значно пізнїйшою комбінацією якогось перерібника, якого мусимо дошукувати ся.

Оповідане в „Слові“ ведеть ся від учасника, самовидця й ініціятора події. В однім місці розд. 3 він виразно каже про себе, коли при копаню показала ся голова сьв. Климента: а її вперве побачивши один, „иже сьи єсть повѣстникъ“ і т. д. Що він був ініціятором цїлого дїла, видно з контексту розд. 1, де він говорить про своє „веліє упованіє“ на знайдене мощий, оповідає, як думка про се палила його здавна мов искра, що западе в купу вугля, як душа його бажала голубиних крил, щоб долетїти до домовини сьв. Климента і спочити на нїй. Початок розд. 2, де кажеть ся, що „чоловіколюбець Ісус побудив декого з жильцїв Корсуня“ до шуканя мощий, треба очевидно розуміти також так, що вони улягли намовам оповідача; так розумів сей уступ і Анастазій Бібліотекар, перекладаючи в скороченю сей текст та ідентіфікуючи оповідаюча зі сьв. Константином: Civitatulae hujus metropolitam nomine Georgium simul cum clero et populo ad eadem de caelo expetenda invitans... plurimos eorum accedere... animavit. Оповідаючи про факти, в яких автор сам брав участь, він уживає першої особи множного числа; отже говорячи про першу процесію, що вибрала ся з корсунської пристанї під ніч 30 січня за почином деяких „теплих“, він каже: „идохом же до блаженнаго отока“. При тій процесії очевидно був і архіепископ, якого автор називає „мужем подвига“ і якого несли „на сѣдалищи подвижнѣм“; можливо одначе, що автор має на думцї себе самого, говорячи: „етеръ кто съсѣдый моужеви подвига“, який уперве побачив сьвітло над островом, а потім уперве побачив і голову Климентову. В такім разї треба-б догадувати ся, що наш автор займав досить видне місце в корсунській єрархії і був особою близькою й довіреною біля митрополита. Се потверджуєть ся й таким зворотом у його

---

[1]) Пор. K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, 2 Auflage, München 1902, стор. 965.

[2]) Цїкаво, що помилка 4369 замісь 6369 стоїть не лише в пізнїйшім рукописї (Макарієвій Четї Минеї), але і в найстаршій звісній нам копії Моск. Дух. Академії.

оповіданю, як „пѣніе кондачьское пѣти повелѣхомь", де автор виступає як особа, що може побіч митрополіта наказувати иньшим. Правдоподібно треба думати про нашого автора і в тім місці, де він оповідає, як архієрей пливучи з острова до Корсуня держав пушку з мощами на голові „съ етером вѣрнымъ соущемъ тоу". Доси всї ті місця витолковувано на сьв. Константина, який як член цїсарського посольства міг справдї в такій подїї займати почесне місце. Але такій інтерпретації, навіть поминаючи імена Ґеорґія й Никифора, рішучо перечить остатнїй розділ „Слова", де автор виразно характеризує себе як Корсунянина: „блаженъ бо градъ нашь", і натякаючи на дотеперішнї клопоти міста та на надію поправити його долю через чудодійні мощі каже: „мы бо есмы симъ вина, имже ся есмы лишили его, но некли (чейже) возникнемъ". Усе се вказує на те, що „Слово" не лише було голошене в Корсунї швидко по доконаню самої подїї, але що автор його був Корсунянин, а бодай пробува́в і говорив своє „Слово" в Корсунї. Що „Слово" було голошене швидко, може в роковини подїї, або в найблизший Климентів празник, доказує не лише богацтво деталів, зібраних очевидно при сьвіжій памяти, але також живість надії на поміч від мощий. Підношено против того як річ недоладну, що автор оповідає се все для людий місцевих, яким ті річи й без нього були відомі і що для того правдоподібнійше буде припустити, що „Слово" було говорене не в Корсунї, а десь инде, прим. у Константинополї. Та поминаючи вже, що для поміщуваня „Слова" дебудь инде крім Корсуня нема нїякої підстави, звернемо увагу на те, що в остатнїм роздїлї виразно говорить ся про празник „сьвітлої памяти" Климента, тодї, коли попереднї церемонії з перенесенєм мощий уже скінчили ся і були зовсїм завершені, про празник, на який зійшли ся люди з ріжних місцевостий, що певно й собі-ж бажали почути автентичне та детальне оповіданє про віднайденє мощий, та нарештї й на те, що віднайденє мощий було довершене при участи невеличкого гурту Корсунян, а з причин виясцених далї могло бути дуже пожаданим дати загалови детальне й авторітетне оповіданє про довершенє сеї подїї.

Закінченє „Слова" кидає дуже цїкаве сьвітло на значінє, яке придавано в Корсунї віднайденю мощий сьв. Климента. Сї мощі кілька разів називають ся дорогоцїнним скарбом, „негибнущим богатством", „бисерообразними мощами"; князь городський

просить покласти їх „на новозданнѣмъ столпѣ града, тѣмъ съданѣ тогда въ имя святого Климента“, потім просить, щоб понести їх „по стѣнѣ града“ аж до храма сьв. Созонта, що стояв „близъ забралъ“; другого дня мощі носять „по всемоу градоу“ серед великої радости народа; всї чують себе відважними „забывше всяку напасть“. Автор „Слова“ в кінцевій апострофі до горожан Корсуня ще близше поясняє значінє сеї події: маючи в своїх мурах сьв. Климента „некли возникнемь“, себто: чейже підіймемо ся з упадку, в якім опинило ся було місто перед тим. Державчи ся міцно віри в чудодійну силу мощий, „блаженъ бо градъ нашь, сицѣ намъ соущемь и противныя ѿгонящемь явится“. Обертаючи ся до сьв. Климента оратор благає у нього крім ріжних иньших дарів „всѣхъ противныхъ приложеніи избавленія“ та знївеченя „силы противнаго“. Все се буде нам зовсїм зрозуміле, коли пригадаємо собі полїтичні обставини, серед яких опинив ся був Корсунь у початку IX віку.

В „трівожному“, як каже проф. Грушевський, житю Корсуня VIII вік був важкою добою. З початку того віку Корсунь стоїть під владою Хазар і тут сидить хазарський тудун.[1]) Правдоподібно під конець VIII в. Корсунь відзискує свою незалежність від Хазар і вертає знов під зверхність Византії, зразу певно не дуже сильну. Коли взяти зовсїм на віру оповіданє сьв. Константина, наведене в листї Анастазія до Ґавдерика, то ще в половинї IX в. положенє Корсунян серед ненастанних нападів Хазар та степових кочовників було мало чим лїпше від положеня вязнів, які не сьміють виглянути поза стіни своєї тюрми. Настрій міщан мусїв бути не дуже оптімістичний; византийський ґарнїзон був невеликий, мури й укріпленя в лихім станї. Серед таких обставин один із духовних достойників упав на думку підняти духа горожан віднайденєм сьвятощів, чудодійних мощий сьв. Климента. З неясних натяків у нашім „Слові“ можна догадувати ся, що ся думка була зразу не дуже популярна; та по якімось часї йому удало ся привернути до неї корсунського архіепископа Ґеорґія і ще декого з клиру та зі сьвітських людий. Певна річ, віднайденє мощий мусїло бути приготоване. Не далеко Корсуня на морі лежав безлюдний Білий остров *(Λευκη)*, звісний уже Амміянови Марцелїнови та иньшим давнїм письменникам зі своїх руїн якихось прастарих будівель,

---

[1]) М. Грушевський, Історія України Руси, 2 вид. Львів 1904 р., т. I, стор. 70.

та ще й тим, що там „страшило“, і небезпечно було ночувати.[1]) Отже сей остров обібрано як місце найвідповіднійше для віднайденя мощий давнього мученика чудотворця, похованого чудесно на дні моря. „Слово на пренесеніе“ згадує про якогось Діїіца, старожила, що тямив місце, де були руїни Климентової гробниці (хоудога соущи странамъ тѣмъ); ніби то по його вказівкам відкопано в роздріб Климентові кости, а нарешті й якір. Що віднайдене мощий було не лише пожадане, не лише сподіване, але по просту приготоване і доконало ся відповідно до уложеної наперед проґрами, на се маємо дуже добрий доказ у самім „Слові“, а власне в піснях цитованих у його тексті. Сї пісні були сьпівані більшим гуртом під проводом сьвященника Соломона, що був „изглаголавая гранеса“, тоб то виголошував перед сьпіванєм початкові слова кождого кондака, почім хор просьпівував цїлий кондак; значить, се не були імпровізації хвилевого настрою, але просторий канон, уложений наперед. Із того, що автор „Слова“, він же й ініціятор віднайденя мощий, залюбки цитує уступи з того пісенного твору і дуже докладно знає, в котрій строфі містив ся котрий уступ, можемо догадувати ся, що він сам був також автором тих пісень. І щож бачимо з цитованих уступів тих пісень? У четвертій пісни був уступ: „оуже бо съкровище не съкровище есть, на свѣтилищѣ свѣтъ“, — се значить: „уже скарб не єсть утаєний (гра слів з подвійним значінєм слова съкровище), уже сьвітло горить на сьвічнику“ (натяк на звісну євангельську фразу про ставлянє сьвітильника не „под спудом“, а „на свѣтилищѣ“), — значить, було місце, де виразно висловлено певність віднайденя мощий. І щож, як раз підчас співаня сього уступу віднаходить ся перша часть мощий — ребро. Знаючи, яке значінє мали нераз у історії подібні відкритя (згадаймо хрест Ісусів, відкопаний Єленою, або вістрє Лонгинової списи, віднайдене в Селєвкії в часї одного хрестового походу), ми не будемо анї на хвилю дивувати ся тому віднайденю: де треба було таких мощий, там при добрій волї вони все і всюди знаходили ся. Очевидно мало се бути

---

[1]) Ось слова Амміяна Марцелїна: In hac Taurica insula Leuce sine habitatoribus ullis Achilli est dedicata. In quam si fuerint quidam forte delati, visis antiquitatis vestigiis temploque, et donariis eidem heroi consecratis, vesperi repetunt naves: aiunt enim non sine discrimine vitae illic quemquam pernoctare (Ammiani Marcellini quae supersunt. . ad optimorum librorum fidem accurate edita. Lipsiae 1867, кн. XXII, розд. VIII, 35, стор. 253).

чудодійне паллядіюм міста для оборони против варварських напаців. Із пізнійшого оповіданя нашої літописи знаємо, що справді культ сьв. Климента в Корсуні ще в X в. був сильний, що церков його імени, можливо, що й з його мощами стояла при самім мурі і творила часть фортифікаційної системи міста і що власне туди дістав ся до Корсуня Володимир по довшій облозї міста.

Порівнюючи отсе „Слово“ з цитованою висше проложною статею про віднайдене Климентових мощий бачимо, що оба ті твори походять без сумніву з одного жерела, хоча „Слово“ без порівнаня близше до нього, ніж проложна статя. На спільне жерело вказує згадка про тих самих достойників Ґеорґія й Никифора, про похід Корсунян на край моря з псальмами і піснями, про те, що вони під ніч сїли на корабель, що їм серед ночи показало ся сьвітло, що голова Климентова була знайдена швидше, ніж решта мощий. „Слово“ зберегло нам детальний опис копаня, пропущений автором проложної статї; нема в „Слові“ згадки про константинопольського патріярха та про участь клиру від сьв. Софії в віднайденю мощий — і се певно так було і в первісній редакції леґенди. Та з другого боку й проложна статя зберегла деякі деталї первісної реляції, пропущені або затемнені в „Слові“. І так бачимо, що Никифор тут — византийський імператор, а не корсунський стратиг; у „Слові“ сей хронольоґічний деталь затемнено з огляду на пізнійшу, в титулї висловлену тенденцію, перенести подію на рік 861. Дуже правдоподібно, що до первісної редакції корсунської леґенди належала також згадка про чуда, які стали ся в часї зложеня мощий у церкві. Важне й те, що власне проложна статя заховала назву церкви, в якій зложено мощі: се була церква сьв. апостолів; у „Слові“ вона тільки загально названа соборною („кафоликією“), але натякнено на її патронів у тих словах, де сказано, що Климент „с Петромъ и Павломъ сподобися слово пріяти“.

Що наша проложна статя справдї зберегла деякі деталї вірнійше, ніж „Слово“, на се маємо досить несподіваний доказ у сьвідоцтві латинського письменника Льва Остийського, Бенедиктинця з Монте Кассіно (вмер коло р. 1115), який у своїй хронїцї (затраченій) згадував також про принесене Климентових мощий до Риму і в звязку з сим про їх віднайдене в Корсунї. Виписки з його хронїки власне про віднайдене Климентових мощий заховали нам Яков de Voragine, автор звісної „Золотої леґенди“ (XIII в.) і Petrus de Natalibus, письменник XV в., автор

просторого Catalogus Sanctorum. Опираючи ся на коротенькім цитаті Золотої леґенди, схожім з текстом тзв. Італьської леґенди, дотеперішні дослідники цитували Льва Остийського як доказ глубокої давности Італьської леґенди та її безсумнівної приналежности Ґавдерикови Веллетрійському. Ось ті слова „Золотої леґенди“: „Лев епископ Остийський оповідає, що в часї Михайла, імператора нового Риму, один сьвященник, який задля своєї мудрости ще в молодім віці одержав був назву Фільозофа, прибув до Херсонеза і розвідував з мешканців того краю про те, що доторкаєть ся історії сьв. Климента. Вони відповіли йому, що не знають, бо вони радше чужоземці, ніж тубольці. Бо справді від довгого часу чудо морського відпливу не повторяло ся вже за гріхи людности, а в пору, коли воно діяло ся, були напади варварів, храм був знищений і арка з тїлом була залита морськими валами на кару за гріхи мешканців. Фільозоф здивований сим пішов до одного малого місточка званого Ґеорґією, з епископом, клиром і народом, і подав ся до одного острова, де на його думку лежало тїло мученика, щоб там шукати цінних останків. Почали копати, сьпіваючи гимни й молитви, і Бог дав, що знайшли тїло сьвятого Климента і якір, з яким воно було вкинене в море, і занесли все до Херсонеза. Пізнійше Фільозоф прийшов до Риму з тїлом сьв. Климента, яке вдіяло богато чудес і було положене з почестю в церкві, що й доси носить імя сьвятого“.[1])

Всякому, хто знає свобідний спосіб поводженя з жерелами у Якова de Voragine, повинно-б було видати ся неминучим справдити, на скілько вірно він передав слова Льва Остийського. На диво доси якось того не зроблено. Тимчасом вистарчить раз кинути оком на той цитат із нього, який подав Petrus de Natalibus (Catalogus Sanctorum, кн. X. розд. 93) і який відси передрукував Бароній під р. 867, щоб переконати ся, що автор „Золотої леґенди“ не зовсім вірно передав своє жерело. Ось дословний текст цитату у Баронія: „Leo Ostiensis tradit, quod tempore Michaelis imperatoris Constantinopolitani quidam Philippus sacerdos Chersonam veniens, de his, quae narrantur in historia S. Clementis, de maris aperitione habitatores interrogavit. Qui nihil de hoc scire professi sunt, eo quod advenae magis quam indigenae erant. Nam miraculum

---

[1]) La Légende Dorée de Jacques de Voragine, trad. par l' Abbé J. B. M. Roze. Paris 1902, t. III, стор. 370—371.

marini recessus jam longe desierat et incursionibus barbarorum templum erat destructum. Tunc assumpto episcopo Georgiae civitatis cum clero et populo accesserunt ad insulam, in qua putabant esse martyris corpus. Ubi divina revelatione fodientes corpus invenerunt et anchoram, cum qua fuerat in mare projectum. Quod Chersonam reportantes ibidem sepelierunt. Tempore vero Nicolai papae corpus ipsum a sancto Cyrillo, Slavorum episcopo, inde sublatum et Romam delatum".[1]) Що Лев Остийський не взяв сих звісток із Італьскої леґенди, се очевидне, бож Італьська леґенда нічого не знає про „Кирила епископа Славян" анї про сьвященника Филипа, що був властивим ініціятором віднайденя мощий Климента. Твердити, що Лев Остийський сю відомість про Филипа виссав собі з пальця, нема достаточної причини. Являєть ся одиноке припущенє, що Лев мав під руками якесь иньше жерело, де було оповідано про віднайденє мощий Климента в Корсунї сьвящеником Филипом при участи епископа Ґеорґія. Чи перероблене Ґеорґія на місто Ґеорґію було комбінацією самого Льва, чи помилкою пізнійших переписувачів, се байдуже; у Львовім жерелї очевидно говорило ся про епископа Ґеорґія. Якусь не зовсїм ясну відомість мав Лев Остийський про принесенє мощий Климентових до Риму, але можемо сказати рішучо, що не мав під рукою Італьскої леґенди, бо в такім разї не був би поклав те перенесенє на час папства Николая І і не був би назвав Кирила епископом Славян. Коли пригадаємо, що Монте Кассіно, де жив Лев Остийський до свого епископства, найдовше заховувало знанє грецької мови в тих часах, коли вона деінде в Італії була забута, що тут зберегало ся протягом середнїх віків значне число грецьких рукописів, то зрозуміємо, що сю відомість про віднайденє Климентових мощий він міг узяти з якогось грецького жерела, може з якогось Синаксарія, отже з короткої статї дуже подібної до нашої проложної, ріжної від неї тілько тим, що там не було названо імператора Никифора, та ще й тим, що був названий ініціятор відкритя мощий — сьвященник Филип. Із сими звістками злучив Лев Остийський узяті з иньших жерел хибні звістки про те, що відкритє мощий стало ся за часів царя Михайла, а принесенє до Риму за папи Николая Кирилом епископом Славян. Коли се так, то

[1]) Baronius, Annales ecclesiastici, t. X. Venetiis 1711, стор. 328.

в оповіданю Льва Остийського мали-б ми стару, бо з початку XII в. паралєлю до нашої проложної статї і в ній заховане імя властивого віднахідника мощий і автора прототипу нашого „Слова на пренесеніє“. Був би ним якийсь сьвященник Филип, не Корсунянин родом, який прибув до Корсуня в невідомій цїли, тут віднайшов мощі сьв. Климента і не рушав їх звідси нікуди.

Лев Остийський має ще вірне почутє того, що віднайденє Климентових мощий у Корсуні, а перенесенє їх до Риму — дві зовсім ріжні річи, доконані ріжними людьми і в ріжні часи. Правда, се остатнє в нього трохи замасковано: він кладе віднайденє мощий на часи імп. Михайла, а перенесенє до Риму на час папи Николая, але правдоподібно не підозріває, що се були сучасники, коли один факт протиставить другому слівцем „vero“, даючи зрозуміти, що між одним і другим уплинув значнійший протяг часу. Але вже в другій половині IX віку зайшли обставини, для нас іще не зовсім вияснені, що зробили з мощий сьв. Климента важний полїтичний фактор у зносинах між сходом і заходом і змусили забути про ту ріжницю часу й місця, зілляли оба ті факти на одну особу і були причиною ріжних перерібок та ретушовань первісного жерела на користь тої нової комбінації. Сей факт, то було перенесенє мощий Климента до Риму сьв. Константином і Методієм, первоучителями Славян; мотивом сього факту, який надає йому велике історичне значінє, була з одного боку діяльність сих двох мужів серед Славян Моравії та Панонії, а з другого боку боротьба церкви латинської з грецькою, що жевріючи вже довгі віки перед тим та виявляючи ся ріжними дрібнійшими передирками, тепер вибухла явним конфлїктом завдяки двом енерґічним та визначним особам — папі Николаєви I, прозваному Великим з одного і патріарху Фотієви з другого боку. Конфлїкт вибух на тлї полїтичнім і був неминучий при тій тенденції до всесьвітного першенства, яку виявляло від якогось часу папство і якої першим сьвідомим та енерґічним двигачем був папа Николай. Важну ролю в тім конфлїктї грали й питаня зверхности чи юрісдікції над славянськими краями; не диво, що й славянські вчителї, які з рамени Константинополя з певною сьвідомою чи несьвідомою тенденцією висунули ся на терен, докола якого йшла боротьба, опинили ся, так сказати, в перших її рядах і мусїли так чи інакше приняти в ній участь. Вони перехиляють ся на сторону Риму, якому оба були вірні до кінця житя. Символом

сеї їх ролї являєть ся перенесенє зі сходу до Риму мощий Климента, того леґендового папи, що в своїй особі й науцї являв ся найвиднїйшим по апостолах репрезентантом первісної, ще нерозділеної церкви, що своїми подорожами, житєм і мучеництвом обіймав однаково схід і захід. Можемо догадувати ся, що сей акт не був індівідуальним поступком самого Константина або обох солунських братів, що се був полїтичний акт в рядї иньших, симптом переваги одної з тих партій, які бороли ся з собою в самім Константинополї за і против Фотія. На жаль жерела, які маємо і які доси вишукано для вияснення сеї справи, не позволяють нам зрозуміти сей факт у його повнім історичнім значіню. Навпаки, ті жерела самі так поплутані і викликають стільки поважних методольоґічних сумнївів, що заким користувати ся ними з надією на успіх, конче треба раз у раз піддавати їх новому переглядови, і кождий такий новий перегляд, спричинений якимось новим, хоч би невеличким відкритєм, кидає нове сьвітло на їх обопільні відносини, на їх автентичність та більшу або меншу близькість до описуваних подій. Оттим то й ми, маючи в обговорених доси галузях корсунської леґенди про віднайденє Климентових мощий у перших роках IX в. ключ до зрозуміня розгалуженя та свояцтва пізнїйших леґенд про Константина й Методія, мусимо тепер приступити до огляду та аналїзи тих жерел. Розумієть ся, аналїза всіх деталїв поміщених у них не входить у нашу задачу; на се треба би писати окрему книгу. Наша аналїза буде по змозї тїсно держати ся одної теми — віднайденя і перенесеня мощий сьв. Климента до Риму.

Між жерелами, які подають нам відомости про славянських учителїв і спеціяльно про діяльність Константина та його участь у віднайденю та перевезеню мощий Климентових, на першому місцї стоять дві тзв. Панонські леґенди, Житіє Меѳодія (далї значимо коротко ЖМ), і Житіє Константина (далї значимо ЖК), далї два латинські жерела, а власне тзв. Італьська леґенда (далї значимо Іт.) і недавно віднайдений лист Анастазія Біблїотекаря до епископа Ґавдерика Веллетрійського, що був головним жерелом тої Італьської леґенди. Надто маємо ще пару коротких, але задля своєї хронольоґії важних сьвідоцтв того-ж Анастазія Біблїотекаря і вкінцї тзв. Моравську леґенду, твір зложений пізно, аж у XV в. на основі Іт., але з домішкою иньших звісток гідних деякої уваги. Отсї жерела ми розглянемо тут по черзї в такім порядку, який нам здаєть ся відповідним для

пластичнійшого представленя проблємів їх споріднення й обопільної залежности.

I. „Памѧть и житьѥ блаженнаѥго отца нашего и оучителѧ Меѳодьꙗ, архиепископа Моравьска“ — такий титул має тзв. Панонська леґенда про сьв. Методія (ЖМ). Се твір писаний незабаром по смерти Методія кимось із його учеників, без сумніву Славянином і прихильником єдности східної церкви з латинською та зверхности пап над західними Славянами, але з захованєм славянської мови в богослуженю.[1]) Ся леґенда, якої жерелове значінє дуже велике і було потверджене деякими новійшими архівними відкритями, не знає нічого про побут Константина в Корсуні, анї про віднайденє мощий Климента, анї про привезенє тих мощий до Риму. Можемо піти ще далї і сказати, що ся леґенда первісно не знала нічого й про хазарську місію Константина і що невеличкий уступ, присьвячений тій місії в теперішнім ЖМ, то пізнїйша інтерполяція, зроблена кимось таким, що мав перед собою ЖК і хотів par force зробити й Методія учасником тої місії. На се вказували-б менї ось які обставини. Поперед усього

[1]) Найновійший дослїдник сього питаня, проф. В. Вондрак у своїй працї „Studie z oboru církevně-slovanského písemnictví“ (V Praze, 1903, видано в Rozpravy české Akademie císařa Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění; třida III, čislo 20), стор. 67—95 поновлює давнїйші припущеня Воронова та Лаврова, що автором ЖМ, ба й ЖК був визначний ученик Методія, Климент епископ велицкий. На жаль докази проф. Вондрака основані всї на тій, як побачимо далї, хибній підставі, що оба тзв. Панонські житія написані рівночасно і то швидко по смерти слав. учителїв; проф. Вондрак числить ся навіть з можністю припущеня, що ЖК було написане самим Методієм. Далї докази проф. Вондрака майже виключно внутрішні, оперті на порівнаню дрібненьких виривків тексту, і то переважно не епічного, але теольоґічного характеру, отже уступів, що були в леґендовій та теольоґічній лїтературі loci communes, а то навіть на виловлюваню в текстах однакових „улюблених“ слів. Такі згідности деколи можуть мати значінє, і ми зараз будемо мати нагоду покористувати ся вказівками проф. Вондрака в однім специяльнім випадку. В цілости одначе мусимо признати арґументацію проф. Вондрака невдалою, основаною на невірних премісах, буцїм то обі Панонські леґенди рівночасні, написані по одному пляну (що детально оповідано в одній, про те промовчано в другій) і буцїм то ми маємо їх у руках у такім станї, в якім вони вийшли з рук первісного автора. Против кождого з сих пунктів можна піднести поважні застереженя.

текст ЖМ по пропущеню сього уступу не тілько не виказує ніякої прогалини, але навпаки, відзискує ясність і льоґічність, зрушену сею вставкою. Прошу поглянути! В гл. III говорить ся, як Методій вступив до монастиря, „постригъ сѧ облѣче сѧ въ чрьнъı ризъı и бѣ повиноуѩ сѧ покоромь съвръшаѩ вьсь испльнь мьнишьскъıи чинъ, а кънигахъ прилѣжа. IV. Приключьшоу же сѧ времени такомоу, и посъла цѣсарь по философа братра юго въ Козаръı, да поѩтъ и съ собоѭ на помощъ; бѣахѫ бо тамо жидове хрьстьıаньскѫѭ вѣрѫ вельми хоулѧще, онъ же рекъ, ıако готовъ юсмь за хрьстьıаньскѫѭ вѣрѫ оумрѣти, и не ослоуша сѧ, нъ шьдъ слоужи ıако рабъ мьньшю братроу, повиноуѩ сѧ юмоу; съ же молитвоѭ, а философъ словесъı прѣможе ıѧ и посрамисте. видѣвъ же цѣсарь и патриархъ подвигъ юго добръ на божьи пѫть, бѣдиша и, да бишѧ и сꙗтили архиепископа на чьстьное мѣсто“ і т. д.[1]) Методій не хоче і його роблять ігуменом манастиря Поліхрона. Коли читати сей уступ з пропущенєм слів надрукованих у нас петітом, то побачимо, що звязок думок не лише не перерваний, але робить ся яснійший. Методій, що доси займав високе сьвітське становище, вступив до манастиря, пильно сповняє манастирські обіти, вчитує ся в духовні книги. Імператор і патріарх бачуть у нього охоту до духовного стану і знаючи з давнійшого часу його адміністраційні здібности, хочуть зробити його архієпископом, але він не хоче. В сей льоґічний звязок подій вриваєть ся відомість про місію Методія до Хазар. В якімось близше неозначенім часї імператор посилає Методія до Хазар, щоб якимось близше неозначеним способом допомагав свойому брату Фільософови.[2]) З дальшого тексту зовсїм не видно конкретної під-

---

[1]) Fr. Pastrnek, Dějiny slovanských apostolů Cyrilla a Methoda. S rozborom a otiskem hlavních pramenů. V Praze 1902, стор. 224 – 225.

[2]) Міклошіч у своїм латинськім перекладї ЖМ толкує се місце невірно: accersivit imperator philosophum fratrem eius, ut in Kozaros eum assumeret secum in auxilium“, бож „посъла“ не значить „accersivit“ (покликав), а „misit“, „по философа“ не значить „philosophum“, а в звязку з misit“ і з дальшими словами треба-б перекласти: „ad philosophum“; до „посъла“ очевидно належить предмет и҃, eum, себто Методія. Щоб видобути свою конструкцію „ut in Kozaros eum assumeret“, Міклошіч у славянськім текстї дає протинку перед „въ Козаръı“, так що друга половина реченя виглядає: „въ Козаръı да поѩтъ и съ собоѭ“ — порядок слів зовсїм противний духови славянської мови; „въ Козаръı“ належить до „посъла“, а „поѩть“ буде тут мати значінє радше acciperet, нїж assumeret. Значить, несилуване значінє тексту таке, що імператор посилає Методія в Хазари вже тоді, коли Константин був там, отже виряжає властиво друге посоль-

стави для такої повторної місії; слова про те, що Методій у всьому служив молодшому брату „яко рабъ“ — занадто загальні і шабльоново характеризують Методія як монаха, що зложив обіт послуху та покори, але перечать по троха текстови ЖК., де сказано виразно, що Константин був посланий до Хазар з немалою прислугою і з царським почтом (чьстнѣ иди съ цѣсарьскоѭ помощьѭ), значить, рабських послуг свойого брата зовсїм не потребував. Дальші слова, що до успіха місії Методій причинив ся своїми молитвами, показують лише, що автор інтерполяції не знав про сю Методієву участь нїчого конкретного. Тай взагалї льоґічна будова інтерполяції не особлива. Сказавши про висилку цїсарем Методія в Хазари автор пригадав собі, що його читач не знає нїчого про саму місію Константина й її цїль і виясняє її коротко й недокладно: були там Жиди, що дуже висьміваля християнську віру. Автор виховив лиш один, і то не найважнїйший момент із того, що сказано в ЖК і представив його місію зовсїм хибно, буцїм то одинокою її метою було передиспутувати і присоромити Жидів; про найважнїйше — навернене Хазар на християнство — він і не згадує. А безпосередно за згадкою про цїль місії, не подавши нїякої промови імператора, інтерполятор вкладає в уста Методія зовсїм несуразні слова, що він готов умерти за християнську віру, хоча місія мала зовсїм спокійний, більше почесний, нїж небезпечний характер; сї слова Методія, се тілько недотепна репродукція слів Константина в ЖК, що на таку місію він готов іти пішки й босо (Pastrnek, 173). Розумієть ся, признаючи сей уступ ЖМ інтерполяцією позбавленою жереловї вартости, ми ще сим не уймаємо значіня оповіданю ЖК про хазарську місію Константина, але вважаємо се доказом, що Методій у тій подорожи не брав участи. Причину до інтерполяції і, можна сказати, весь її зміст дав один уступ у гл. XII ЖК, де говорить ся, що Константин вертаючи з Хазарії дійшов до безводного місця і мучений спрагою та знайшовши калюжу соленої води, „рече къ Меѳодью братроу своѥмоу“, щоб подав

ство на поміч першому, твердженє очевидно з історичного погляду нї на чім не оперте, і з погляду ЖК про зовсїм мирний і дружелюбний характер місії зайве й недоладне. Але се повинно бути тільки новим доказом неавтентичности сеї вставки, а не приводом — надати їй при помочи інтерпретаційних штучок доконче таке значінє, якого вона не має.

йому сеї води: зачерши тої води „окрѣтєта ѭ сладкѫ, ıако и медовьнѫ, и стоудєнѫ“ (Pastrnek, 195). Отже ся згадка була для інтерполятора доказом, що Методий разом з Константином ходив до Хазар, а що подавав йому води, то інтерполятор зараз і зробив із того загальник: служив йому як раб. Тимчасом увесь розд. XII ЖК зложений з обривків ріжних леґенд і робить із Константина чудотворця та пророка, тим то й правдоподібно, що його історичне значінє близьке зера.

Справа пересеня Климентових мощий до Риму стоїть у тїснім звязку зі славянською місією обох братів і ми поговоримо детально про обі сї справи далї при розборі звісток ЖК. Тут зазначимо лише, що про принесенє Климентових мощий до Риму автор ЖМ не згадує нїчогісїнько. Правда, цїлий VI розділ ЖМ, де говорить ся про покликанє славянських учителїв до Риму, являєть ся якоюсь загадкою. Він богато девчому перечить звісткам ЖК та иньших жерел, на самім початку подає факт історично невірний, що папа Николай не лише покликав обох братів до Риму, але також „свѧти оучєныє єю, положь словѣнскоє євангєлье на олтари свѧтаєго Пєтра апостола, свѧти же на поповьство блажєнаєго Мєѳодьıа“, а навіть вкладає в уста того папи осудженє і проклятє „триязичників“ і само винайденє сеї назви для тих, що противили ся перекладови церковних книг на славянську мову. Все те очевидно грубі помилки против історичної дійсности, що ще мусїла бути сьвіжа в памяти того, хто писав дальші розділи ЖМ. Пояснити анахронїзм з папою Николаєм так, як се чинить проф. Яґіч, що се стало ся „in Kürze“[1]), може через недогляд — ледви чи можна. Далеко правдоподібнїйша друга догадка проф. Яґіча (тамже стор. 17), що ЖМ в тім місцї (між розд. 5 і 6) виказує немов якусь прогалину. Я пішов би ще о крок далї і сказав би, що розд. 6 і 7 виглядають немов склеєні до купи виривки з більшої цїлости, або радше сказати, як останки ширшого оповіданя, в якому в серединї повичеркувано цїлі рядки або цїлі реченя; з сього вийшли неможливі звязки, анахронїзми та суперечности, в яких не був винуватий первісний автор. Бож стиль і мова поодиноких речень, а особливо прегарна промова Константинова в розд. 7 показують, що ті уступи мусїли бути власністю первісного

[1]) Vatroslav Jagić, Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, I Hälfte (Denkschriften der k. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Classe, 47 Band, Wien 1902), стор. 15.

автора житія, чоловіка, що черпав із живої, дуже сьвіжої ще традиції, а може навіть був близьким сьвідком многих подій.

Раз тілько в теперішнім тексті ЖМ згадуєть ся про принесенє Климентових мощий до Риму, а то в листі папи Адріяна до славянських князів з р. 869, вставленім у 8 р. ЖМ. Против автентичности сього листу піднесено поважні закиди[1]), хоча пересолені о стілько, що Ґец уважає його зміст і сам факт його висланя зовсім неможливим і видуманим пізнійше. Я схиляю ся до погляду проф. Вондрака, який признає, що зміст листу може бути правдивий, що факт його висланя може не підлягати сумнївови, але текст, у якім його маємо в ЖМ, насуває поважні сумніви. Пр. Вондрак, уважаючи Климента Велицкого автором обох Панонських леґенд і обох похвал (Кирилови та Методієви), доказує, що й лист папи Адріяна був тимже Климентом перероблений. Лишаючи на боці Климентове авторство, по моїй думці не доказане, я все таки стою на тім, що первісна леґенда ЖМ обмежала ся на короткій згадці про лист Адріяна, але не подавала його тексту, який був уставлений аж пізнійше. Доводить мене до такої думки простий погляд на контекст 8 розд. ЖМ. Коцель посилає до папи просячи **„Меѳодьꙗ блаженаѥго оучителꙗ нашего, даби и ѥмꙋ отъпоустилъ; и рече апостоликъ: не тебѣ ѥдиномоу тъкъмо, нъ и вьсѣмъ странамъ тѣмъ словѣньскꙑмъ сълѭ и оучитель отъ бога и отъ свѧтаѥго апостола Петра, пръваѥго настольника и ключедрьжьца цѣсарьствью небесьскоуѥмоу. и посъла и напьсавъ епистолиѭ. приѩтъ же и Коцьль съ великоѭ чьстьѭ“.** Тут також звязок повний; що більше, зміст папського листу поданий, відповідно до леґендового стилю, в папській промові. Натомісь лист, уставлений у сей текст по слові **„епистолью“**, з формального боку виявляє деякі несподіванки. І так відповідаючи на посольство самого Коцеля, папа пише лист до трьох славянських князів, із яких два не тілько не вдавали ся сим разом до нього, але надто були між собою в смертельній ворожнечі, яка швидко потім довела до звісної семейної траґедії.[2]) Вже з сеї причини

---

[1]) Leopold Karl Götz, Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyrillus) und Methodius. Gotha 1897, стор. 52 – 58.

[2]) Ось як оповідає про події 869—870 року фульденський анналїст: „Zuentibald nepos Rastici propriis utilitalibus consulens, se Karlmanno una cum regno, quod tenebat, tradidit. Unde Rastiz vehementer iratus, nepoti occulte ponit insidias, et eum in convivio nihil

тяжко припустити, щоб папська курія, така обережна в диплoматичних зносинах, могла виставити лист так нетактовно адресований. А славянському перерібникови, який не мав під рукою автентичного тексту, а тілько текст ЖМ та може ще деяку устну відомість про той лист, власне слова ЖМ „не тєкъ ієдиномоу тъкъмо, но и вьсѣмъ странамъ тѣмъ словѣньскыимъ“ могли дати привід до скомпонованя сеї дивоглядної адреси.

Про иньші недорічности того листу скажемо ще далї, коли будемо говорити про славянську місію обох братів, а тепер звернемо увагу на те, одиноке в ЖМ місце, де згадує ся про принесене Климентових мощий до Риму. Каже тут ніби то папа Адріян, що філософ Константин і його брат попрацювавши серед Славян і бачучи, що ті краї належать до апостольського (себто до римського) престола, „кромѣ канона не сътвористє ничьсоже, нъ къ намъ придостє и свѧтаѥго Климента мощи несѫща“ (Pastrnek, 228). Апольоґічна тенденція сих слів аж надто виразна; так писав не папа, а якийсь прихильник і оборонець Методія в пізнійшім часї. Значить, ЖМ було написане перед зредаґованєм сього листу в тій формі, в якій його маємо тут, і автор вважав чомусь відповідним проминути факт принесеня Климентових мощий до Риму мовчанкою.

---

mali suspicantem iugulare disponit, sed gratia Dei a periculo mortis liberatus est. Nam antequam illi, qui eum necaturi erant, domum intraverunt, surrexit de loco convivii, annuente sibi quodam ejusdem fraudis conscio, et quasi cum falconibus ludum exercens praeparatas devitavit insidias Rastiz autem denudatum consilium suum videns, nepotem cum militibus quasi comprehensurus insequitur, sed justo judicio Dei captus est laqueo, quem tetendit. Nam ab eodem nepote suo comprehenditur, ligatur et Karlmanno praesentatur: a quo sub militibus, ne elaberetur observantibus, in Bojoariam missus, usque ad praesentiam regis servandus in ergastulum retruditur“ (див. Dobrowsky, Mährische Legende von Cyrill und Method, Prag 1826, стор. 102—103). Се стало ся десь у початку 870 р., отже Сьвятополкове відступство від Ростислава мусїло бути троха старшої дати. В падолистї 870 р. король Людвік прибуває до Баварії і творить суд над Ростиславом: „Ibique cum suis colloquium habens, Rastizen gravi catena ligatum sibi praesentari jussit; eumque Francorum judicio et Bojoariorum, nec non Slavorum, qui de diversis provinciis regi munera deferentes aderant, morte damnatum, luminibus tantum oculorum privari praecepit“ (тамже). А бертинський анналїст оповівши той сам факт коротко додає, що осліплений Ростислав був запертий у якімось манастирі.

II. Найстарше датоване сьвідоцтво про принесене мощий сьв. Климента до Риму походить із р. 875 і містить ся в листї Анастазія Бібліотекаря до короля Кароля Лисого. Се коротесенька, принагідна згадка; Анастазій згадує про Константина при якійсь нагоді і каже: „Denique vir magnus et apostolicae vitae praeceptor Constantinus Philosophus, qui Romam sub venerabilis memoriae Adriano iuniori papa veniens, S. Clementis corpus sedi suae restituit" і т. д. (Pastrnek, 245—246). Анастазій Бібліотекар любив покликати ся на Константина. В своїй передмові до актів четвертого константинопольського собору з р. 869 він вкладає в уста Константина дуже докірливу промову до Фотія, де Константин закидає свойому вчителеви і приятелеви, що очи його мудрости, хоч широкі й далекозорі, „avaritiae tamen et invidiae fumo penitus obcoecati". Маємо деякі причини сумнївати ся в правдивости сеї розмови Константина з Фотієм, так як і загалом правдомовність Анастазія Бібліотекаря для історика стоїть у дуже сумнївнім сьвітлї.[1]) Та про те його принагідна, коротка і ніякою тенденцією не подіктована згадка про Константина та доконане

---

[1]) Один російський учений, преосьв. Філарет Черпигівський (Гумилевський) каже про нього: „Анастазій Библіотекаръ и въ другихъ случаяхъ извѣстенъ какъ заклятый врагъ Фотія и лжецъ мало совѣстливый" (Преосв. Филаретъ Кириллъ и Мееодій, Славянскіе просвѣтители, друковано въ Погодиновій збірці „Кирилло-Мееодіевскій Сборникъ, 1865, стор. 44 45). Гінкмар, сучасний Анастазія, що продовжав Annales Bertiniani від р. 861 до 882, оповідає ось що про його брата Елевтерія: Isdem vero Eleutherius consilio, ut fertur, fratris sui Anastasii, quem bibliothecarium Romanae ecclesiae in exordio ordinationis suae Adrianus constituerat, Stephaniam, uxorem ipsius pontificis (Льва IV), et ejus filiam, quam sibi rapuit, interfecit. (Migne, Patrol. cursus completus, Series latina, t. 125, col. 1238). Римський синод 863 р. викляв Анастазія; папа Лев IV скинув його з уряду і обложив клятвою; папа Бенедикт III, против якого він виступав як антипапа, позбавив його навіть духовної гідности. Аж Миколай I привернув йому сьвященництво з виразним услівєм, „si fideliter erga sanctum Romanam ecclesiam incederet", та Анастазій не додержав слова, викрав акти синоду, робив заколот у церкві, і за його намовою якомусь Адальґрімови, що в церкві шукав захисту, виколено очи та вирізано язик. Буля, якою його знов виклято 868 р. виразно закидає йому крадїж, намовлюванє до вбійств і т. и. (д. Cave, Scriptorum eccliasiasticorum historia litteraria. Genevae 1705, стор. 470). Новійщий німецький дослідник закидає йому в поступованю з Фотієм зарозумілість (Johann Richterich, Papst Nicolaus I, eine Monographie. Bern, 1903, стор. 14—16).

ним принесенє мощий сьв. Климента до Риму заслугує вповні на віру. Правда, Анастазій обмежуєть ся в листї до Кароля Лисого побіжною згадкою про се, та сьому нема що дивувати ся, — в листї говорило ся про иньші справи, то й нїколи було ширше говорити про принесенє мощий.

III. Заговорив про се Анастазій докладнїйше в листї до Ґавдерика епископа Веллєтрійського. Сей лист, захований у однім кодексї лїссабонської біблїотеки, писанім у манастирі Алькобаза в XIV в., скопіований нїмецьким ученим д-ром Гайне, який одначе вмер в 1848 р. не вспівши опублїкувати анї використати його. Рукописна спадщина д-ра Гайне дістала ся звісному історикови церкви і монахівському професорови Деллїнґерови, та й сей не встиг використати сього важного документа. По смерти Деллїнґера знайшов сей лист між його паперами монахівський професор Фрідріх і опублїкував його разом зі своєю розвідкою в виданях баварської Академії наук 1892 р.[1]) Від тодї сей лист часто передруковувано (Ґец 1897, Пастрнек 1902), перекладано й коментовано; особливо нїмецькі вчені Фрідріх і Ґец силкували ся зробити з нього найважнїйше жерело для житєпису сьв. Константина (Ґец), документ, що „мусить довести до цїлковитої ревізії всї дотеперішні дослїди над Кирило-Методіянським питанєм“ (Фрідріх). Нема сумнїву, лист Анастазія інтересний, але, як менї здаєть ся, в значно иньшім значіню, нїж думали Фрідріх і Ґец. Та заким ширше говорити про нього, подаю тут повний текст у дословнім перекладї:

„Сьвятому і заслугами блаженному Ґавдерикови, славному (egregio) епископови Анастазій, грішний і покірний (exiguus) біблїотекар апостольського трона, щиро відданий благає постійного здоровля.

1. Тому що твоя сьвятість, шановний отче, кермує сьвятою Велїтернською церквою, де здавна висока почесть блаженного Климента величаєть ся з титулом славної памяти, не безпричинно подвигнув ся ти до висшого пошанованя його почести, до

---

[1]) J. Friedrich, Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius an den Bischof Gaudericus von Velletri über die Abfassung der „Vita cum translatione s. Clementis Papae“. Eine neue Quelle zur Kyrillus- und Methodius Frage. (Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Historische Klasse, Sitzung vom 2 Juli 1892). München 1892.

докладнійшого представленя його заслуженого житя для наслідуваня многим. Адже не за що тебе хвалять сьвятим перед Богом і людьми, як не за те, що з Духом сьвятим пильнуєш побожними зусилями того, що сьвяте. Оттим то познаходжені з великим стараннєм реліквії того сьвятого мученика при тій церкві, якою ти володієш, помістив ти в храмі його імени. Оттим також збудував ти в Римі молитовний дім дивної краси. Тим усе наслідє одержаної тобою посілости офірував ти спасенно сьому-ж блаженному Климентови, а через нього Господу Богу. Тим також загадав ти вченому мужеви Іванови, гідному сьвященникови (levita) Христовому, написати події його житя й історію замученя, зібравши з ріжних латинських книг. Нарешті задля сього й мені покірному зволив ти нераз нагадувати, щоб я, коли дещо знайду про нього у Греків, переклав се на латинську мову. Та що, розуміє́ть ся, про його діяня були вже (оповіданя) в латинському стилю, випадає доси лиш те перекласти на латинську мову, що Константин Солунянин, філосьоф, муж апостольського житя, недавно перед тим сам написав про віднайдене реліквій. Хоча сейже премудрий муж, промовчуючи своє імя, докладно розповідає в своїй історійці (storiola), як воно доконало ся, я проте подам причинок, як він сам звик був оповідати про се ось якими словами:

2. „Коли — мовив — задля множества наших гріхів чудо морського відпливу, про яке читаємо між иньшими чудами того блаженного Климента, біля Херсона звичайним способом богато часу в зад зовсім не давало себе бачити, бо море свої хвилї, що розступали ся (вперед) на декілька миль[1]), зібрало було у свої властиві заливи, почав народ якимось способом відтягати ся від почитаня, з яким спішили сюди вірні особливо в день його замученя, особливо тому, що се місце лежить на границї римського царства і дуже часто туди навідують ся ріжні варварські народи. Коли оттак минуло ся чудо, яким, як то звичайно буває, радували ся тупоумні (carnales) народи, і коли довкола змагало ся число поганців, через що (вірні) послабшали або й звикли відстрашувати ся, надто й тому, що, кажучи словами євангелія, змогла ся неправедність, остигла любов многих, — місце

[1]) В латинськім оріґіналї якось неясно; mare quippe fluctus suos ad nonnullos retractos spatia in proprios sinus collegerat.

стало опущене та незамешкане, храм зруйнований і вся та часть херсонської землї зробила ся майже пусткою. Так що коли в тім місті лишив ся херсонський епископ з невеликим числом народа, виглядало се так, що се не горожани міста, а радше мешканцї вязницї, що не сьміли вийти поза її мури. Так отже дійшло до того, що навіть сама скриня (archa), в якій зложені реліквії сьвятого Климента в части переховували ся, майже завалила ся, так що за давниною часу вже не було навіть памяти, яка-б показувала, де була та скриня“.

3. Так оповідав сей великий і справдї такий фільософ. А в тім, коли недавно післанцї апостольського престола пробували в Константинополї для відбутя синоду, де й я задля иньшої причини, як знаєш, мавши леґацію, пробував у тім самім часї, признав я потрібним доложити всякого стараня до вислїдженя і повного виясненя сеї справи і добити ся цїлковитої певности про сю правду, від Митрофана, мужа славного сьватістю і мудрістю, начальника смирнейської метрополії, про якого я знав, що він разом з иньшими був від Фотія в околицї Херсона висланий на вигнанє. Сей отже о скілько що до місця близший, о стілько виявив ся лїпше поінформований що до факту, і на наші пильні розпити оповів нам усе, що висше згаданий фільософ, уникаючи посудженя за зарозумілість, не зважив ся оповідати. Отже-ж підносив, що „сей самий Константин фільософ, висланий імператором Михайлом до Ґазари (Gazaram, роз. Хазарії) для голошеня божого слова, коли їдучи туди і вертаючи частїйше бував у Херсонї, що лежить у сусїдстві до краю Хазарів, почав пильно вислїджувати, де лежить храм, де склеп, де ті ознаки блаженного Климента, про які так ясно говорять писані про нього памятки. Але всї сусїди (accolae) того міста, яко люди не місцеві, але зайшлі з ріжних варварських племен, а навіть дуже суворі розбійники, заявляли, що не знають, про що він говорить. Сим зачудуваний фільософ вдав ся на молитву довгими часами, благаючи Бога, щоб відкрив, а сьвятого, щоб дав відкрити своє тїло. А коли спасенними упімненями наклонив до дїланя також епископа з клиром і народом, показавши і відчитавши, щó виявляли численні книги про замученє і що про чудеса, а також що про писаня блаж. Климента, а особливо що про будову храма положеного у них і про положенє в ньому самого сьвятого, заохотив майже всїх до розкопуваня тамошнїх берегів і до пошукуваня так цїнних реліквій сьвятого мужа і папи (apostolici) тим порядком, який сам фільософ

описав у історичнім оповіданю“. Доси згаданий висше Митрофан.

4. Зрештою те, що сей сам справді подиву гідний фільософ при віднайденю тих шановних реліквій торжественно зложив на гимнольоґію всемогущого Бога, співаєть ся по грецьких школах. Але й два його писанєчка вказані ним, себто коротку історію і одну похвальну промову (sermonem declamatorium) переклав я селянською мовою, далекою від його блискучої прочистости, і подаю се твоїй батьківський власти в тій думці, що хоч дещо додам до ряду його памяток, і поручаю їх до ошліфованя точилом твойого осуду. Натомісь тексту гимну, що той сам фільософ зложив на честь Бога і блаж. Климента, я не переклав тому, бо перекладаючи на латинське прийшлось би вжити тут більше, а там менше складів і гармонія співу вийшла би невідповідна і незвучна. Та коли звелиш мені се, о мужу бажаня, то візьму ся при божій помочи зробити те, що велиш, і хоч иньшим не здасть ся ні на що моє писанє, то хоч мені буде пожиточним мій послух.

5. Зрештою не хочу, щоб було тайним твоїй сьвятости, що блаж. Климент написав дещо таке, що доси не дійшло до нашої відомости, про що згадує дуже сьвятий Діонїзій Ареопаґіт, епископ Атен, і блаж. Іван Скитопольський, якого наука містить ся в дїянях синода; їх вислови про сю обставину вже перекладені знайдеш у книзї згаданого сьв. Діонїзія наставника Атен. Треба, щоб се було включене і в сам твір, який про житє бл. Климента за твоїм приводом тче ся працею висше згаданого Христового діякона. А як реліквії того, гідного вічної памяти Климента принесені часто згадуваним фільософом прибули до Риму і були зложені, не потребую тобі писати, бо й сам се знаєш бувши самовидцем, і автор того житія, думаю, не промине сього мовчанкою“.

Лист Анастазія не має дати, але по дослїдам Фрідріха час його написаня не може бути сумнївний і припадає на роки 875—879 (Friedrich, op. cit. 400; Götz, op. cit. 16).

Коли німецькі вчені признали сей лист документом першорядної ваги і безумовно гідним віри, то зробили се троха занадто поспішно, не взявши на увагу, що в ньому зведено до купи з трьох або чотирьох зовсїм ріжних і не однакової стійности жерел. І так маємо тут репродукцію — нехай і так, що вповні вірну — власного оповіданя Константинового (гл. 2); далї оповіданє Митрофана Смирнейського про побут Константина

в Корсуні і про доконане ним віднайденє Климентових мощий — оповіданє чоловіка хоч і сучасного і такого, що якийсь час був у Корсуні, але все таки близше нам невідомого і що до своєї правдомовности нічим не випробованого; далі сьвідоцтво самого Анастазія про Константинові твори (гл. 4) та нарешті натяк на власне сьвідоцтво Ґавдерика, що був самовидцем принесеня мощий Климента до Риму. Отже даючи вповні віру сьвідоцтву Константина треба зазначити, що про віднайденє ним мощий сьв. Климента він не говорить нічого і навіть, як виразно каже Анастазій, не любив ніколи говорити про се — чи з великої скромности, чи може з якої иншої причини, в те на разї не входимо. Що до творів Константина, про які згадує Анастазій, то він не дає ніякої проби їх автентичности, не говорить, де й від кого дістав їх копії, а одно сьвідоцтво, буцім то Константинів гимнольоґій на віднайденє Климентових мощий тішить ся серед Греків великою популярністю (Graecorum resonant scolae), знаходить собі сильне заперечене в тім, що доси ніде не знайдено анї слїду сього гимнольоґія. Що-ж до тої brevis historia про віднайденє мощий Климента, написаної буцїм то Константином і перекладеної Анастазієм у скороченю (longe ab illus facundiae claritate distante), то вона війшла в твв. Італьську леґенду, про яку буде у нас мова далї.

(Далї буде.)

Виговський і Юрий Хмельницький.

ІСТОРИЧНІ СТУДИЇ.

Написав **Василь Герасимчук.**

I. Упадок Виговського.

А яко кождій на мене по всѣ тіе часи наступаючій потѣхи не отнеслъ, такъ маю моцную во всемогущаго Бога надѣю, и теперь десницы своее не отдалить отъ мене и всѣхъ при мнѣ зостаючихъ.[1])

Таке між иньшим писав Виговський в своїм листї до переяславського полковника, Тимотея Цицюри, по здраді сього останнього і по розбудженю повстаня на Україні. Ті самі слова можна прикласти й до головного його ворога — Москви.

Дуже добре здавав собі Виговський справу з зовсім неукриваних плянів Москви що-до України, і нераз тяжко відчув її зелізну руку на собі. Тож не дивно, що почав уживати всіх способів і всіх сил, щоби завчасу вбити се небезпечне лихо і змусити московське правительство до инакшого трактованя українських гетьманів, до привернення иньших відносин. Останні роки його житя — се безупинна борба з Москвою; хоч нераз наслідком неприхильних обставин доривочна, але ведена з енерґією і консеквентно.

Певно, що протекция Москви, так йому, як і попередникови — могла видавати ся імпозантною, одначе окупація України

Студия ся вийшла з семінарийної праці предложеної мною на історичнім семінарі проф. М. Грушевського в львівськім університеті, переробленої потім по вказівкам Вп. професора і в новій редакциї також предложеної на тім же семінарі. Вважаю отже своїм обовязком зложити Впв. професору найсердечнійшу подяку за його вказівки та поміч, уділену при сїй моїй роботї.

[1]) Акты относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, т. VII, ч. 99, ст. 310.

не могла їм усьміхати ся. Не можна було не предвидїти, що при таких зовсїм супротивних змаганнях до спокійної злагоди не прийде, — мусить прийти до оружньої росправи, і вона доперва рішить на будучність: — або побідою наситить мстивість Виговського (а він був мстивий), його змагання, і затвердить волю України, або халепою зарисує якусь иньшу невиразну перспективу. Без сумнїву, що хоч добре лїчив ся з обставинами, иньшої евентуальности мабуть не припускав. Ледви чи міг подумати, що побіда тільки його самого повалить — а так власне стало ся.

День 28 червня 1659 р. випав на його користь. Велике московське військо потерпіло під Конотопом страшний погром: коло 30.000 війська, цьвіт московської кінноти, що в р. 1654 і 1655 робили щасливі походи, лягли на побоєвищі; много князїв дістало ся в неволю, а з ними двох князїв, підкомендантів Семен Пожарский і Семен Львов.[1]) Так то, — каже український лїтописець, згадуючи одну з многих кривд — відозвали ся йому невинні срібнянські сльози.[2])

Вже нїколи по сім, каже Соловйов, московський цар не був в змозї вивести в поле такого сильного війська. Удар був тим тяжший, що наступив зовсїм несподївано. Ще недавно Долгорукий привів до Москви полоненого литовського гетьмана, недавно оповідано про торжества Хованского на Литві, а тепер Трубецкой, на якого покладано найбільші надії — „мужъ благовѣйный и изящный, въ воинствѣ щастливый и недругамъ страшный“ згубив таке велике військо! Конотопський погром зробив страшне вражіне. По здобутю стількох городів, по занятю столицї Литви, царський город задрожав за свою цїлість; в серпни, на царський приказ, люди всїх чинів спішили до земляних робіт і твердили Москву. Сам цар з боярами часто наглядав над роботами; поблизькі люде з родинами і всїма достатками збігались до Москви і ходили поголоски, що цар виїде за Волгу, за Ярослав.[3])

І справдї сей факт міг би бути для історії України хвилею великої ваги; треба йно було його як слїд використати. Здаєть ся, що зі зручним вихіснуванєм сеї побіди могла-б для України засьвітати нова доба: пірвавши з Московщиною могла

---

[1]) Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XI, ст. 63 і Акты Юж.-зап. Россіи, т. IV, ст. 238.

[2]) Лѣтопись Самойла Величка, т. I, ст. 272.

[3]) Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XI, ст. 65.

би від тепер раз на все звільнитись від її централїстичних претенсій і пожити яснїйшим житєм. Та на жаль нещастє, яке раз в раз переслїдувало Виговського, положило кінець всїм його змаганням. Тут нараз рвуть ся в його руках до тепер досить щасливо ткані нитки: Конотопська побіда — се кульмінаций-ний вершок в гетьманованню Івана Виговського, а за ним — бездонна пропасть для України й її гетьмана.

Як сказано, вся біда була в тім, що діла не доведено до кінця. Недобитки великої армії по кількадневній облозї, з великим трудом і стратами серед штурмів Козаків і Татар якось перебили ся до Путивля, і немогучи вже дальше поступати розсїли ся по сїм боцї Сейму, між болотами, на досить недогіднім місци, за десять верст до міста.[1]) Тут знов була незрівняна нагода покінчити діло, та дарма — Виговський запровадивши з союзним військом їх гет, кидає дальшу облогу московських воєвод і вертає на Україну. Даремно допрошували ся Поляки, які з Андрієм Потоцким взяли участь в сїй кампанії, і иньші, що були в наймі, аби гетьман ішов в глубину Росиї, бажаючи пімститись за схопленого Хованским в Вільнї литовського гетьмана Ґонсєвского; даремно наклонював його і хан до сього.[2])

Справдї сей крок Виговського, ся його нерішучість на перший погляд може здавати ся дивною. Яка була причина такого звороту?

Сам гетьман дипльоматично укриваючи свою слабу сторону, показував міну, що лише на се підняв оружє, аби вигнати з українських міст росийське військо, що чинило Українцям зло, а зовсїм не хоче воювати з царем. Але правдоподібно —

---

[1]) Акты Юж. Россіи т. IV, ст. 238—239. Про всї акциї Трубецкого на Українї почавши від сїчня аж до кінця листопада маємо дуже докладну реляцию того-ж самого воєводи до Москви — обіймає вона сторони від 219—276 і носить титул: „Статейный списокъ бытности въ Южной Руси бояръ князя Алексѣя Трубецкого, Василья Шереметева, окольничаго князя Григорія Ромодановскаго і пр., съ царскими войсками посылапныхъ въ Южную Русь для успокоенія въ ней раздоровъ и междоусобія при отпаденіи отъ московскаго царя гетмана Ивана Виговскаго для избранія въ Переяславль гетманомъ Юрія Хмельницкого и приведенія опять къ присягѣ царю всѣхъ южнорусскихъ жителей, на основаніи новыхъ договорныхъ статей". Се найважнїйше жерело до всїх випадків на Українї за весь той час.

[2]) Annalium Poloniae Climacteres a Kochovo Kochowski, т. II, ст. 381; Historya panowania Jana Kazimierza, т. II, ст. 26.

як здогадував ся ще сучасний польський історик — Виговський не вірив козакам і побоював ся, аби не вибрали на Україні иньшого гетьмана, коли-б він за далеко віддалив ся від України.[1]) Не в чім иньшім, як власне в тім лежить вся річ: за плечима Виговського підняла знов голову якийсь час прибита опозиция; на Лївобережу повстав цїлий ряд міст, що передше держали московську сторону, і з якими Виговський ще сеї зими вів таку кроваву боротьбу. Сей отже непожаданий для гетьмана рух відвернув його від розпочатого дїла і змусив вернути ся назад на Україну. Збудили же його московські воєводи, а Трубецкой, якому він видав ся єдиним ратунком в сїй прикрій ситуациї, старав ся всїма силами ще більше розярити та попирав невдоволених. Ще того самого дня як прибув під Сейм (4 липня), порозсилав він до українських міст — до Ромна, Лохвиці, Полтави, Черкаської Груні, до Гадяча універзали, і ними взивав людність України до вірности і витревалости; повідомляв, що „они, бояринъ и воеводы, отъ Конотопа уступили къ рѣцѣ Семи на время, и тѣхъ бы городовъ всякіе жители ни въ какое розмышленіе не приходили и, по прежнему своему обѣщанію, великому государю служили вѣрно и въ правдѣ своей стояли крѣпко безъ всякого сумнительства; а измѣнника Ивашка Виговского и ево совѣтниковъ, такихъ же измѣнниковъ, ни въ чемъ не слушали и ни на какіе ихъ прелести не прельщались; а великій государь пожалуетъ ихъ, неприятелемъ ихъ видать и отступитца отъ нихъ николи не велитъ“[2]) а кілька днів пізнїйше (11 липня), коли вже Виговський появив ся під тими городами з військом, Трубецкой вислав вдруге листи — рівнож того самого змісту.[3])

Не дуже то було Виговському до ладу кидати облогу і спішити на Україну карати непокірних; взяв ся він спочатку до таких самих способів що і воєводи: яко законний ґетьман, щоб не дати збаламутити народу, порозсилав також і зі своєї сторони універсали, чи там, як Москва їх називала „прелестные листы“. До нас доховав ся його лист до міста Констянтинова, писаний з табору під Путивлем, з датою д. 5 (15) липня. В нїм гетьман поздоровляючи тамошню мійську раду і все поспільство, звіщає про свою велику побіду під Конотопом, як то він з со-

[1]) Annalium Poloniae Climacteres a Kochovo Kochowski, т. II, ст. 381; Historya panowania Jana Kazimierza, т. II, ст. 26.

[2]) Акты Юж. Россіи, т. IV, ст. 239. [3]) Ibidem, ст. 240.

южними військами і з ханом розбив московське військо, устелив ворожим трупом густо поля, а решту змусив з соромом втікати, і надієть ся на Бога, ще в коротці і з сіми покінчить. Просить Константиновців не давати причини до розливу крови, чого він вельми не бажає, і покинувши непотрібний упір навернути бя назад до згоди. „Что если учините, и до насъ и до всего войска добре возвратитесь, подлинно вамъ съ головы и волосъ не спадетъ и о всемъ милостью нашею удовольствуемъ. Розумѣю либо тогда о томъ, что зѣло корыстуя въ волностяхъ кровавое набытіе, неже въ желѣзной Московской неволѣ, до насъ склоняйтеся и едино съ нами разумѣти и учинити похочете.[1]) Не було иньшої ради, як здати ся обом сторонам на рішеннє найважнійшого чинника — народу. Крім того гетьман, щоби відвернути Москву від України, старав ся посварити її зі шведським королем і заходив ся пильно відорвати від воєвод Безпалого з козаками. Посилав до них пять листів — але дармо.[2])

Виговський — як виділисьмо зі слів попереднього листу — мав намір вести облогу московських недобитків дальше, та московські універзали осягнути свою ціль. Повстаннє міст і опозиций, попираної московськими воєводами і ґарнізорами по декотрих містах, змусили його відступити від свого наміру.

Коло 7 липня гетьман кидає Путивль і вертаєть ся з частиною війська на Україну. На росийський території полишилось мало що Козаків з більшим відділом орди[3]); але вони, річ природна, вести дальшу облогу не були в стані і разом з Татарами кинули ся трома шляхами рабувати пограничні московські городи.[4]) Чернигівський полковник по наказу гетьманськім пішов під Бихів, а більша а може і переважна часть війська (30.000?) під проводом Данила Виговського і Андр. Потоцького поспішила ся під Київ.[5]) Їх задачею було спинити київського воєводу Василя Борисовича Шереметева від грабіжливих нападів на околиці Київа та попробували здобути київську твердиню.[6]) Скарби і всякі достатки з конотопського погрому дістав в надгороду за поміч хан, а трофеї відіслано до Польщі.[7]) Тим

---

[1]) Акты Юж. Россіи, т. VII, ст. 301. [2]) Акты, т. XV, ст. 398–403.

[3]) Акты Юж. Россіи, т. IV, ст. 340.

[4]) Рукопись Мартина Ґоліньского в бібліотецї Оссоліньских під т. „Pamiętnicza księga“, ч. 189, ст. 1132–1133. [5]) Ibidem.

[6]) Памятники изданные временною коммиссіею для разбора древнихъ актовъ, т. III, ст. 361, вид. 1898 р. Historya panowania Jana Kazimierza, т. II, ст. 26. [7]) Рукопись бібл. Оссоліньских ч. 189, ст. 1132–1133.

часом гетьман, покоривши міста думав вернутись назад і кінчити діло з Москвою. Маємо на се подекуди певні натяки.[1]) Збунтовані городи, як здаєть ся, піддавали ся добровільно, без опору; коли денеде робив ся опір, як прим. під Константиновом, то се діяло ся при помочи, або виключно лишень зі сторони московського війська, яке або було в місци, або присилали воєводи з иньших міст.[2]) Рішуча побіда над Москвою, поява гетьмана з великими військами, мусіли вплинути на невдоволених — рад-не-рад мусіли угнути ся. Навіть такий непримирений ворог, аким був син Мартина, полтавський полковник, Кирик Пушкар, годив ся вже був піддати місто і в тій справі вів з Виговським через якогось ігумена Епіфанія переговори. Справа впала через се, що московський воєвода Зиновєв вилапав сього чернця на його посередничій акциї. Зараз арештовано Пушкаря і віддано під варту, а Полтавці вибрали нового полковника, прихильного Москві — Теодора Жученка.[3])

Сателіт Трубецкого, наказьний гетьман Безпалий в своїй чолобитні до царя каже, що Виговський повертаючи з під Конотопу всі городи на Посулю: як Ромни, Констянтинів, Глинсько, Лихвицю побрав обманом, всіх жителів з них перегнав на сей бік Дніпра, а городи, села і деревні повалив до решти.[4]) Хоч такий поступок не неможливий сам по собі, і се перепроваджене Лівобережан було би доволі характеристичним фактом, та одначе мусимо брати сю звістку з певним застереженем.[5]) Останнє місто,

---

[1]) Акты, т. IV, ст. 340; Акты, т. VII, 302. [2]) Акты, т. IV, ст. 340 – 341.

[3]) Ibidem, ст. 340. Переговори з Пушкаром вів чигиринський полковник Герасим Каплонський через ігумена Епіфанія і його то мабуть заслуга, що Пушкар схиляв ся був на сторону Виговського. Акты, т. VII, ст. 301 — 302. Рівнож писав до Пушкара з під Голтви два рази хан Магмет Гирей і раз його аґа. Хан піднимав ся посередничити в порозумінню з гетьманом, ручив за амнестию і за його добра, і радив післати до Каплонського людий для зложеня згоди. Акты, т. XV, ст. 407—411.

[4]) Акты, т. VII, ст. 299. Лист до царя з д. 17 серпня 1659 р. Оповідають також про се в своїй реляциї два післанці Трубецкого посилані до Виговського в справі згоди — Іван Титон і Теодор Щелкин: Ibid., ст. 296. Иньші знов московські посли випущені Виговським д. 18 липня з під Ромен оповідали, що Ромни здались добровільно третього дня. Тілько се одно місто спалено, а людей вивезено на другий бік Дніпра; але на нього, яко гнїздо і пристановище опозициї з попереднього часу міг Виговський мати більше завзяттє. Акты, т. XV, ст. 423. Трубецкой в своїй реляциї (Акты, т. IV, ст. 224) не згадує про перепроваджене людности сїх міст на другий бік.

[5]) Виговський підчас облоги Гадяча в своїм листї (Акты, т. VII, ст. 302) до Апостола, що не хотїв йому піддати ся, перечить, нїби то

під яке був підступив Виговський, то був Гадяч, що несповна рік тому був сьвідком нових політичних констеляций, а тепер своїм опором розбив всї пляни Виговського і попсував йому гру. Се місто завзято боронили полковники Апостол і Павло Єфремів, що тут з більшою силою Козаків і міщан засїлись в твердинї. Не зломила їх опору анї тритижднева прикра облога, анї приступи, анї вкінци навіть просьби гетьмана[1]); Гадячани — і то якось дивно — не хотїли навіть вірити, що попередні городи добровільно піддали ся. Хоч як їм толкував Виговський, ставив сьвідків, і обіцював помилуванє — нїчого не помагало[2]) — писали йому, що побоюють ся долї Миргорода за його непослух в зимі. Облягати дальше і змусити їх до покори чи то голодом (а було там вже дуже прикро)[3]), чи нападами, гетьман не міг, бо обставини звели його справу на иньшу дорогу. Аби здобути Гадяч треба було довшого часу, залога, яка там сидїла, була доволї сильна — складала ся з 4.500 самих Козаків та з 900 міщан, люда обізнаного добре в воєнних річах, а з Виговським було йно 3 полки (переяславський Тим. Цицюри, прилуцький Петра Дорошенка і миргородський Гр. Лїсницького), в числї яких 6.000 люда, здаєть ся вже разом з 10 хоругвами польских добровольців.[4]) Найбільшу підмогу давав єще хан, але він, як опісля побачимо мусїв лишити гетьмана. По відходї Татар не було що і думати навіть про облогу. Иньше козацьке військо було деінде зайняте: Каплунський облягав Полтаву, також без успіху, і по уступленю Виговського з під Гадяча, потурбований Жученком мусїв також

він Миргородців перегнав силоміць: „Пишете вы къ намъ, что хотѣли было вы намъ поддатись, однакожъ опасаетеся, чтобъ вамъ тожъ не было, какъ надъ Миргородомъ. Не вѣдомо ли вамъ самымъ добре, что Миргородцы, не хотячи въ болшихъ жестокихъ страхованіяхъ отъ домовые своеволы заставать и сшедши за Днѣпръ, сами добровольно мѣсто оставили“.

[1]) Акты, т. IV, ст. 344; Акты, т. VII, ст. 299.

[2]) Акты, т. VII, ст. 302.

[3]) Акты, т. VII, ст. 304; Лист Івана Безпалого до думного дяка Алмаза Іванова з д. 28 серпня 1659. „Въ Гадичѣ, — пише він — нужно, хлѣбомъ добрѣ голодно, и въ томъ краю два годы въ поляхъ предъ войнами хлѣба не пахано“.

[4]) Про облогу Гадяча оповідаєсь більше в „Списку съ роспросныхъ рѣчей Путивельцовъ Ивана Титова да Өедора Щелкина“ (Акты, т. VII, ст. 295—296, і опісля в реляциї послів Івана Безпалого в Москві (Акты, т. VII, ст. 296—297).

подати ся за Дніпро.[1]) Головна же армія з Данилом Виговським і Андрієм Потоцким стояла під Київом і наглядала за Шереметевим, що користаючи з кождої хвили робив напади на сусідні міста і без помилованя все обертав в руїну[2]). Затяжців, звербованих з Поляків, Німців, Сербів, Виговський порозміщував в північних городах: в Ніжинї, Чернигові і в Борзнї. Над всіми ними був поставлений реґіментаром Юрий Немирич.

Найважнійшою причиною, що спонукала Виговського залишити воєнну акцию на Заднїпровю, покинути облогу Гадяча та вернути ся на сей бік і надала взагалї дальшим подіям иньший напрямок, се, як вже натякнулисьмо, було розлученє Виговського з ханом, що дотепер найпильнійше та найенерґічнійше попирав його інтерес. Московське правительство видячи, що Виговський страшний для них в союзї з ханом і з Татар рекрутуєть ся властива його сила, почало старати ся конче їх якось роз'єднати. На вагу такого факту звертав увагу правительства вже передше визначний дипльомат і полїтик Ордин Нащокін[3]), а тепер в такім прикрім положеню ймилась Москва сеї справи всїма способами, і се її вдало ся. Зараз по конотопськім погромі Трубецкой і Безпалий післали до Сірка на Січ наказ, аби він вчинив діверзію на татарські улуси. З Путивля знов вислали післанців до донських козаків з таким самим жаданнєм, і ще раз до Сірка.[4]) Маємо звістку, що таки підчас конотопської халепи донські козаки бльокадували на човнах кримські прибережні міста, що більше — заглублялись навіть в середину Криму на 50 верст і там рабували, брали полон і висвободжували своїх; добігали навіть до Синопу і околиць Царгороду.[5]) Але то все ще не мало такого великого значіння і не зробило такого враження як похід Сірка. Підмовлений Трубецким і Шереметевим, що в тій справі пильно зносив ся з Січию[6]), Сірко разом з Хмельницьким справдї використав неприсутність хана, сильно поруйновав ногайські улуси і з немалою здобичию вернув ся домів.[7])

---

[1]) Акты, т. VII, ст. 297.
[2]) Памятники изд. врем. ком. для разб. древ. актовъ, т. III, ст. 261—263.
[3]) Соловьевъ, Ист. Россіи, т. XI, ст. 67. [4]) Акты, т. VII, ст. 298.
[5]) Соловьевъ, Ист. Россіи, т. XI, ст. 68.
[6]) Александръ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 191.
[7]) Акты, т. VII, ст. 297 і 298.

Се вже вистарчило, щоб хан опустив Виговського: коли йно під Гадяч до нього насціла про се вістка, він зараз розпращав ся з гетьманом з повним невдоволенєм подав ся до Криму. „Ты де меня призвалъ къ себѣ на помочь — казав хан на відході — а безъ него Черкасы ногайскіе улусы разоряють, и онъ Выговской довелъ ся было самъ срубленъ быть, толко де онъ ханъ пришолъ къ нему на помочь за щертью доброе дѣлать, а не худое“.[1]) При Виговськім зіставив хан йно незначний відділ Татар з 4.000 чи з 2.000 люда.[2]) Недовго по відході хана, д. 2 серпня кинув і Виговський Гадяч і повернув до Чигирина.[3]) „Ничего не здѣлавъ, съ стыдомъ изъ подъ Гадича, какъ зимою изъ подъ Зинкова отступилъ, и, сказываютъ языки, къ Днѣпру и за Днѣпръ къ Чигирину.[4])

З уступленєм Виговського з Лївобережа став там всюди против нього підіймати ся огонь — всї піднесли тепер сьмілійше голову. Андрій Потоцкий, що був подальше від сього, бо під Київом, в своїм листї до короля з дня 4 серпня алярмує і просить як найскорше прислати драґонів і бодай до 3.000 піхоти. Вже там дістали звістку, що Сірко йде на Чигирин. „Życzyłbym sobie sam — пише Потоцкий дальше — puiść przeciw niemu w polu y zatłumić ten ogień, bo pewnie Kozacy nie zatłumią, tylko chyba Tatarowie a my“.[5]) Та на біду у Потоцкого не було на стільки війська, аби з ним можна було щось вчинити, а Татар не було на місци: одні пішли в Крим, а частина бушувала в курській і по иньших країнах, палячи і руйнуючи добро, а живе забираючи з собою в полон.[6]) Данило Виговський хотїв взяти з під Київа часть війська і йти ратувати гетьманиху, а в Сьмілій свою жінку, одначе треба було побоювати ся, щоб з його відходом білоцерківський полк не перейшов на московську сторону, або щоб Шереметев, взявши Білу-Церкву, не викликав серед поспільства по сїм боцї яких

---

[1]) Акты, т. VII, ст. 299.

[2]) Ibidem, ст. 296 і 298.

[3]) Акты, т. IV, ст. 244.

[4]) Акты, т. VII, ст. 299.

[5]) Памятники изд. врем. ком. для разб. древ. актовъ, т. III, ст. 363: Лист Андр. Потоцкого до короля з табору на Рудцї д. 4 августа 1659 р.

[6]) Акты, т. IV, ст. 240.

нових заворушень.[1]) Положенє гетьмана ставалось чим раз грізнійше, — до тепер придушуванє невдоволеннє стало прибирати чим раз острійші форми; нарід, Січ і многі з полковників ненавиділи його зі всеї души і всім їм з ріжних причин гетьманська політика була осоружною. Довга війна, піднята против волї народа і по його міркованню ведена радше на користь його споконвічних ворогів, ніж в його інтересі, крім руїни нїчого не давала, була вона піднята — так здавало ся — майже виключно лише для інтересів гетьмана і старшини, а на них нарід перестав вже дивити ся, як на своїх опікунів і репрезентантів По Українї ляла ся кров: одні були за Виговським, другі за Москвою; раз Виговський здобував міста і мстив ся за віроломність, потім слїдом відбирала міста Москва і ще з більшою лютостю відплачувала ся невинним. Не добре дивив ся нарід на се, що по усуненю московських воєвод гетьман порозміщував реґіменти затяжного війська, по найбільший части самих Поляків: все то нагадувало йому незабуту ще кроваву минувшину і в тім добачали поворот до давнього. Тай Татари, що такими масами спроваджував Виговський, також не здержувались, аби не ткнутись добра союзників. То все було зброєю на гетьмана.

Та який там не був настрій народу неприхильний для гетьмана, він не дуже оглядав ся на нього: раховав бо більше на опору в козацькій старшинї і на заграничних сусїдів. Правда, кілька міст було в руках Москви, але все таки решта України була в його руках, а по містах ґарнізони з наємним військом підтримували його власть і повагу. Повалити його було тим тяжше, що під Києвом стояла готова значна частина гетьманської армії, а в недовзї брав ся він і сам там з'явити ся і конче здобути Київ[2]). Здобувши його і вибивши ненавистного Шереметєва Виговський думав скріпити тим свою позицию і направити захитане своє положеннє. Роспускаючи з під Гадяча полки, казав їм по трех тижднях знов зібрати ся і думав з ними йти на Київ; мав кінчити з Москвою і вигнати її з України.

Як видко з того, гетьман не доцїнював як слїд сеї грізної хвилї, не видів іще того нещастя, яке вже зависло над його головою. Не доцїнювала ситуації і Москва. І хоч як її на тім залежало, щоби повалити Виговського, бо він її був дуже не на руку, і його непевна або ворожа політика, його енерґічна, безупинна

[1]) Гляди передостанню нотку. [2]) Ibidem

акция сповняли московське правительство не аби якою трівогою, одначе — хоч на Україні против гетьмана повівали противні вітри, то таки Трубецкой і иньші воєводи не важили ся вступати на Україну й держали ся в резерві на пограничу. Бо навіть по царському указї з дня 16 августа наказувано їм відступити дальше на північ — укріпляти і зберігати „отъ Татаръ и Черкасъ великого государя украинные городы".[1]) Що більше, московське правительство уважало за відповідне попустити з тону і само подавало руку до згоди. Таки недовго по конотопській пригодї, бо д. 18 липня навязались вже обопільні зносини і обі сторони завели між собою кореспонденцию. Так цар як потім і Трубецкой оправдували ся в своїй грамоті до полковників д. 29 липня з тих непорозумінь, з конотопської стрічі, з руїни українських міст і попирання опозициї — як казав сей останній, — він зовсім не йшов для военної акциї, а таки так на розговор, для заспокоєння усобиці; просив прислати до Путивля „двохъ или трехъ человѣкъ добрыхъ и знатныхъ для зложеня згоди.[2])

Розуміє ся, що на ті всї московські заяви не отягав ся і гетьман з відповідю. В своїх листах, відкидає він також починені йому закиди, мов би і він хотїв провадити війну і бажав незгоди з Москвою; так само зі своєї сторони оправдував ся з конотіпського конфлїкту: „хто хотїв, або хоче проливу християнської крови, то най вона спаде на його душу".[3])

На заяву-ж Трубецкого що до „сердечной любви" і на ті всї оправдання з конотіпської стрічи, позваляє собі Виговський з сарказмом поглузувати: „а что вы пишете, что вы подъ Конотопъ не войною приходили есте, но для розговору и усмиренія домового междоусобія, и то какая ваша правда? Въ Конотопѣ никакая своявоия и междоусобіе не было; для чего было тамъ приступать? Да и Борзну есте вирубили, и людей въ полонъ поимали и съ того оправдати ся не можете, но тамъ будучіе люди не только вамъ причини никакіе давали, но и ратемъ вашимъ, которые прислали, не противили ся". Нагадав при тій нагоді Москві і її старі гріхи — попиранє Пушкара і Ба-

---

[1]) Акты, т. IV, ст. 245.

[2]) Акты, т. XV, ст. 414 - 418 і 427—431; Акты, т. VII, ст. 293—295 воєводський лист з під Путивля 1659 р., д. 7 серпня.

[3]) Акты, т. VII, ст. 292—293, Лист Виговського до князя Ал. Трубецкого з д. 1 серпня 1659 р. У всїх їх кореспонденциях видимо одно і то саме: оправданнє своїх власних поступків а складаннє вини на другого. Ibidem, ст. 293 - 295. Так само Акты, т. XV, ст. 414—418.

рабаша. Згоди одначе не відкидав, але зажадав, щоб Москва, коли її хоче, прислали своїх відпоручників до Батурина, а не до Путивля.[1]) І власне в тім ні Москва, ні Виговський не хотіли поступити ся: обі сторони не могли ніби порезуміти ся що до місця і переговори розбили ся.[2]) Властиво же причина була без сумніву в чім иньшім. Обі сторони мали за великі жадання: Москва по тенденциї своєї політики, Виговський знову з консеквенциї своїх попередних жадань і умови з Польщею. Тепер задля того, що уложив умову з Польщею, не міг трактувати з Москвою.

Одначе справи рішили ся в користь Москви і без того. Повну побіду осягнуло висунене кандидатури на гетьманьство Юрия Хмельницького і реакция викликана декотрими особами між українською людностию і козацькою старшиною, за співучастию і попертєм московських воєвод, особливо головного їх махера на Україні — Шереметєва.

Вже торішний досьвід поучив Москву, що не богато помагає висунене на контр-гетьмана якоїсь незначної, непопулярної особи. Отже Москва вивела тепер Україні перед очи покривдженого сина Богдана, властивого гетьмана, що до тепер за опікунським наказом Виговського набирав в Київі розуму. Не трудно було прихилити Хмельницького до сього трудного завдання; треба взяти на увагу лише розбуджену амбіцию і почуте дізнаної кривди з його сторони тай його доволї численної фамілїї. Сьвітле і славне імя одїдичене по батьку давало добру надію на успіх і поперте зі сторони України, а молодість, недосьвідчене і слабість характеру давала Москві добру перспективу на переведене всіх своїх плянів за його плечима. Такий гетьман був для Москви прегарною фірмою, під якою вона, чи її прихильна партия могла мати вільну руку. Спонуканий своїми мотивами, кидає Юрий шкільну науку і виступає на військову арену. Щоб зробити військову рекляму, йде він під опікою Сїрка на татарські улуси — і добре справляєть ся.[3]) В останнїх днях серпня бачимо його вже в Суботові, а коло

[1]) Акты, т. VII, ст. 294.

[2]) Як видно з листу Трубецкого до Виговського з д. 7 серпня, був він рішучо против сього, щоб Москва мала слати своїх послів до Батурина; противно стояв міцно, щоб Виговський через своїх післанцїв просив у царя помилуваня і дарованя вини за провини. Акты, т. VII, ст. 294.

[3]) Акты, т. VII, ст. 298. Противна партия вивела його на арену ще підчас походу Виговського на Трубецкого. Вже тодї він заказував Запорожцям помагати Виговському. Акты, т. XV, ст. 383.

нього громадить ся військо.[1]) Юрий страшно був невдоволений на Виговського за поминенє його в гетьманьстві і за зрабобованє батьківських скарбів.

Першими особами, що явно виступили против Виговського і проголосили боротьбу з ним і його політикою, а злуку з Москвою — були два протопопи: ніжинський Максим Филимонович, знаний з сердечної приязни до Шереметева і своєї добровільної кореспонденциї до Москви, а другий — Семен Адамович, іченський протопоп, що доперва пізнійше зазначив ся своєю „благочинною“ роботою в нашій історинї, а тепер ще підучував ся до своєї ролї.

Прилуцький полковник Федор Терещенко толкує зміну політичного напрямку виключно працею сих двох згаданих осіб: Вони то „насъ и прочихъ (полковників), всю Малую Россию, яко блудныхъ сыновъ, отъ истины уклонившихъ ся, подъ высокую и милостивую руку нашого царского пресвѣтлого величества привести тщались, чого имъ, яко истиннымъ рачителемъ соединения самъ Богъ есть свидѣтелемъ, и нынѣ сие дѣло благое, всему православному народу християнскому приемное и радостное, ими отцами начатое, въ Переяславлю во свое совершение пришло“.[2]) Так писав висше згаданий полковник до царя, просячи для Адамовича кілька деревень і млинів за услугу. Найскорше і найгарнійше пішов за їх радами, полоскотаний надіями на гетьманську булаву переяславський полковник Тимофій Цицюра[3]) і став першим і найревнійшим проповідником розбудженого ним повстаня і найвизначнійшим робітником для московської справи. Він притягнув і иньших за собою. В своїм листї до Шереметева з дня 12 серпня він вже повідомляє, що він тай ще иньших пять полковників хочуть дальше зіставати ся під Москвою, і що йому в тій справі тих пятьох вже присягли і що він їздив до Трубецкого до Путивля для переговорів.[4]) Шереметев, розумієть ся,

---

[1]) Акты, т. VII, ст. 298.

[2]) Памятники изд. врем. ком. для разб. древ. актовъ, т. III, ст. 391—393; Барсуков підносить в тій справі специяльно заслуги Шереметева: „Въ тоже время — говорить він — въ самой Малороссіи Шереметевъ, пользуясь услугами личныхъ враговъ Выговскаго, успѣлъ согласить вѣрнѣе и объединить всѣхъ не сочувствовавшихъ польскимъ стремленіямъ Выговскаго. (Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 192).

[3]) Лѣтопись Величка, т. II, ст. 59.

[4]) Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 194.

заохочував до дальшої акції, а Трубецкому знову радив кинути зносини і переговори з Виговським і пригадував, як то минувшого року Виговський манив його своїм з'їздом і переговорами, а опісля вихіснувавши довіре, надув його: „что не говорилъ, во всемъ солгалъ“.[1]) Кілька днів опісля висилають вже задніпрянські полковники, кождий з осібна, послів до Трубецкого з заявою вірности: 18 серпня висилає Золотаренко з Максимом, д. 23 серпня Цицюра і Яким Сомко з Переяслава, а з Гадяча Павло Єфремів.[2])

На разї се все, здаєть ся, діяло ся в тайнї. Увага Виговського тодї була звернена на Київ. В його тодїшнім положеню заволодїти Київом — в сїм лежав його ратунок. Київська твердиня була для Москви найважнїйшим фортом і занятє сеї української столиці, названої одним паломником „справдїшним замком для московського царства“, розвязало би Виговському руки в його дальших плянах і викликало би без сумнїву ревнїйшу участь Польщі.[3]) Виговський розумів дуже красно значінє Київа і ще перед тим, весь час свого гетьманованя старав ся пильно вигнати звідти московську залогу і довгий час, з виїмкою хиба певних перерв бльокадував сю фортецю. Пишучи до короля, вже по своїм упадку, складав він всю причину свого упадку і утрати України на задержанє Київа в руках Москви: „Москва для того потрафила заволодїти Україною, що Київ лишив ся в її руках[4]) Щоби отже вираговати себе з біди, рішив він в останнє попробувати щастя і заволодїти Київом.

Десь около 15 серпня в своїм листї до Трубецкого Василь Бор. Шереметєв звіщав, що до Василькова прибув з Білої Церкви „судья войсковой Самойло Богдановъ, а съ нимъ Поляковъ и Венгровъ и Мультьянъ, и Волохъ, сказываютъ языки, шесть тисячь; да и Даничка Выговскій съ Черкасы будутъ де въ Васильковъ вскорѣ, и хотятъ быть подъ Кіевъ напередъ гетмана Ивана; а и нынѣ изъ Василькова подъ Кіевъ подъѣзды ежедневно, а Васильковъ отъ Кіева 36 верстъ.[5]) Про дальшу боротьбу під Київом і її вислїд ми не маємо певних звісток: один Величко на день 22 серпня (1 вересня) визначує ґене-

[1]) Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 194.
[2]) Акты, т. IV, ст. 245—246.
[3]) Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 195.
[4]) Памятники, т. Ш, ст. 403.
[5]) Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 194—195.

ральний бій Данила Виговського з Шереметевим, що мав закінчити ся повним погромом гетьманських війск.[1]) Одначе на його тверджене годі покладати: у нього весь час пановання Виговського сього дня під Київом ґенеральний бій. Одно певне, що Виговський в тім часї був в Чигиринї, і коли Сїрко йшов під Київ в поміч Шереметеву, гетьман, щоби сеї підпомочи не допустити, післав против нього якогось Тимоша, свого полковника (не Цицюру) для перейму. Сїрко мав його розбити, але вже не пішов до Київа, а завернув ся назад на Запороже.[2]) Здаєть ся, під Київом до нїчого поважнїйшого не прийшло: сили Данила були за малі, аби ударити на сю фортецю, а сам гетьман ледви чи міг назбирати якихсь сил для скріпленя свого брата. Шереметев в своїй дуже докладнїй реляції до Москви, писаній по дни 30 серпня (9 вересня) зовсїм не згадує про погром Данила, а певно про таку подїю не занехав би похвалити ся; підносить натомісь, що всї полковники по сїм боцї, вся козацька старшина і вся чернь міцно стоять за Виговським, і чванить ся, як то його відпоручники князь Борятінский і Чаадаєв, карали без нїякого опору непокірні місточка: Гоголів, Трипілле, Воронків, Стайки, Бишево, Бородянку і Ґорностайпіль. „А під другі городи й села по обох берегах Днїпра ходили підполковники Скорняков-Пісарев і Шепельов. І милостю Божою і щастем государя — доносив Шереметев — ті городи і місточка взяли, випалили і висїкли“.[3]) Данило Виговський на таке зовсїм не реаґував. Певно, що й ті полки, які були з ним, стали його лишати, розходити ся і перейшти на сторону Хмельницького.

Шереметев, пострахавши нарід такою руїною, щоби його відорвати ще більше від гетьмана, порозсилав по Українї против нього універзали, чи як він то називав „пространное увѣщаніе“. Вичисляє в них всї лукавства і „злохитрственні вимисли Ивашка Виговского“, взиває нарід відступити і покинути „клятвопреступника и разорителя вѣры христіанскои“ і накликує вибрати иньшого гетьмана. „Не годить ся — писав воєвода — намъ и войску Запорожскому межъ себя кровъ христіанскою проливати для ради одного измѣнника Ивашка Выговското, потому, что мы отъ единой православной церкви и единой православной вѣры“. Православним християнам

---

[1]) Лѣтопись Величка, т. І, ст. 377.

[2]) Акты, т. VII, ст. 297. [3]) Акты, т. VII, ст. 311.

треба радше жити в купі і в згоді, а не проливати крови, не руйновати городи і міста.[1]).

Його немилосердне поступоване з осадами, вірними гетьманови і порозсилані універзали дійсно знищили зовсім Виговського. Опозиция піднесла тепер явно бунт: полковники переяславський Цицюра, ніжинський Вас. Золотаренко, чернигівський Аникій Силич і ин. перекидають ся тепер явно на московську сторону. Дня 24 серпня присягнув офіціяльно перед московськими відпоручниками Тим. Цицюра, а опісля присягнули в Переяславі й иньші. Трубецкий і Шереметєв стали всюди через своїх відпоручників відбирати по Україні від людей присягу вірности.[2]) Та одначе на тім не покінчило ся. Цицюра дає приклад і кличе нищити всїх прихильників Виговського. Насамперед впорав ся сам зі всїми значнійшими родами, прихильниками Виговського. В самім Переяславі позахоплював їх підступом і без милосердія поубивав, а опісля знищив наємне військо. Слїдом за його прикладом пішли иньші. Найбільшою ревностию визначив ся Золотаренко. Залоги, які Виговський поуміщував по містах — в Ніжині, Чернигові, в Переяславі і в иньших городах, вимордовано, а решту забрано в полон. Полягло понад 3.000 наємників, а між ними і головний їх реґіментар Юрий Немирич, убитий селянами під Биковим.[3])

Так в короткім часї не стало на Заднїпровю і слїду по власти гетьмана, а за ним пішли і сьогобічні козаки, які дотепер найщирійше його попирали. Відпавши від Виговського стали громадити ся коло Юрия Хмельницького, одначе не важили ся отверто переходити на сторону Москви і стали чекати дальшого. Були се полковники: уманський Мих. Ханенко, паволоцький Ів. Богун, канівський Іван Лизогуб і білоцерківський наказний полковник Семен Половець.[4])

Справа гетьмана була рішучо програна: за собою не мав нікого, а против себе всю Україну. Який був настрій супротив нього Українцїв, мав нагоду сам переконати ся наглядно. Коли зібравши яких 500 Нїмцїв і Поляків, хотів підступити під Черкаси, його не пустили до городу, і Виговський подав ся до Корсуня.[5]) Всюди по Україні заворушили ся козаки і загово-

---

[1]) Барсуковъ. Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 198—199.
[2]) Акты, т. VII, ст. 311—312; Акты, т. IV. ст. 246—247.
[3]) Ibidem. [4]) Акты, т. VII, ст. 313.
[5]) Ibidem.

рили про новий вибір гетьмана. Була єдина кандидатура Юрия Хмельницького; коло 3 вересня він був коло Василькова, а коло нього збирали ся полки.[1]) Незадовго мала відбути ся рада. Коли повірити словам пізнійшого історика, то Поднїстряне і Забужане перші на радї в Брацлаві проголосили гетьманом Хмельницького.[2]) Стоячи подальше і будучи більш обєктивними обсерваторами всїх справ на Українї, могли вони бачити добре, що Виговський вже зійшов з полїтичної арени, і що ґрунт йому з під ніг усунув ся.

Так то впало і скінчило ся гетьмановаппє Івана Виговського, а з ним, доведене на короткий час до факту українське князївство. Більше воно вже нїколи не зреалїзовало ся, хоч були проби привернути його назад, хочби в ослабленій формі. А впало воно через нїщо иньше, як через незручне полагодженнє соціяльного питання, через цїлковите з'іґнорованнє і поминеннє найважнїйшого чинника — простого народу і зіпхненнє його назад до такого становища, супротив якого передше весь нарід так рішучо запротестував. Впало воно і через те, що довелось його впроваджувати сьому чоловікови, котрий через незручну роботу в тім напрямку і без того зразив всїх против себе, а навіть і тих, що повинні були з ним за одно стати.

Більша частина українського простого народу бачила в гадяцькім трактатї не що иньшого як пiдданє України під Польщу і привернене назад польського режіму, за який потекли на просторах України ріки крови. Нарід зраджений до своїх опікунів, до гетьманів, до козаків з роспуки тягнув до Москви, де — як то собі представляв — буде для нього краще і погіднїйше житє і де думав вже відпочати по тількох тяжких війнах і заверюхах по Українї. Москва старала ся його в тій вірі піддержати і сї його потяги попирати, а передовсїм знищити у нього до решти довірє до гетьманів і козацької старшини і представляла при всякій нагодї контраст інтересів його і козаків. І в тім поводила ся по містецьки. — Шереметєв в своїм універзалї до народу виступаючи против Виговського представляє йому річ так, мовби вся полїтика Виговського служила виключно цїлям самого гетьмана, ляцького запроданця,

[1]) Акты, т. VII, ст. 313.

[2]) Ригельманъ, Лѣтописное повѣтствованіе о Малой Россіи, ст. 255.

а не його — всього народу. Тай се, очевидно, не був тільки одинокий факт.

Дивним натомість може нам здавати ся, що Виговського не поперла ві всїх його змаганнях козацька старшина? Таж він був заступником їх інтересів, сказавши правду — виконував се, чого вона хотїла. В своїм листї до Цицюри він їм, полковникам закидує просто нестійність: „ежели вамъ о тое идетъ, жесмо ся королю его милости поддали, азалижъ своимъ домисломъ тое учинилъ? азали не всѣсти на тое призволяли? Паметайже (се відносить ся до Цицюри) на тое, же не я вашими рядилъ полками, тилко вы на все мене радили, а я все на волю вашу здавалемъ“.[1])

На то все одначе дає відповідь сам гетьмам в своїх листах до короля і Станислава Потоцкого. Головними причинами його упадку, по думцї Виговського було: передусім ненависть ненавистних полковників до його начальства (особливо яко князя України), дальше — розбуджене Цицюрою на Заднїпрю повстаннє, проголошеннє кандидатури Юр. Хмельницького і вкінци підшепти Москви.[2])

---

[1]) Акты, т. VII, ст. 310. Лист Виговського до Цицюри з дня 10 (20) вересня 1659 р. Спочатку по побідї над Трубецкім держали ся полковники Виговського ще досить щиро. В листї до Безпалого з д. 1 липня всї вони (тут навіть підписані) обстають за гетьманом і накликують його до зірвання з Москвою; обіцюють йому помилованнє і навіть відгрожують ся йому за непослух. Акты, т. XV, ст. 406. Те саме видимо в їх листї до царя: і тут виступають різко против попирання непокірних гетьманови царськими військами та роблять гіркі докори за спустошеннє України: „любо войско запорожское не по едино время коруні польской противило ся, однако черезъ колько сотъ лѣтъ не узнали таковаго въ краяхъ своихъ спустошенья, какое нынѣ отъ православныхъ ратей осмотрячи слезами обливати будетъ“. Коли не перестане дальший пролив, крови заявляють, що будуть бити ся за вільности і за гетьмана. Акты, т. XV, ст. 414—415. Одначе те солїдарне поступованнє полковників видимо йно, доки гетьман потрапив їх удержати при собі.

[2]) Памятники, т. III, ст. 370—371; тамже ст. 416—419 і вкінци висше згаданий лист Виговського до Цицюри. Дивне, що Виговський якось замовчує про дїяльність згаданих протопопів. Можливо, що не знав про неї, тому що вона була досить тиха і обмежена на вузший круг: Максима Филимоновича на полк ніжинський, а Адамовича на Ічню. Д. Ейнгорн в „Очеркахъ изъ исторіи Малороссіи въ XVII в.“ ст. 132—133 признає заслугу приверненя України під Москву, коли не виключно, то переважно дїяльности сього першого. Коли по царськім наказї з д. 19 серпня Трубецкой видає наказ опустити Путивль і відступити дальше

Між полковниками мав Виговський богато ворогів. Наробив він їх через своє, так сказати-б, деспотичне поведеннє, безоглядне поступованнє з опонентами. Він був риґористом, богато гнуло ся перед ним виключно зі страху, бо побоювались пімсти, — в ній гетьман був безпощадний, але в серци укривали до нього злість і відразу.[1]) Правда, що проєкти, які виходили, могли собі бути апробовані всею старшиною, але сама ініциятива виходила тільки від гетьмана і кількох йому близьких осіб; решта, коли призволяли на се, то більше під моральним примусом, під пресиєю. Гетьмана, здасть ся, попирали в роботї так довго, як довго уважали речником інтересів всеї старшини; та опісля стало всїх колоти, всї стали побоювати ся одідичення гетьманства і скріплення впливів його доволї численної родини, а передусім в атрибутах княжого титулу добачували всї вилом з під народної контролї, звільненє від залежности від козацької ради.

Одні ворогували, як вже зазначено, з заздрости, иньших зразив Виговський до себе посередно, через нових своїх союзників Поляків: і так нпр. зробив він собі ворогом впливового Носача, військового обозного, тим, що в Варшаві його менче надгороджено, як иньших. Було невдоволених богато й иньших, яких в гадяцькій умові рівнож скривджено і не пороблено шляхтичами. Вкінци розгнївав Виговского против себе впливового, а дуже влїзливого асавулу Ковалевського через се, що хотїв його позбути ся і старав ся, як казано, потайки зігнати з сього сьвіта.[2]).

Було богато ріжних причин, але вже-ж найважнїйше було се, що всї бачили в нїм виновника страшної руїни на Україні,

на північ до Сївска, то лише Филимонович і Золотаренко мали його умовити завернути ся назад і ввійти на українську територию, обіцюючи йому народнє попертє. Царський воєвода, аби ще більше запевнити ся, просив Максима до себе до Путивля і він один з перших зложив там присягу вірности. Рівнож під той час (28 серпня) прибув іченський протопоп Адамович з такою самою місиєю. Натомість, як я вже згадував висше, д. Барсуков (Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 190—206) признає головно заслуги діяльности Шереметєва і Цицюри. І справдї вони немало причинили ся, особливо енерґічний переяславський полковник, фаворитований київським воєводою.

[1]) Досить характеристичні нарікання полковників на свого бувшого гетьмана підчас відбирання присяги вірности московськими відпоручниками. Всї вони оправдують ся за передню свою здраду страхом перед Виговським і малюють дуже різко його безоглядне поступованнє з непослушними. Акты, т. XV, ст. 438—443. [2]) Памятники, т. Ш, ст. 416—419.

що то він навів її через внутрішні війни. Лївобережня Україна, колись цьвітуча, представляла тепер страшний вид: богато міст пропало зовсім з лиця землї, а місця на них позаростали буряном; мешканців одних пігнали Татари в Крим, а иньші самі чи може і сам гетьман силоміцю перевів на правобереже. Всюди на гетьмана було крайне обуренє, всї були огірчені на його панованє і його кляли.[1])

Для провірення сього наведу слова самих сучасників, що бачили то все, передовсїм іменно слова Андрія Потоцкого і самого упавшого гетьмана. Між иньшим сей перший так пише в своїй Пересторозї[2]) про положеннє України: „Так то, пани для своїх приватних користий вивабили ріжними пільгам (słobodami) підданих з волостий на Україну і їх розсвоєволили, а небіщик Хмельницький своїми війнами ще більше розсвоєволив і окровавив їх в боротьбі з нами; а тепер вже самі з собою жруть ся: місточко воює против місточка, син вітця, а отець сина рабує. Справдїшня тут вавилонська вежа (sroga to turris Babel). Розсуднїйші молять Бога, щоб їх хто небудь взяв в сильні руки, чи то король, чи цар, і недопустив безтямній черни такої своєволї. Знов Виговський просячи по своїм упадку короля о поміч, так представляє сили України: „Нестрашні тепер козацькі сили, ослаблені за ті літа в бурях домової війни і боротьбі. Бо що найчисленнїйші полки вигинули: полтавський в 40.000, а миргородський в 30.000; також прилуцький і ірклїївський до тла знищені, а міста і села поросли кропивами: одні бо з мешканців лягли на місци, на так многих побоєвищах, а иньших з жінками орда в Крим пігнала.[3])

Заздалегідь бачив Виговський, що ся гадяцька умова не на добро йому вийде: коли з кінцем цьвітня 1659 р. прибув з Варшави до Чигирина Перетяткович з потвердженими на соймі грамотами на сей гадяцький трактат і на київське вое-

---

[1]) Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, ст. 1 наводить з Полтавских ґуберских відомостей 1860 г. пісню:

Ой не плач Україно сирото небого
Твою долю розшарпав Виговський,
Що серце мов камінь — а розум бісовський.

Др. Барсуков уважає сю пісню народною, але вона очевидно не народна.

[2]) Памятники, т. III, ст. 388. Під тим титулом розумію лист Андрія Потоцкого до короля, де він інформує його про положеннє на Українї і подає свої ради, як тому запобігчи.

[3]) Памятники, т. III. ст. 404.

водство, сказав гетьман по перечитаню їх: „Ти з моєю смертию приїхав“; потім сївши на ліжко заплакав.[1])

Таке то: всяка згода з Польщею була для українського народу незносна; ніколи український нарід сьому своему братньому словянському народови не вірив.

Не помиляв ся Андрій Потоцький, коли видячи то все на Україні, писав в своїх Пересторогах, що сї завірюхи так довго будуть тревати, доки вкінци або Україна Польщі, або Польща України не повалить — bo srogie tu mnostwo ludzi haniebnie złych i swawolnych. Nigdy pokoiu nie będzie w Polszcze, aby tylko kilka horodów było, iako przedtym w Ukrainie. U nich to iest summa ratio status, żeby nie być ani pod w. kr. m. ani pod carem; spodziewaią się oni tego dokazać zwodząc y strasząc w. kr. m. carem, a cara w. kr. mcią“.

II. Початки гетьмановання Юр. Хмельницького.

Коли то Заднїпровє розбуджене реакцийним огнем зійшло на иньшу політичну дорогу, тай сьогобічні полки стали також радитись над своїм положеннєм і роздумовати, чи мають полишитись під короною, чи піддатись цареви, попав Виговський в безрадність. Деякі приятелї радили йому втікати до хана, що з рамени отоманської порти вже дванайцять літ захищав своїм оружєм Україну від ріжних ворогів тай мав на ню вже певні претенсиї. Одначе Виговський не пішов туди, а рішив ся вдатись під опіку корони. До сього його усильно намовляв Андрій Потоцкий, що побоював ся з такого кроку гетьмана якихсь можливих клопотів для Польщі.[2])

Дальший побут в Чигиринї був вже неможливий, і гетьман в однїй йно сукманї, на однім кони, ледви цїло з житєм втікши з відти, подав ся під Котельню до Потоцкого.[3]) В останнє ще пробуючи за одним замахом привернути все, що стратив і назад стати чим був передше, заризиковав скликати раду, щоб там на нїй заапелювати до всього народу і перед ним оправдати ся зі всїх своїх учинків. Рада була визначена на д. 11 вересня під Германівкою.[4]) Сюди прибув Виговський під ослоною людий з війська Андрія Потоцкого, прибув з під Василькова Хмельницький з 10.000 війська. Щоб позискати для себе козацтво,

---

[1]) Памятники, т. Ш, 350. [2]) Памятники, т. Ш, ст. 374.

[3]) Памятники, т. Ш, ст. 399.

[4]) Ibidem, ст. 374; Акты, т. VII, ст. 307.

став він вичитувати і пояснювати сей фатальний гадяцький трактат. Та не на се ту було місце: ніхто не слухав його, всїх огорнула на нього лють, всї бачили в нїм головного виновника всього зла; і Виговський, щоби не наложити головою — а мало що до сього не прийшло — під ослоною польських жовнїрів вернув ся назад під Котельню. Не чуючи себе безпечним що до самого житя, попросив він у Хмельницького асекурацию — запевненє, що не буде наставати на його житє. Відведений ним до Рудки, удав ся звідти з Потоцким під Хвастів, а Хмельницький вернув ся до війська.[1])

Хоч як користно стояла справа Хмельницького, хоч його вже майже вся Україна признала за гетьмана, одначе для формальности треба було бути вибраним на ґенеральній радї і треба було одержати від неї гетьманські інсіґнії, а вони були ще в руках Виговського. Треба було їх відобрати; отже козаки вислали з над Взини під Білою-Церквою до Хвастова до Потоцкого своїх відпоручників просячи, щоб він прихилив Виговського до видачі клейнодів.

І справдї Виговський по спільній нарадї з Потоцким рішив ся їх зложити — не було иньшого виходу. Але при тім, поставив він такі умови: 1) щоб козацьке військо присягло королеви на вірність, 2) щоб шляхту допущено до їх дібр і вкінци 3) щоб позволили його жінцї і чигиринській залозї безпечно вийти з Чигирина. Гетьманську булаву і сї умови повезли до козацького табору його брат Данило і холмський ловчий Тома Карчевский.

В дорозї, за милю від Хвастова, стрітили вони козацьке військо, яке власне йшло до Потоцкого з наміром подати в його руки якісь скарги на Виговського і зажадати конче його видачі. Але коли їм вияснено неможливість такого їх бажання, козаки задержались і стали до ради. Гетьманом проголошено одноголосно Хмельницького і вручено йому привезені інсіґнії з бажаннями довгого й щасливого панування. На запитаннє гетьмана: під ким хочуть зістати ся — чи під королем, чи під мо-

---

[1]) Про сю раду оповідає найвірнїйше і найширше в своїй реляциї до короля обозний Адр. Потоцкий (Памятники, т. Ш, ст. 373—378: лист Потоцкого писаний в таборі під Котельнею д. 7 падолиста 1659 р.) Крім того ще иньше справозданнє хоч меньше докладне: „Отписка боярина и воеводы Василія Шереметьева къ царю Алексѣю Михайловичу, о состояніи дѣлъ въ Малороссіи“ (Акты, т. VII, ст. 307—308). Я користаю з першої.

сковським царом, — так старшина як і чернь порішили згідно за королем.[1]) Згодили ся виповнити 1 і 3 точку пропозиций, поставлених Виговським, а другу відложили на пізнійше „у którey executia — писав обозний — chiba na sądny dzień będzie“. Данило Виговський зістав ся при козаках. Під Хвастів повернув Карчевский разом з Носачом, Гуляницьким і Дорошенком, що мали запевнити Потоцкого про невідмінну вірність для корони і віддати Виговському асекурацию і обіцянку з гетьманським підписом на доставленє йому жінки і чигиринської залоги. До переведення сього діла визначено осібних людий.

По тім всїм рушив Хмельницький десь около 26 вересня під Ржищів[2]), щоб звідти, як було на раді ухвалено, заспокоїти задніпрянські бунти: він мав звідти вислати за Дніпро Гуляницького для зформованя там якоїсь партиї і перетягненя на свою сторону тутешнїх козаків.

Дивним здавало ся Потоцкому таке поведенє ся козаків і такий проєкт козацького гетьмана супротив рішучо ворожого становища лївобережньої України, приходу Трубецкого з військом тай присутности Сірка на Правобережу[3]), виделеґованого мабудь для нагляду над гетьманом. Здавало ся всьо йому навіть лукавством: „Surdo fabula narratur, — mocno iuż wszystko Zadnieprze stoi przy caru moskiewskim, — замічує на то все. Коли же довідав ся, що козаки хотїли до нього вислати послів, просячи злучити оба війська, підозріває в них намір зрадливого убійства Здавало ся йому, що козаки шукали тільки нагоди, якби то відступити від корони. Але хочби навіть і хотїли бути вірними — то по його думцї — не опруть ся таки Москві і Задніпровю.[4])

Здаєть ся, а навіть можна твердити, що в дійсности се не було гіпокризією. Козаки справдї вагали ся, і були більше

---

[1]) Вище згадана реляция Шереметева каже противно, що козаки рішились зістати ся при царі.

[2]) Що се було дня 26 вересня можемо вивести зі слів листу Потоцкого з д. 7 жовтня 1659 р.: „Po tych transactiach — пише він — iam z panem hetmanem ruszył się pod Kotelnię, a p. Chmielnicki z woyskiem miał się ruszyć także dnia wczorajszego pod Rzyszczów chcąc tamte zadnieprskie bunty uspokoić. Памятники, т. Ш, ст. 376.

[3]) Акты, т. VII, ст. 301.

[4]) Памятники, т. Ш, ст. 376: Висше згадана реляция Андрія Потоцкого.

склонні пристати до згоди з Польщею, як з Москвою. Добровільно вертати під Москву, супроти котрої насильств вони так боролись і здобули вже побіду — було не тільки болюче, але й побоювали ся вони її пімсти. Правобережня старшина зі своєї сторони зовсім не думала зривати гадяцького трактату; він був для неї користним. Вся реакция, яка була повстала зі сторони старшини, була звернена більше против самого Виговського, як против Польщі. Треба було тільки, аби Польща зістала ся вірною в своїх словах і мала силу підперти їх на випадок боротьби з Москвою і декотрими правобережними полковниками.

Вже тут видно роздвоєннє козацької старшини по сім і по тім боці Дніпра: одна ґравітує більше до Польщі, друга до Москви. Можливо, що ся остатня стояла під впливом сильнїйшої московської пресиї, наслїдком близшого сусїдства, а може була більше чутлива на ґравітацию до Москви народних мас.

Виговський розумів їх положеннє і їх полїтичну ситуацию дуже добре і старав ся конче вивести Хмельницького з його хиткого і нерішучого становища та притягнути тїснїйше до Польщі. Той сам чоловік, що його відкинули — він тепер накидуєть ся силоміць на посередника і вживає всїх сил і способів, щоб перепровадити сей свій намір.

По змінї гетьмана вже не було такої ворожнечі і ненависти до Виговського — се видно теперь: оба війська, а властиво їх проводири, з собою зносять ся, поступають нїби по приятельськи. Могло собі просте козацтво ворогувати до Виговського, але зі сторони старшини було трохи инакше. Виговський так з гетьманом, як і зі старшиною вів пильну кореспонденцию і намовляв їх пристати назад до Польщі — особливо треба було йому гетьмана. Та молодий, недосьвідчений гетьман не рішав ся нї на одно, нї на друге. З полковників показував ся найподатливійшим білоцерківський Іван Кравченко і на нього найбільше раховано. Не тілько, що сам схилив ся на сторону Польші, але він був посередником в порозумінню з иньшими. Дійшло до того, що до нього посилано відобрати присягу — хоч до сього чомусь не прийшло. Схиляли ся вкінци на його пропозициї: паволоцький Іван Богун, уманський Мих. Ханенко, Гуляницький, Носач; схиляли ся без сумніву й иньші колишні близькі приятелї Виговського.[1]) З поміж

[1]) Про сї заходи Виговського коло позискання гетьмана і Тим. Цицюри довідуємо ся близше з листу переяславського полковника до

Заднїпрян заходив ся Виговський прихилити до себе найпаче переяславського полковника Тим. Цицюру, пробував відорвати його від Москви і кілька разів в тій справі до нього писав. Але з ним не пішло так легко: Цицюра не тілько що уперто стояв при Москві, але ще й певно з припорученя воєвод, чи може з власної доброї волї, раз в раз писав до Хмельницького і відклонював його від подібного пляну. Всїма способами чернив він Виговського і намовляв держати ся напрямку визначеного його батьком, „абы спомнилъ на присягу отца своего, въ ней держачи ся, при его царскомъ величеству зоставалъ, а зводити ся не давалъ“, і відступив від такого єретика як Виговський; писав, що чув від „добрыхъ и жичливыхъ“ людий з Чигирина, що в Чигиринї дуже потім жалували Антін (Жданович)

воєводи Василя Бор. Шереметєва з д. 13 (23) вересня 1659 р. (Акты т. VII, ст. 304—309), дальше з листу самого Виговського до Цицюри з д. 10 (20) вересня (Тамже, ст. 310—311) і вкінци з листу Цицюри до Хмельницького писаного д. 4 (14) вересня (Тамже, ст. 309). Про заходи Андр. Потоцкого і Виговського коло перетягнення сьогобічних козаків досить цікаві звістки дає нам також в своїм листї до короля ловчий Тома Карчевский (Рукопись бібл. Чорторийских ч. 2105 (к. 95) з д. 18 жовтня, з табору під Котельнею). Він оповідає в нїм власне, що до білоцерківського полковника, яко найбільше зичливого, посилано навіть відобрати присягу на вірність королеви і рівнож роблено старання і писано листи і до иньших, аби їх позискати — „і в Богу надія, що їх немало перетягнемо на сторону їх милости нашого короля“. І навіть Антона (певно Ждановича, бо його опісля бачимо при боцї Виговського — він з ним брав участь в могилівській експедициї, і там він дістав ся навіть в неволю) таки перетягнено. „Антін зичливий — пише і їде просто по пана обозного з запорожським полковником Самейкою“ (мб. Шумейком). Уживано дальше всїх заходів, щоб перетягнути Богуна, Ханенка і Гуляницького. Брацлавський полковник Остап Гоголь по словам Карчевского також був зовсїм прихильний Полякам. То само, лиш один день скорше, бо д. 17 жовтня писав в своїм листї до короля і сам Андрій Потоцкий. Білоцерківський полковник, як се виходило з його письма до обозного, був вже зовсїм в їх руках і мав охоту полишити ся в підданстві короля. „Będę się o to starał, aby się przy łasce Bożey mogło i więcey pułkowników na stronę J. K. Mci przeciągnąć. Jakoż rozumiem, że będą i tacy, którzy zechcą przy J. K. Mci stanąć, gdy obaczą potęgę sił naszych, a gdy obaczą słabość naszą y nayżyczliwszy nas odstąpią. Памятники, т. III, ст. 367. Таке саме пише Потоцкий в листї своїм з дня 25 жовтня, також з під Котельнї — тамже, ст 382—384.

і Герман, що випустили його цілим з гостини у Виговського, а не відрізали шиї.[1])

Як вже зазначено висше — кореспондував Виговський і з Хмельницьким і Хмельницький відсилав навіть листи Цицюри до нього для оправдання ся, а сей же на відворот листи Цицюри до гетьмана. Переяславський полковник в листї своїм до Шереметєва жалував ся перед ним з сього поводу, що Хмельницький з Виговським поступають по щирому і всї його листи відсилають собі обопільно: „Листы мои, щомъ до него по килкадесятыхъ разъ писалемъ, абы спомнилъ на присягу отца своего, при его царскомъ величеству зоставалъ, а зводити ся не давалъ, а онъ мои листы Ивашкови Выговскому отсылаетъ; теперь Выговской свои и мои листы до Хмельницкого ко мнѣ отсылаетъ, отписуючи, же доброго отца сына не повабить до себе, и ты, повѣдаетъ, и самъ ся упометай“. Та при всїм тім до рішучого порозуміння і до переходу козаків на сторону Виговського не приходило.

Московські воєводи і задніпрянські полковники були спочатку тої думки, що Юр. Хмельницький „таможъ надхненя лихого духа лядского, за оманью своихъ приятелей, тудыжъ, якъ бачили, хилитъ ся“[2]); в його прихильність до Москви зовсїм не вірено, і що більше — комбіновано плян кампанїї против сьогобічних козаків і Поляків. Цицюра не одержуючи від гетьмана ніякої відповіди і обіцянок піти за його слїдом, стратив вже був цілком надію на усьпіх і в своїм листї до Шереметєва з дня 13 вересня ось який піддає йому проєкт: „А моя рада про таку незичливість всїх тамтогобічних полковників і самого Хмельницького дати знати всїм воєводам і князям, щоби спішили з військом на Україну. А коли прийдуть, ми зібравши ся оберемо собі з поміж себе гетьмана і підемо на неприятелїв його царського величества“. Несьміло і невиразно підсуває він другий такий проєкт: віддати київському полковникови Кирилови Дворецькому булаву на володїннє, як засягне царська рука по правій стороні Днїпра[3]), а по лївій — хоч замовчує се — нікому иньшому, як йому самому. І Трубецкой по ухвалам

---

[1]) Акты, т. VII, ст. 307. Під тим іменем Герман треба розуміти Ґенерального військового судю Германа Гапоновича. Брав він участь в походї під Конотоп і разом з другими полковниками підписуєть ся у всяких листах до Безпалого і до царя. Акты, т. XV, ст. 406, 415.

[2]) Ibidem. [3]) Акты, т. VII, ст. 309.

ніжинської ради з послідних днів вересня (5—12), яку то він відбув підчас свого походу в Переяславль з ніжинським полковником Золотаренком і прилуцьким Терещенком, післав був до до Київа князя Григ. Козловского з полками на скріплене Шереметєва і за ним казав іти і задніпрянським полковникам — Золотаренкови, чернигівському Силичу і прилуцькому Терещенкови. По приході союзних військ віддавав Трубецкой київському воєводі зовсім свобідну руку в операциях: а онъ бы божіимъ и великого государя дѣломъ промышлялъ смотря по тамошному дѣлу, сколько милосердый Богъ помощи подасть".[1])

Супротив такого непевного і майже ворожого становиска правобережних козаків до Москви і досить явних натяків на симпатиї до згоди з Польщею, були Андр. Потоцкий і Виговський сильно переконані, що правобережні полковники були готові перейти на їх сторону, коли-б по їх стороні була більша сила, на котру можна-б було оперти ся.[2]) Говорили се отверто і самі козаки.[3]) Без вигляду на поперте, не було знов рациї і охоти робити розлому, бо тоді не обійшло би ся без борби з Москвою і з тогобічними полками, а вигляд на результат в такім разї показував ся нужденним. Тож Виговський і Потоцкий в своїх листах до ріжних осіб: до короля, Станїсл. Потоцкого, до канцлєра Пражмовского нічого иньшого не просять, тільки благають помочи і то як найскоршої і заплачення того війська, яке було ще при них.[4])

Та все то було даремне: Польща замотана в кілька воєн на ріжних теренах не мала змоги підперти як належить україн-

---

[1]) Акты т. IV, ст. 252—253.

[2]) Тома Карчевский в згаданім листї до короля з дня 18 жовтня каже виразно: „було б їх чимало нам жичливих, коли б іно виділи добрі наші сили; тільки біда, що видять наші сили слабі, а не аби яку потугу Москви; і так чинять, що можуть. Рук. біб. Чорт. ч. 2105. к. 60. Майже до слова те саме читаємо у Андр. Потоцкого в листї до Стан. Потоцкого з д. 17 жовтня 1659 — Памятники, т. Ш, ст. 367.

[3]) Гляди: Памятники, т. Ш, ст. 417: Лист Юр. Хмельницького до Каз. Бєньовского з д. 5 лютого 1660 р. То само писав і Ковалевський в листї до сего-ж Бєньовского з д. 14 січня 1660 р. (Рук. бібл. Чорт. 2105. к. 94.)

[4]) Наводити цитати з тих всїх листів було-б зайвим: всї вони по при певні незначні ріжниці що до представленя свого прикрого положеня і ситуациї на Україні нічого иньшого не мають на метї, як спонукати польське правительство до якоїсь підмоги.

ської справи анї фінансово, анї оружно. Вправдї Станїслав Потоцкий зі своєю дивізиєю перебував постійно недалеко границь України і його військо кватировало коло Глинян, одначе старого гетьмана не можна було прихилити до походу, хоч як його про се просили з України; він не тілько що не рушив ся до Заслава, куда його взивав обозний Андр. Потоцкий, але навіть не післав їм свого війска, яке було в тамтім містї.[1]) Головною причиною сеї бездїльности, було не що иньше, як фінансова руїна державного скарбу: знищена довгими і тяжкими війнами, Польща не могла нїяк оплачувати війська і через то воно не хотїло слухати своїх гетьманів, і було готове замість йти на війну і наражатись на труди — розійти ся на рабованнє по воєводствах, щоб відбити належну платню.[2]) З військом знов, яке було під Котельнею на услугах Виговського і Андр. Потоцкого і яке могло виносити яких 4.500—5.000 людей (з того понад 3.000 самого Виговського, а до 1.500 Потоцкого)[3]), годї було щось вдїяти і ним нїяк не можна було заімпонувати своїм противникам. Що до свого складу воно було придатне на війну, але зражене несолїдною платнею і прикрим зимовим часом і воно не рвалось до борби і завидувало теплих і вигідних кватир, яке мало військо під Глинянами.

---

[1]) Памятники, т. III, ст. 368: Лист Андр. Потоцкого до Станїслава Потоцкого з д. 17 жовтня 1659.

[2]) Про се невідраднє положеннє польського державного скарбу і армії під Глинянами оповідає сам король в своїй відповіди Виговському на його проханнє якоїсь поміч в війську і грошах. Див. Памятники, т. III, ст. 364—367: Respons urodzonym Krzysztophowi Łaskowi Pułkownikowi etc., na puncta podane Wiel. Jana Wyhowskiego Woiewody Generalnego Kiiowskiego, y Hetmana Ziem Ruskich, posłom do J. K. Mści wyprawionym, dany z kancellaryey Wielkiey Koronney. D. 19 Augusti 1659. Досить примітивну раду дає корона на сї пропозиції київського воєводи: „tego iednak rozumienia iest J. K. Mć, aby W. Woiewoda Kiiowski, tamecznych włości intrat zażył, które iako przedtym znacznym były posiłkiem Rzpltey, tak y teraz bydź mogą, gdy na to obrócone będą“.

[3]) Виговський в листї своїм до короля з місяця грудня лїчить своїх жовнїрів понад 3.000: „Iużem wszystko stracił, iako W. K. Mć wiesz i teraz mam ludzi moich dobry trzy tysiące“. (Памятники, т. III, ст. 409). Знов Андрій Потоцкий д. 4 серпня, себто єще перед злученєм з Виговським повідомляє короля, що має йно півтори тисячи війська: „ledwie nas tu iest z półtora tysiąca effective do boiu. Тамже ст. 360—363). Разом отже могло бути 4.500—5.000.

Козацьке військо тимчасом зіставало дальше на тім двозначнім становищу. Сам гетьман не мав свого власного рішучого постановленя і був радше фіктивним гетьманом, як дійсним, — фірмою під якою господарювали старші полковники, а передусім Москва. І не диво: Юрий був ще дітваком, що сам ще потребував проводу, аніж би міг його давати иньшим. До сього часу вчив ся він в могилянській академії; противна партия і московські воєводи з інтриґи против Виговського, вивели його звідти на політичну арену, а авреоля батьківського імени помогла йому вийти на керманича України в сих бурливих часах. Автор римських реляций з поля боротьби під Чудновом, що видів українського гетьмана в польських наметах, малює його такими рисами: „Юрий Хмельницький, молодець 18 літ, чорнявий, маломовний, середньої осьвіти, але гладкий в поводженню; людина повздержлива, що чим будь вдоволяєть ся".[2]) Був він чоловіком без ніяких більших здібностий, тихої, податливої вдачі, сотворений радше до веденя контемплятивного способу житя, житя монастирського, до якого нераз удавав ся — як до правління народом. В кождій грізнійшій хвили тратив він голову, вирікав ся гетьманської булави і брав ся йти в монастир: чинив се під Слободищами[3]), чинив і кілька разів опісля при иньших нагодах, а потім жалував сього і загоріло держав ся при давнім. З доброго і податливого, стававсь — як се нераз було — суворим і упертим. Своєї ініциятиви, своєї волї не мав він ніколи. Яко чоловік хиткої вдачі піддавав ся легко впливам иньших, без огляду хто вони були; міг його так добре опанувати Ковалевський, як і хто иньший, хочби і Беньовский.[4]) Між полковниками не мав він найменьшої поваги.[5])

---

[1]) Памятники, т. III, ст. 368: Лист Андр. Потоцкого до Станислава з д. 17 вересня 1659.

[2]) E. Theiner: Monuments historiques relatifs aux régnes d' Alexis Michaèlovitsch... etc. Rome 1859, ст. 40.

[3]) Potrzeba z Szeremetem i Cecіurą, ст. 48. З тим віршованим жерелом до чуднівської кампанії ми ще будемо мати нагоду запізнати ся близше.

[4]) Памятники, т. IV, ст. 34. Реляция Беньовского з корсунської ради.

[5]) Theiner: Monuments historiques relatifs aux règnes d' Alexis Michaelovitsch, ст. 40. Ось яку цікаву ілюстрацію наводить незнаний нам автор римських реляций з подій під Чудновом. — Було се тодї, як козаки уложили умову з Поляками і Хмельницький разом зі

До того всього був він хоровитий, був хорий, як висловляєть ся волинський каштелян Бєньовський — на „кадук і раптуру". [1]) Наш лїтописець каже, що в клопотї впадав він в мелянхолїю і мучив ся як Каїн. [2])

Саме тодї, в такій важнїй хвили, де треба було рішитись на важний крок, опанував гетьмана асавула Ковалевський, що зражений до Виговського держав ся твердо московської партиї і туди-ж навертав і гетьмана.

І так пішли були козаки під Ржищів, щоби звідти притягнути до себе Лївобереже, а тимчасом сталось противне: московським воєводам і заднїпрянським полковникам удалось притягнути до себе правобережан, а опісля, взявши гетьмана в свої руки вчинити се, чого самі бажали.

III. Тріумф Москви.

Коли одначе сьогобічні полковники і вся та частина України стояла ще на розпуттю і не знала, що почати, все Лївобереже найшлось вже в руках московських воєвод. Там уже завдяки реакції, який дали почин оба протопопи, а яку то так енерґічно поперли переяславський полковник, а за ним і иньші — стала Москва сильною стопою.

Цицюра вийшов тепер на першого полїтика, на першого діяча в користь Москви. Де тілько йно сього було треба, всюди старав ся він приготовити ґрунт для московських воєвод: він то опираючись на сильних своїх протекторів, взивав з повним авторитетом і Хмельницького до піддання, взивав і білоруського полковника Івана Нечая, що до тепер щасливо боров ся з московськими воєводами і нїяк їх недопускав до опанованя

старшиною був запрошений Любомирским на бенкет. Підчас забави трапилось, що один з полковників вже пяний, хотїв щось від гетьмана довідатись і звернув ся до нього з якимсь питаннєм; але коли той чим иньшим занятий не відповідав, хоч він його по раз третий питав ся, звернувшись до иньшого мовив: „видиш брате? пан гетьман анї ся не подивить, анї не хоче нїчого відповідати; і знов звернувшись до Хмельницького казав: „не будьно ти такий пане гетьмане! чи-ж не знаєш, що я тобі можу і горло підрізати? На то Хмельницький відповів йно: мовчи! — і тим одним словом — каже сучасник — залагоджено всю контроверзію.

[3]) Вище згадана реляция Бєньовского.

[4]) Лїтопись Сам. Величка, т. II, ст. 35.

Білої Руси.[1]) Він посилав полковників, пр. лубенського Як. Засядку до Київа до присяги, виловлював і відсилав до Шереметєва всїх визначнїйших партизантів Виговського, особливо командантів залог; він в Переяславі відбирав від Українцїв присягу вірности на річ Москви і — ба що дивнїйше, він надає навіть полковницькі уряди — надав його козакови Павлови Кременчуцькому над Чигирином (певно на місце Каплонського).[2]) Працював як міг і по всїх усюдах голосив і писав про сї свої подвиги до всяких значних осіб, які тільки мали якусь власть і силу.[3])

Московські воєводи маючи таких пильних робітників — не рвали ся так дуже на Україну. Вони пересидїли за весь той час спокійно на пограничу і лише придивлювали ся тому та вичікували, заким їх аґенти полагодять самі добре всї справи. Вони тільки від часу до часу щедрими жалованнями, яких не щадили (се треба їм признати), а ще більше обіцянками — попирали їх і заохочували тим до більшої витревалости.[4]) Доперва д. 5 вересня вийшов Трубецкой з під Путивля і вже без нїякої перешкоди пішов через Нїжин до Переяслава. Міста: Прилуки, Батурин, Лохвиця, Пирятин, Стародуб, Борзна і Миргород вислали до воєводи своїх відпоручників з заявою вірности, а в Нїжинї урядили урочистий в'їзд: Золотаренко з козаками стрітив воєводу за 5 верст за містом, а протопоп Максим на чолї процесиї зі всїм містом, серед гуку звонів і арматньої стрільби став зараз за містом. В містї зістався Трубецкой кілька днів (між 11 а 22 вересня), відбув тут з полковниками Золотаренком і Терещенком нараду в справі акциї против праворережних полків і звідти вислав для можливого позискання Хмельницького жалованну грамоту. Дня 27 вересня станув царський воєвода в Переяславі, де його Цицюра прийняв рівно величаво, як в Нїжинї Золотаренко. „Послѣ молебного пѣнія“, обявив всїм жителям Переяслава государську ласку — пробаченнє за попередні провини і обіцяв ся не рухати козацьких вольностий.[5])

---

[1]) Акты, т. VII, ст. 313.

[2]) Акты, т. XV, ст. 435—443.

[3]) Ми знаємо, як він пильно зносив з Шереметєвим, Трубецким, з правительством; не занехав він нагоди похвалити ся про свої успіхи і перед князем Лобановим Ростовским — Акты, т. VII, ст. 313.

[4]) Акты т. VII, ст. 302—306; тамже, ст. 316.

[5]) Акты, т. IV, ст. 250—254.

По царському наказу мав Трубецкой скликати до Переяслава козацьку нараду і на нїй в царськім імени затвердити того гетьманом, кого виберуть козаки — не виключаючи і Виговського.[1])

Сказавши правду — нова ся рада не мала за собою ніякої рациї: Хмельницький був вже вибраний гетьманом і яко такого признала його вся Україна, і до Москви належало тільки затвердженнє гетьмана, а не цензура і переводженнє виборів. Здаєть ся хотїло московське правительство такою погрозою застрашити непокірного Хмельницького, змусити його до переходу на їх сторону і до присяги цареви; в противнім разї могло Лївобереже поминути його, а вибрати кого иньшого.

Козаки теж, розумієть ся, не були слїпі на таку нелеґальність і добре здавали справу з сього факту і з ваги вибору гетьмана в присутности московського війська, тож зараз по прибутю московських воєвод до Переяславя, д. 27 вересня вислали Хмельницький і вся старшина, що була з ним (обозний Іван Носач, черкаський Андр. Одинець, канівський Іван Лизогуб, кальницький Яків Петренко, білоцерківський Іван Кравченко, паволоцький Іван Богун, уманський Михайло Ханенко і Григ. Гуляницький) від себе листи, де пригадували про упадок Івана Виговського і вибір на гетьмана і дорученє булави Юр. Хмельницькому. „А Ондрѣя Потоцкого и съ нимъ Ляховъ и Сербовъ и Волоховъ и Мутьянъ изъ государевыхъ черкаскихъ городовъ изъ подъ Хвастова выслали въ Польщу; а измѣнникъ де Ивашко Выговской поѣхалъ въ Чигиринъ (?), и взявъ жену, пойдетъ въ Польщу же; только де Черкасы ево стережуть, чтобъ онъ у нихъ не ушолъ (?); а Юрьи де Хмельницкой и за Днѣпровскіе полковники съ полки стоятъ за Днѣпромъ въ Иржищевѣ, отъ Переяслава въ двадцяти верствахъ“.[2])

Такою листовною заявою кождого полковника з осібна на адресу Цицюри і наказного гетьмана Ів. Безпалого полковники хотїли, здаєть ся, задемонструвати против поступовання Москви

[1]) Костомаровъ, Гетманство Юр. Хмельницкаго, с. 113. Не знати чи на сей проєкт скликати нову раду здобуло ся саме центральне правительство, чи піддали його лївобережні полковники?

[2]) Акты, т. IV, ст. 254. Цікава річ, чому Хмельницкий подавав фальшиві вісти про Поляків? Прецїнь годї припустити, щоби він не знав, що Поляки не пішли до Польщі. Чи Виговський дїйсно їздив до Чигирина — не знати; правдоподібно нї.

і пригадували тогобічним полковникам про попередній зовсім леґальний вибір. З листу писаного Цицюрою до Шереметєва виходить, що Хмельницький взивав навіть переяславського полковника до себе: „Юр. Хмельницкой ознаймуючи о томъ, что онъ гетманомъ сталъ войскъ Запорожскихъ, стоитъ въ Ржищевѣ и къ мнѣ пишетъ о томъ, чтобы я шелъ къ нимъ за Днѣпръ, невѣдомо для чего; и я къ нимъ не шелъ. Да къ нему я писалъ, чтобы къ намъ въ Переяславль шли и вѣру предъ святимъ евангеліемъ учинили царскому, по первому своему обѣщанію. А онъ, Юрій, стоитъ въ Ржищевѣ, невѣдомо — поклонить ся ли царскому величеству хочетъ или биться“.[1])

Певно, що гетьманови дуже на тім залежало: перетягненнє Заднїпровя на свою сторону представляло для правобережних полковників не аби яку вартість. Тодї-б то вони імпонуючи більшою силою, згодою і рішучим виступом против Москви, а навіть і погрозою — могли-б вимусити в разї нової угоди більше уваги для своїх постулятів. Та одначе упертість лївобережних полків попсувала все дїло. Сили самих правобережан були знов за слабі, щоб оперти ся московським воєводам і Заднїпровю, а відносини до Польщі були не такі дуже певні, і на якесь більше попертє звідти годї було рахувати — хоч його як було потреба. Положеннє правобережних козаків було отже дуже прикре: перед собою мали Трубецкого, з боку загрожував Шереметєв, а сам гетьман особисто був зашахований новими виборами і наляканий евентуальностию поминення його гетьманським урядом. Не було нїчого иньшого, як пошукати конче якогось способу і вийти з прикрої ситуациї — треба було попробувати порозумітись з Москвою; і полковники післали до Шереметєва копії з привилєїв (найправдоподібнїйше — гадяцьку умову) та запитували ся — чи і цар пристане на такі свободи.[2])

Чи і яку на се дістали відповідь — не знати. Досить, що козаки не важили ся і не хотїли їхати на другий бік за Днїпро. Між гетьманом і Трубецким завязали ся довгі торги, відпоручники одної сторони раз враз удавали ся до другої і на відворот, але до порозуміння нїяк не приходило. Гетьман рішучо не хотїв їхати на другий бік.[3]) Щоб роздумати над своїм положеннєм і дальшими кроками, скликали полковники не-

[1]) Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 206.
[2]) Памятники, т. III, ст. 387. [3]) Акты, т. IV, ст. 254, 258.

далеко Трехтимирова на долині Жердевій нараду.[1]) Вся старшина і тепер була против згоди з Москвою, особливо найгорячійше виступив против московського правительства паволоцький полковник Богун, — обставав за дальшою згодою з короною, бо під царем, як говорив, зовсім не будуть козаки мати таких свобід, як під польським королем. Московські післанції, що були також на сій раді, заявили на се в царськім імени, що не тільки потвердять ся їм дані від короля свободи, але додадуть ся ще й нові, які вони самі захочуть.[2]) Вкінци козаки зложили 14 статий і лиш під умовою затвердження їх годили ся зіставати під царем. Вони дуже характеристичні: видко в них і повну сьвідомость свого прикрого положення, видко й запобігання недопустити російського правительства до мішань в українські справи. Передусім старали ся козаки розширити в предложених статях як найбільше гетьманську власть, так в справах внутрішньої адміністрациї, як і в заграничних відносинах, і дбали, щоб недопустити до ніяких зносин приватних осіб з Москвою: без гетьманської печатки несьміли в Москві приймати з України ніяких листів; царських воєвод допускали йно до одного Києва, більше ніде; на поли церковнім вимовляли собі свобідний вибір митрополита і залежність русько-української церкви лиш від царгородського патриярхату. Одним словом була в тих статях забезпечена, так сказати, вся автономія України в як найширших рамках і наглядно застережено її від усякої інґеренциї Москви. Україна лучилась з Росиєю одною перзональною унією.

Сї статї повезли (дня 4 жовтня) до московського табору три полковники: Дорошенко, Одинець і Лизогуб, яко останнї умови згоди, і взивали Трубецкого на нараду на сей бік Дніпра. Але і тепер царський воєвода не поступив ся. На привезені статї він заявив, що вони в чималім не годять ся з попередними Богдановими, але надії на добре залагодженнє не зносив і казав свому відпоручникови сказати козацькому гетьманови: „Як він, Юрій, з полковниками сюди приїде до воєвод, то тодї буде ся говорити про зміни.[3])

Не знати, як вели обі сторони се діло дальше; досить, що козаки не зараз поїхали, і переговори тягли ся ще аж до дня

[1]) Лѣтопись Сам. Величка, т. I, ст. 399.

[2]) Рукопись бібл. Чорторийских, Ч. 2105 (к. 94) — лист Томи Карчевского з д. 18 жовтня 1659.

[3]) Акты, т. VII, ст. 257.

9 жовтня. Доперва сього дня перевіз ся Юр. Хмельницький з деким зі старшини і з частиною козаків на той бік Днїпра за закладництвом сина Андрія Бутурлїна. Чи московські воєводи притягнули козаків погрозами чи обіцянками, також не можна нїчого на певно сказати.[1]) Факт, що сїмох полковників не поїхало на переяславську раду, а полишили ся на сїм боцї. Були се, як вичисляють московські джерела: чигиринський Кирило Андріїв, білоцерківський Ів. Кравченко, київський Василь Бутримів, уманський Михайло Ханенко, паволоцький Іван Богун, брацлавський Мих. Зеленський і подільський Остап Гоголь; з Хмельницьким перевезлись: обозний Носач, військовий судия Іван Кравченко, осавул Іван Ковалевський, а з полковників: черкаський Андр. Одинець, канївський Іван Лизогуб, корсунський Яків Петренко, прилуцький Петро Дорошенко і лубенський Стефан Шамицький.[2])

Тимчасом Трубецкой стягнув до Переяслава всїх своїх воєвод, які були тодї на Українї. Всї вони тепер взяли на радї участь, а Долгорукому наказано окружити козаків московським військом „для обереганья". В такій обстанові Трубецкому повелось вповнї перевести всї свої пляни і виповнити привезені з ним з Москви інструкциї. Під такою пресією нїхто з козаків не важив ся піднести голосу протесту супротив такого поступованя — тай було й небезпечно: Москва мала тут коло 40.000 сконцентрованого війська[3])

---

[1]) Про се є дві зовсїм собі суперечні звістки. Ми вже знаємо, що то говорили на жердївській радї московські післанцї і як вони заспокоювали козаків: обіцювали, що не тілько затвердять ся їм вільности дані королями, але додадуть ще нові. Д. Барсуков (ст. 206—207) покликуючи ся на: „Собраніе государственныхъ грамотъ и договоровъ Ч. 4. М. 1828, Нр. 25, ст. 63) твердить противно: Трубецкой мав по причинї опору їм загрозити: „а будетъ въ Переяславль не поѣдутъ, и онъ, князь Трубецкой, пойдетъ на нихъ самъ съ великого государя ратными со многими людьми, а изъ Кіева боярину и воеводѣ Василью Борисовичу Шереметеву съ великого государя ратными съ прибыльными со многими же людьми потому же на нихъ велитъ итти". Андрій Потоцький в листї до Станїслава з д. 25 жовтня пише, що „po tey stronie chciał Chmielnicki przysięgę exequi, ale Andrzey Wasilewicz Buturlin od Trubeckiego do Chmielnickiego przysłany nullo modo na to nie chciał pozwolić, gdzie Chmielnicki persuasionibus uwiedziony w niedzielę przeszłą z niektórą starszyzną do Pereiasławia poiechał (Памятники, т. III, ст. 385). [2]) Акты, т. IV, ст. 257—259.

[3]) Памятники, т. III, ст. 383—384 і 385—386: Лист Андрія Потоцкого до короля з д. 25 жовтня і до гетьмана Стан. Потоцкого також з датою сього дня.

під начальством найвизначнійших воевод; мала за собою своїх козацьких аґентів так в рясі, як в полковницькій гідности і маси народу, які дуже були зневірені до козацького режіму. Тут під Переяславом мали воєводи зовсім вільну руку для переведення всіх своїх цілий і як хотіли, так і зробили.

Гетьмана витано з почестями; стріляли з гармат і ті самі дзвони звонили, що й його батькови, та тілько вже тій раді не судилось відбути ся з таким блеском і з такою величию як славній раді з 1654 р., або навіть як півтора року тому за Виговського підчас його вибору. Хоч і тоді до Переяслава Україна і її гетьмани тільки з горя йшли, але все таки з иньшими надіями. Богато не прибуло до Переяслава полковників, не прибули і заступники церковної гієрархії. Не з'явив ся митрополит Діонізий Балабан, бо й він також відступив від Москви і приводив козацьку старшину до присяги на вірність королеви. Тепер він перебував в Слуцку і бояв ся навіть показати ся на Україну. Не приїхав і Лазар Баранович, бо на той час заслаб; і рівнож не приїхав Інокентий Ґізель. Мабуть здогадував ся він, що на тій раді, подібно як і на раді 1658 р., буде піднесене дразливе питаннє про підданнє київської митрополії московському патриярхату, тож не бажав своєю присутностию апробувати сього, що таке було болюче. Був на тій раді один тілько кобринський архимандрит Іов Зайончковський: його взяли, аби було кому привести старшину до присяги, і присутність кобринського архимандрита не клало ще ніяких обовязків на українське духовенство: воно від себе не вислало нікого на сю раду. Але ся обережність — як каже Ейнгорн¹), була даремна. Замість чорного духовенства з'явив ся дехто з білого, що в останній хвили віддало Москві таку гарну прислугу, і через нього Москва зробила статті обовязуючі на все духовенство.

Козацька рада зложена переважно з козаків з Лівобережа, з міщаньства поблизьких міст і поспільства, відбула ся доперва аж 17 жовтня на просторій рівнині за містом.

Гетьманом вибрано одноголосно Юр. Хмельницького. По виборі вичитано Богданові статті, на яких власне Москва фундовала свої претенсиї, а опісля проголошено 18 додаткових статей, що то їх привіз з собою Трубецкой, щоб ними огра-

¹) Про участь українського духовенства на переяславській раді говорить Ейнгорн, гляди його Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в., ст. 138—145.

ничити козацьку автономію, а гетьмана і козаків вчинити більше залежними. Московське правительство усуваючи зі сфери гетьманської власти деякі з важнійших атрибутів її, ограничувало всемогучість гетьмана, робило його більше залежним від царя, ба, що більше, надавало не тілько своїм воєводам можність у всім його контролювати, але і отворяло дорогу для всяких „добровільних кореспондентів“ і ґварантувало осібною точкою їх цілість і нетикальність від гетьмана. Для лучшого перегляду наведу деякі важнійші умови: Гетьман зі всім військом повинен бути завсїди готов на кожде царське завізванє чи то сам, чи то мав від себе післати кілька полків. Гетьман заховує лиш для царя вірність; всіх зрадників має карати смертию. Без дозволу царя не вільно було гетьманови починати ніякої війни, анї давати помочи стороннім монархам. Для оборони України перед неприятелями уміщували ся царські воєводи в Київі, Ніжині, Чернигові, Брацлаві і в Умани, одначе їм не надавалось права інґеренциї у внутрішні справи. Ратні люди в Переяславі і в Ніжинї мали удержуватись на своїх кормах, в иньших міста — на доходах з тих воєвідств; козаки увільняли ся від всіх тягарів, які походили-б від постою московського війська, мало їх поносити поспільство. Наказувало ся гетьманови знести козацтво по всіх містах і місточках на Білій Руси, а непослушних і зрадників покарати горлом. Запорожському військови не вільно було без царського указу зміняти гетьманів, хочби й зрадників, а гетьманови знову не вільно було без ради постановляти полковників. Старшина козацька повинна бути тільки православної віри. Всю фамілію Виговських наказувало ся виключити раз на всегда зі всіх козацьких урядів і віддати в царські руки; його прихильників: Гр. Гуляницького, Лїсницького, Самійла Богданова, Антона Ждановича, Германа, Лободу рівнож усувало ся з урядів. Івана Безпалого, Цицюру, Золотаренка і Силича не сьмів гетьман без царського указу карати смертию; рівнож і иньших. (Сей наказ був зроблений з огляду на практику Ів. Виговського, що нераз так позбував ся своїх ворогів). З Бихова усували ся козаків раз на все, а гетьман мав завізвати полковника Нечая і Самійла Виговського до підданьства цареви. Меньші важні умови, що обтяжали українську суспільність новими тягарами, я поминув.

Всі ті умови, а їх разом з 14 старими Богдановими було аж 32, списано в книгу, і гетьман з старшиною затвердили їх своїми підписами; неприсутних 7 полковників оправдав Хмель-

ницький викрутом, що їх зіставив для оборони України перед Татарами і Поляками, і сам їх підписав. Статї, які привіз Дошенко, відкинено: „а тѣ всѣ статьи на радѣ отговорены, что тѣмъ статьямъ не быть, а быть по тѣмъ статьямъ, которые на радѣ постановлены".[1])

По нарадї відправлено в церкві молебень і відбула ся присяга на вірність цареви, а по сїм удав ся гетьман зі старшиною і духовенством до Трубецкого на бенкет. Обдарована щедро старшина повернула вкінци домів, а за ними поспішили і московські відпоручники відбирати від людности присягу вірности. Відповідно до нових статий скріплено деякі давнїйші залоги новими силами і вислано нових воєвод. Скріплено тодї сильнїйшим військом київську твердиню, бо вона була зі сторони Виговського і Поляків наражена на перший атак; уміщено сильнїйшу залогу в Переяславі під командою Андрія Вас. Батурлїна — на прошеннє самого гетьмана і полковників, щоб тут було дещо більше війська, „чтобъ Поляки и Татарови вѣдали про то, что въ государевыхъ черкаскихъ городѣхъ государевы воеводы съ ратными людьми есть". До Нїжина післано князя Семена Шаховского, а до Чернигова Володимира Новосильцова. В Брацлаві і в Умани на разї не уміщувано залог.

По залагодї того всього в перших днях листопада виїхав Трубецкой до Москви. Поїхала до Москви й полонена рідня Виговського: Данило, Василь, Юрій, Ілія; всїх їх відіслано на Сибір, крім Данила, що вмер, чи може був замучений в дорозї до Москви. Таку саму долю зазнали: Нечай, Самійло Виговський і ті козаки, яких зі здобутєм старого Бихова князь Іван Лобанов Ростовский полонив і відіслав до Москви.[2])

---

[1]) Акты, т. IV, ст. 269.

[2]) Соловьевъ: Исторія Россіи, т. XI, ст. 76—77. Що до смерти Данила Виговського, то годї сказати, чи він вмер смертию насильною, чи природною. Післанцї Беньовского Селецкий і сотник Василь, що були в Чигиринї в перших днях сїчня і виділи наочно привезене тїло Данила, говорили, що його в дорозї замучили (Рукопись бібл. Чорторийских ч. 2105 (к. 128). Рівнож то само подає аввізо зі Львова з дня 7 лютого (Біблїотека академ. наук в Кракові, Teki watykańskie ч. 24: Leopoli, 7 Febraro 1660) і вкінци се оповідає Єрлич (Latopisiec, t. II, ст. 37—38) і Виговський в своїм листї до короля з Дубна д. 1 лютого 1660 р. (Памятники, т. III). З реляциї же самого Трубецкого (Акты, т. IV, ст. 276) годї довідати ся, бо се місце як раз в орігіналї дуже попсоване і через се виходять неясности: „И ноября же — говорить ся там — въ 30 день Данилко Выговской на дорозѣ, отъѣ-

На відходнім мав Цицюра просити Трубецкого, щоб з Москви прислано ще до Переяслава, Ніжина і Чернигова піших людий, аби і сї городи укріпити ратними людьми, так як і Київ.[1])

Так покінчила ся друга переяславська умова, на якій Москва новими накиненими статями хотіла на будуче усунути всякий можливий неспокій і сильнійше звязати Україну зі своїм державним тілом водноцілість. Нема що казати, дуже добре відбив Трубецкой свій конотіпський погром: за свою неудачу пімстив ся тепер він кинувши всю Україну цареви під ноги. При відновленю першої угоди накинено на підставі 8 точки для українського духовенства опіку московського патріарха і його юрісдикцию[2]), ослаблено власть гетьманську, відіймаючи від неї деякі важни атрибути і надаючи всяким своїм прихильникам контролю над самим гетьманом, а через оковане України цілим рядом твердинь ослаблювано могучість і силу козаків.

Одначе на разї не пішло діло так скорою ходою, як сього собі могло бажати московське правительство. Поляло ся ще крови і то чимало, так української, як московської і польської. Безоглядний і брутальний поступок сам паралїжував предчасно загонисті пориви Москви, викликав іно реакцию і збивав материял до нових комбінаций і роздумовань, якби то вийти з такої атмосфери прикрого положення, а тим самим рисував перспективу для темної і непевної будуччини. Заподіяне насильство вимагало конче реванжу зі сторони України, і він справдї наступив — уже на другий рік. Тяжко прийшлось Москві відпокутовати за свою пресію.

Може дивним видавати ся, — що козаки йдучи під Переяслав з бажаннями просто супротивними і будучи сьвідомі цілий Москви, не піднесли супротив такого поступку найменьшого

хавъ отъ Калуги..... умре и погре(бенъ)..... сел..... горнемъ". З листу Шереметева до царя і зі справоздання його післанця Связева виходить. що Юрия і Ілію Виговських зловив передше чернигівський полковник і відослав до Шереметєва, а київський воєвода їх і деяких з польських недобитих старшин д. 12 вересня мав відіслати під вартою до Москви. Акты т. XV, ст. 443—458.

[1]) Та сама реляция Трубецкого.

[2]) В Переяславі на радї козаки приняли сю точку мовчки, вона мала бути нїби та сама, що уложено за Богдана, але д. Ейнгорн підносить сумнїв що до того, а то тому, бо козаки по кількох місяцях висилаючи до Москви посольство, домагали ся її усуненя, казали, що сього питаня тодї 1654 р. не рішено, а відложено до рішення патриярху.

протесту; що нарід, скликаний на приборканнє змагань старшини, позволив накладати на свої плечі всякі тягари, що виходили з такої зміни політичних відносин, тимчасом як старшина і козацтво не понесло на поли економічних страт. Рівнож дивно, що й сам гетьман не запротестував супротив арештовання фамілії Виговських, а особливо Данила, мужа своєї рідної сестри. Та мусіла бути дуже сильна пресія і сторонництво прихильне Москві в далеко більшій перевазї, бо многі зі старшини, котрим доводило ся колись мати більшу стичність з Виговським, не чули себе безпечними, тільки утечею спасли ся перед виданнєм їх Москві.[1]) Той сам Хмельницький, як два місяцї опісля скаржив ся перед післанцем Беньовского, Селецким, був в руках сторонників Москви неначе вязнем: „Я два тижнї був у Москви вязнем, що хотїли, то зі мною робили, я не мав до кого вдати ся з порадою".[2])

Одну однїсїньку уступку, чи там сповненє прошення, одержала старшина: що на разї не зажадано прилучення до московських територий деяких міст в Сїверщинї: як Новгорода Сїверського, Почепу, Стародуба і Чернигова, міста, на які то Москва вже здавна підносила свої претенсії. По арґументациї воевод належали вони до Москви, тільки Польща забрала їх силою, тож повинні вони до Москви назад вернути ся. Се припорученнє висловив був Трубецкой перед козацькою старшиною ще нїм відбула ся нарада, і його також мав воевода предложити козацькій радї до затвердженя, але з великою бідою вимогли гетьман і полковники усунення сеї точки. Прилученє сїх міст до Москви і випровадженє звідки козаків, як твердили, може викликати на Українї бунти „и на радѣ бъ де про тѣ городы Войску Запорожскому ничѐво не говорить; а только де про то на радѣ объявить, и въ Войскѣ де Запорожскомъ междоусобію успокоенія не чаять.[1]) *(Далї буде.)*

---

[1]) Рукопись бібл. Оссолїнських, ч. 189, ст. 1141. Рівнож подібне оповідає і Тома Карчевский в своїм вже згадуванім нами листї. Пише він, що „особливо тим розігнано козацьку старшину, що Трубецкой зараз за першим листом зажадав видачі Гуляницького, миргородського полковника (Лїсницького) і полковника білоцерківського, про се дуже напирав на гетьмана і вони зараз повтїкали з війська; також другі полковники побоючись сього повтїкали до трехтимирівського монастира".

[2]) Рукопись бібл. Чорторийских, ч. 2105, к. 128 (Реляция Селецкого).

МАТЕРІАЛИ до історії Коліївщини.

II. Кілька документів про участь ченців київських манастирів в гайдамацьких рухах XVIII ст.

Подав **Сергій Грущенко.**

На підставі давнійше зібраних звісток про участь чернецької київської братії в гайдамацьких рухах[1]) можна вважати за певне, що часи найживійшої діяльности її в такім напрямі припадали на 50-ті та 60-ті роки XVIII ст. Тодї саме дужчають і гайдамацькі рухи на Вкраїні, збудивши ся разом з тим, як стали зростати соціяльні та релїґійні утиски на православну українську людність в Польщі.

Відомо вже, чому то Київ з своїми монастирами спричиняв ся гайдамацьким рухам. В Київ, як в релїґійний осередок всеї України XVIII віку, щоденно зносили ся скарги Українців, котрих силоміць навертали до унії. Сюди в немалім числї збігали ся парафіяльні сьвященики, вигнані з своїх парафій уніятами та Поляками, зневажені, покривджені, пограбовані, а часами навіть покалїчені. Сюди сходили ся прочане з цїлої України і тут правобережні Українцї розповідали про свої кривди. Так

---

[1]) Див. „Гайдамацкія движенія XVIII ст. и монахи Кіевскихъ монастырей“ въ „Кіев. Старинѣ“ 1893 р. т. XLI і „Архиві Юго-Западной Россіи“, ч. III, т. 3.

то Київ робив ся осередком загально-українського спочутя до пригнобленої правобічної України. Тут мали собі притулок, часто орґанізували ся й звідси виходили за польську границю на грабіж гайдамацькі ватаги, що на своїм прапорі ставили пімсту над невірними Ляхами та Жидами, утискачами українського народу й його віри. Сим гайдамакам спочували й помагали не тільки київські міщани та окружні селяни, але й ченції київських манастирів.

Сі ченці, що в більшости виходили з українського селянства та майже не виступали за рівень його розвитку і звичайно щиро поділяли його погляди й симпатиї, дивили ся на гайдамацькі набіги в Польщу як на справедливу заплату ксьондзам, панам та Жидам за кривди й утиски своїх братів, як на конче потрібний протест проти тих тяжких умов, в яких пробував наш нарід та його віра. Вони охоче чинили всяку підмогу гайдамацьким набігам, не вважаючи навіть на те, що часто сї набіги обертали ся в хижацьке грабуваннє та в люте розбійництво і брати участь в таких справах, хоч би в імя мотивів релїґійних, розуміє ся, не личило ченцям. Певна річ, що не одно спочутє до братів і не одні релїґійні мотиви кермували ченцями в сїм разї: могли вони часом ласувати й на гайдамацьку здобич, котра діставала ся їм, і в дарунок, і на схованку.

Спроможність запомагання гайдамакам багато полекшувала ся тим, що київські манастирі володіли великими ґрунтами і маєтками, цілими селами, як в київськім окрузї на правім боці Дніпра (що належав до Росиї), так і в сусідніх околицях Польщі. Тут ченців було богато всюди, як доглядачів, лїсничих, мельників і т. и. По тутешнїх лїсах вони могли легко тримати гайдамаків, заховувати їх, згромаджувати і т. и. Збирати ся гайдамакам тут було дуже зручно. В Київ разом з прочанами з усіх країн дуже легко можна було пройти всяким людям, охочим до гайдамацтва. Не трудно було й задержати ся тут непомітно серед численної монастирської братії. Звичайно весною, разом з прочанами прибували до Київа запорозькі ватажки, всякі гультяї, придатні до гайдамацької роботи, й старали ся втиснути ся в манастирі, то як послушники й слуги, то як шинкарі, лїсники, сторожі, доглядачі для передкордонних і закордонних манастирських маєтків. Тоді вони вже діставали повну спроможність згромаджувати гайдамаків по лїсах, або приставати до згромаджених, ставати на чолї їх, допомагати їм,

ховати їх і т. и. З тої сторони, де були маєтки київських манастирів, дуже легко було набігати в Польщу і втікати назад, бо тут Дніпро не межував Польщу та Росию, не ставав на перешкоді скорому перебіганню кордону — землї росийські безпосередно злучали ся з польськими, часто вкриті нерозривними лїсами.

З низше наведених двох документів 1752 р. (ч. 1 і 2) можна бачити, що в той час, як і ранїйше, гайдамаки пограничної з Польщею та Росиєю сторони мали головне пристановище на землях київських манастирів — по шинках, селах та лїсах, і київській росийській адмінїстрації трудно було вишукувати їх, бо ченцї покривали їх, часом зі страху перед ними, а часом зі співчутя або користи. Вони не тільки не повідомляли кого треба про прихід гайдамак, але входили в зносини з ними і переховували по манастирах награбоване добро й гроші. Так було в самім Київі в кирилївськім манастирі.

При кінцї 1768 і на початку 1769 р., тодї як втихомирена вже була трохи в Українї Колїївщина, але ще в останнє змагала ся, подїливши й розсипавши свої сили серед численних ворогів, Росиян та Поляків, головно в Смілянщинї, Чигиринщинї та Білоцерковщинї, досить жваво заворушили ся гайдамаки біля Київа, наче хотїли підтримати південно-українських, і навіть відважили ся виступити під іменем перших проводирів Колїївщини[1]). І тут чималу участь брали київські ченцї. Документ 3-й з додатками, доповнений деякими друкованими звістками з працї д. Шульгина[2]), малює нам такий образ гайдамацького набігу в Польщу.

При кінцї листопада і на початку грудня 1768 р. „городничій“, монах-шафар з с. Білгородки (належала київсько-софійському манастиреви) та монах манастирського двірка с. Гнатівки (нал. київсько-петропавловському манастиреви) Лопуцинський, разом з одним місцевим селянином Зайцем, в згодї з молодим білгородським сьвященником, зважили ся з'орґанїзувати гайдамацьку ватагу для набігу в Польщу. Білгородський монах-шафар попореду взяв ся розповсюджувати чутку, що „всемилостивѣйшая государыня (Катерина II) гайдамацкаго предводителя Швачку изъ подъ караула соизволила повелѣть выпустить и пол-

1) Залїзняк, Швачка, Неживий й ин.

2) „Очерки Коліевщины по неизданнымъ и изданнымъ документамъ“. Кіев. Стар. 1890, Ш, ст. 414—417.

ковникомъ пожаловать, давъ ему власть поляковъ и жидовъ смертью казнить, и что ему, Швачкѣ, два ордена даны, отобранные отъ генералъ-губернатора кіевскаго", котрого й скарано за те, що він бив Швачку „кнутом" і звелів рвати йому ніс та вуха. З поради того-ж монаха, гайдамака Заєць прибрав собі імя визволеного Швачки і скоро біля нього почала скуплювати ся ватага з селян Білгородки та Борщагівки. Вона зібрала ся в Борщагівці на манастирськім дворі, гайдамаки тїсно випили, почали палити з рушниць, а далї розходившись, підохочені Лопуцинським, ухвалили зараз таки подати ся в польське село Гнатівку, аби попасти туди на празник Зачатия Богородицї (9 грудня) на ярмарок та поживити ся коло панів та Жидів. Вони не таїли ся зі своїм заміром, а прилюдно оповіщали, що мають наказ грабувати і вбивати в Польщі; що підуть в маєтність Шуйского Гнатівку і „там набьют мняса". Не гаючи часу, на двох підводах, одній нанятій, а другій роздобутій Лопуцинським, вони поїхали в Білгородку, щоб звідти через білгородський „форпост" перебрати ся в Польщу. В Білгородцї відпочили, при чім знов добренько загуляли у тамошнього монаха-шафара, бачили ся з місцевим молодим сьвящеником, захопили з собою пять шафарських слуг та ще декого, а потім перебрали ся безборонно через форпостні застави. Форпостна залога не тільки не задержала їх, але навіть вчинила їм деяку запомогу. Коли доглядачу форпоста, поручнику Лярскому і в сей раз пяному, як завжди, сказали, що йдуть гайдамаки, то він тільки промовив: „най ідуть" і навіть не звів ся на ноги, а лишив ся лежати, вояки-ж повіддавали гайдамакам свої списи та рушниці. Ранїйш за гайдамак прибув на ярмарок в Гнатівку білгородський сьвященик. Увійшовши в розмову з Жидами, він ледве не проговорив ся, що їх жде біда, але обмежив ся натяком: „я-б вам дещо сказав, та не можу, скоро зобачите". І дійсно, скоро, в самий розпал ярмарку на торг вїхало кілька фір, а на них чоловік з двадцять на пів пяних узброєних гайдамак. Тут підійшов до них молодий сьвященик і, як сьвідчив потім один зі зловлених російським урядом участників справи, „благословив їм грабувати". Коли налякані продавцї і купцї почали тїкати на всї боки, то їх гайдамаки задержали й заспокоїли, запевняючи, що вони „греческаго исповѣданія людямъ никакой обиды не учинятъ". Далї доручили якомусь дячкови читати „указ", що дозволяв гайдамакам різати шляхтичів та Жидів; той голосно прочитав, і тодї

почала ся різанина та грабіж. Викотили з льохів бочки з горілкою і пив її всякий, хто тільки хотїв. Вбито було десять Жидів, причім чимало знущали ся над ними. Злучивши ся з деякими ярмарковими гостями, гайдамаки далї попрямували в сусїдні з Гнатівкою села і по ряду перебули: в Гореничах, Петрушах, Шпитках, Некрашах, де грабуючи, а де то й убиваючи. Вбили ще дві шляхтянки й „губернатора“ в Гореничах Ґарлїньского. Сього останнього не просто вбито: його били, кололи, стріляли, а врештї повісили. В Некрашах гайдамаки розпаювали здобич і далї, боячи ся переслїдування, поспішили перебрати ся на російську сторону та розійтись по домах.

В сїчні 1769 р. київський ґенерал-ґубернатор нарядив слїдство, по скарзї Поляків та Жидів на розбій й грабіж. Обвинувачено 45 осіб, селян з Білгородки та Борщагівки й декотрих инших місць; обвинувачено й гостей ярмаркових, що брали участь в грабованню гнатівських Жидів; також і молодого білгородського сьвященика, що присвоїв собі не мало річей з жидівського добра, а крім того взяв від гайдамаків одного рубля за благословеннє грабувати, та багато хлїба на білгородську церкву. Виявило ся, що сам форпостний поручник Лярский, прибувши в Гнатівку на ярмарок під час гармідеру, зробленого гайдамаками, узяв собі три пуди сала з жидівської ятки.

З четвертого нашого документу довідуємо ся, що на початку 1769 р. зібрала ся нова ватага гайдамак на землях, що належали до київського Межигорського манастиря, в так званім Чорнім лїсї, близько манастиря. Вона склала ся переважно з Запорожцїв, що проживали в ріжних київських манастирях. За проводиря став якийсь Василь з Подолу; до нього пристали Запорожцї: Василь Журба, Михайло Щука і Михайло Грива, що переховували ся в Межигорськім манастирі, та з київських, що на Подолї манастирів: Ярема Переходченко і Яків Молдава, потім захожі Запорожцї: Осип Швидкий і Іван Журба, нарештї школярі з Подолу, від ріжних церков. Зібравши ся, гайдамаки подали ся в границї Польщі до Білої Церкви, що б злучити ся там з гайдамацькою ватагою отамана Сачка чи Саченка[1]), але під Васильковом їх завважили двірські козаки і пісecho деякого опору розігнали. При тім попав ся їм в руки лиш один Василь Журба, затятий в ногу.

---

[1]) Див. „Очеркъ Колієвщины“ Шульгина: Київ. Стар. 1890 р., кн. IV, ст. 51—52.

1. Реляція київського обер-коменданта Івана Костюрина київському митрополитови про те, що київські монахи покривають гайдамаків, не забороняють їм мати пристановище на манастирських землях і навіть переховують пограбоване ними добро. 1752 р. 12 жовтня.

Ясне въ Богу преосвященнѣйшій архіепископъ и митрополитъ кіевскій галицкій и Малыя Россіи! Понеже по имѣющимся въ кіевской губернской канцеляріи какъ по прежнимъ такъ и по въ новъ вступившимъ гайдамацкимъ деламъ являетца, яко оные злодеи гайдамаки, шатаясь около Кіева и въ пограничныхъ полскихъ местахъ, разбой чинятъ, а притомъ по болшой части прибежище имѣютъ въ монастырскихъ шинкахъ и въ монастырскихъ селахъ и деревняхъ, и близь тыхъ монастырскихъ селъ и деревень въ лесахъ. А хотя оныхъ селъ и деревень городничіе и обыватели а шинковныхъ домовъ шинкари и заподлинно про такихъ злодѣевъ гайдамаковъ вѣдаютъ, но никакова поиску и поимки оныхъ злодѣевъ рачителства отъ нихъ не бываетъ, но еще умалчивая нигде о томъ и не объявляютъ, и отъ того не инако какъ по силѣ ея императорскаго величества указовъ к неисполненію причтено быть можетъ, а тѣмъ злодѣямъ гайдамакамъ къ безстрашію и къ разможенію таковаго злодѣйства и воровства служить, а какъ видимо есть не отчего иного оное происходитъ, какъ толко отъ единой в супротивленіи противъ злодѣевъ гайдамаковъ робости и оплошности, а впротчеемъ и отъ воровскихъ приемомъ отъ оних злодѣевъ краденыхъ денегъ м пожитковъ поступокъ, какъ то нинѣ по вновъ вступившему следственному гайдамацкому въ кіевской губернской канцеляріи дѣлу оказалось, и действително въ кіево-кириловскомъ монастыре принятые тамо отъ разбойника грабежные въ Полше пожитки вынуты. И въ такомъ случаѣ ежели и впредь отъ вышеписанныхъ монастырскихъ городничихъ и обывателей и отъ шинкарей робости и оплошности и протчіе слабые поступки и продерзости происходить будуть, то никакой къ точному оныхъ злодѣевъ искорененію надежды не останетца. И того ради вашего преосвященства покорнѣйше прошу приказать съ таковыми злодѣями поступать въ силѣ состоявшихся об оныхъ злодѣяхъ неоднократныхъ высочайшихъ ея императорскаго величества указовъ, а протчіе плутни и противные указомъ поступки вывесть, и вовсе истребить и во осторожность такова худого безславія, а впротивномъ случае опасаясь по претенсіямъ и взысканія. Что же касаетца до посылокъ для поиму и поимки тыхъ злодѣевъ регулярныхъ командъ, то оные команды коль скоро об оныхъ злодѣяхъ увѣдано будетъ, всегда в готовности состоять, какъ то и недавно несколко партей действително въ командированіи находились и два чело-

вѣка оныхъ злодѣевъ гайдамаковъ поимано. И что по сему воспослѣдуетъ, о томъ увѣдомленіемъ меня не оставить. А кіевопечерскія лавры къ отцу намѣстнику, кіево-межигорского монастыря къ отцу архимандриту зъ братіями о томже исъ кіевской губернской канцеляріи писано, 1752 года октобрія 12 дня. Вашего преосвященства покорнѣйшій слуга Иванъ Костюринъ.

З архиву київської духовної консисториї (ориґінал).

2. Постанова київської духовної консисториї з приводу реляциї київського обер-коменданта Костюрина, щоби ченцї вишукували гайдамаків на манастирських землях та давали знати про них, кому слїд. 1752 р. 8 листопада.

По указу великаго господина ясне въ Богу преосвященнѣйшаго кир Тимоѳея Щербацкого, архіепископа митрополита кіевского, галицкого и Малыя Россіи, отца и архіпастыря нашего, съ канцеляріи митрополіи кіевскія, высокопреподобнѣйшимъ отцамъ архимандритамъ освященной духовной консисторіи членамъ: первенствующему кіевозлатоверхомихайловскому Іоанникію, пустынниколаевскому Никифиру, брацкоучилищному Георгію, кіевовидубицкому Леонтію, превелебнимъ: игумену кириловскому Веніамину, намѣстнику катедралному Пахомію, пречестному игумену Петропавловскому Антонію, всечестнимъ протопопамъ: нижняго града Кіева Роману, верхняго града Кіева Гавріилу, триполскому Іоанну, честнимъ: крестовому кіевоподолскому намѣстнику Павлу, кіевскихъ дѣвичихъ монастирей игуменіямъ: вознесенского Еленѣ и богословского Ксанфіи, предлагается: Настоящаго 752 года октоврія 12 дня присланнимъ къ его ясне въ Богу преосвященству писаніемъ господинъ брегадиръ и кіевскій оберъ комендантъ Иванъ Ивановичъ Костюринъ представилъ: по имѣющимся де въ кіевской губернской канцеляріи какъ по прежнимъ, такъ и вновъ вступившимъ гайдамацкимъ дѣламъ является, яко де оніе злодѣе гайдамаки шатаясь около Кіева и въ пограничныхъ полскихъ местахъ разбой чинятъ, а при томъ по болшой де части прибежище имѣютъ въ монастирскихъ шинкахъ, и въ монастирскихъ селахъ, и деревняхъ, и близъ техъ монастирскихъ селъ и деревенъ въ лесахъ, а хотя де онихъ селъ и деревенъ городничіе и обивателі, а шинковнихъ домовъ шинкари и заподлино про такихъ злодѣевъ гайдамаковъ вѣдаютъ, но никакова поиску и поимки онихъ злодѣевъ ра чителства отъ нихъ небиваетъ, но еще де умолчивая, нигде о томъ и не обявляютъ. И требовалъ онъ господинъ брегадиръ, кіевскій оберъ комендантъ Костюринъ, тѣмъ своимъ писаніемъ, дабы повелено было

приказать съ таковыми злодѣямы поступать въ силѣ состоявшихся объ онихъ злодѣяхъ и не единократнихъ высочайшыхъ его императорскаго величества указовъ. И вамъ за полученіемъ сего во всѣхъ вѣдомства своего мѣстахъ кому надлежить накрѣпко приказать по шинкамъ, селамъ, деревнямъ, и лесамъ монастирскимъ гайдамакъ и воровъ впредъ пересматривать, неявляться-ль гдѣ. И буды являтся, то об онихъ совершенно провѣдавъ всякое удобо возможное въ поимки имѣть раченіе; а гдѣ такіе гайдамаки и вори проявится, моглибъ о томъ въ самой крайней скорости репортовать. Полученіе же сего во мѣсто репорта подсимъ повелѣвъ подписавъ, с послѣднего мѣста обратно въ канцелярію митрополіи кіевскія прислать. 1752 года ноября 8 дня.

З архиву київської духовної консисториї (ориґінал).

3. Повідомлення київського ґенерал-ґубернатора Федора Воейкова київському митрополитови про участь ченців київських манастирів та селян, належних до них, в гайдамацькім набігу на Гнатівку й иньші села на польській стороні, з домаганнєм, аби доглядачі манастирських маєтків розшукали провинників та заграблене добро (прикладено „реєстри“ награбленого добра і провинників). 1789 р. 31 січня.

Преосвященнѣйшій архіепископъ митрополитъ кіевскій, галицкій и Малыя Россіи, милостивой государъ мой! Польской князь Войцехъ Шуйскій присланнымъ ко мнѣ отъ 17 сего генваря по новому штилю писмомъ, да польской шляхтичъ Іозефъ Дубискій поданнымъ доношеніемъ приноситъ жалобу, что вѣдомства кіевскихъ монастырей, а именно: кіевософѣйского катедральнаго изъ села Бѣлагородки, да петропавловского изъ села Борщаговки тамошніе жители, сперва собравшись въ ономъ селѣ Борщаговки въ монастырскомъ дворѣ при находящемся тамъ монахѣ Лопуцинскомъ пьянствовали и палили одъ ружей, объявляя, якобы по указу дозволено имъ чинить въ Польши грабительствы и смертныя убійства, и разглашая при томъ о своемъ предпріятіи, что пойдутъ на польскую сторону владѣнія оного князя Шуйского въ село Игнатовку и тамъ набъютъ мяса, и что помянутой монахъ Лопуцинский все то слышавъ, не только на состоящій близъ того польского села Игнатовки россійской форпостъ не далъ знать, но еще онаго села Борщаговки жителя Сидора Варенка сына его давъ въ подводчики, а другого Игната дъячка гайдамаки нанявъ, отъѣхали въ означенное село Бѣлогородку, и какъ де они въ Бѣлогородкѣ не маловременно были, то и находящейся тамъ шафаръ монахъ не могъ о томъ быть невѣдомъ. При чемъ де тогожъ

села Бѣлогородки молодой попъ, прежде гайдамакъ прошедъ чрезъ рогатки на польскую сторону, и прибывъ въ оное село Игнатовку на ярмонку, говорилъ Жидамъ: сказалъ бы де я вамъ нѣчто, но не могу, вскорѣ де сами увидите. А между де тѣмъ двѣнадцать человѣкъ разбойниковъ перешедъ на польскую сторону, и тамъ свою шайку тѣхъ же Бѣлогородки и Борщаговки и протчихъ селъ жительми умноживъ, въ объявленномъ польскомъ сели Игнатовкѣ въ 1768 году въ день зачатія Пресвятыя Богородицы по старому штилю обоего пола десять душъ Жидовъ убили, и пожитки ихъ забрали. По томъ де оные разбойники взявъ въ томъ селѣ Игнатовкѣ подводы, владѣнія тогожъ князя Шуйскаго въ селѣ Гореничахъ, и въ другихъ ему принадлежащихъ селахъ были и съперва въ Гореничахъ тамошняго губернатора Гарлинского нещадно били и кололи, а на послѣдокъ начальникъ той разбойнической шайки оногожъ Гарлинского убивъ изъ пистолета, мертвого повѣсили. Въ томъ же селѣ Гореничахъ шляхтянку Древецкую, ушедшую было въ лозы, вытащивъ отътуда, убили. Изъ Горенич прибывъ оные жъ разбойники въ село Петрушки, и не заставъ никого по причинѣ отъ нихъ уходу, дворъ разграбили. Изъ Петрушекъ прибывъ въ село Шпитки, тамошніе арендарскіе жидовскіе пожитки всѣ забрали. Въ селѣ Лычанкѣ будучи, шляхтянку Древецкую, убитой Древецкой невѣстку, ехавшую въ оное село Лычанку, захватя, убили тѣжъ самые, какъ изъ ихъ де показаней понимать можно, кои пред симъ въ выше показаннемъ селѣ Гореничахъ грабили, и по представленію о томъ въ кіевской губернской канцеляріи арестованы были. Изъ Лычанки были въ селѣ Некрашахъ, гдѣ всѣ пограбленные пожитки между собою дѣлили, а по раздѣлѣ, объяты будучи страхомъ, возвратились обратно на здѣшнюю сторону въ свои жилища, учинивъ тринатцати душамъ убивство, и грабительство на тысячу на триста на шестдесятъ на четыре рубли на пятдесять на девять копѣекъ. И тѣмъ писмомъ и доношеніемъ упоминаемые князь Шуйской и шляхтичъ Дубинской просятъ о награжденіи за причиненные оными разбойниками убитки, то есть за пограбленные пожитки надлежащею заплатою, а протчихъ возвращеніемъ, и о запрещеніи таковыхъ убивствъ жестокимъ наказаніемъ для примѣру другимъ. И при ономъ реченного шляхтича Дубиского доношеніи приложены пограбленнымъ пожиткамъ реестры, а изъ допросовъ поиманныхъ въ Полшѣ и тамъ содержащихся разбойниковъ учиненная записка, по которой, такъ же и по доношенію онаго шляхтича Дубиского точно изъявлено, что вышепоказанные грабительства и скверные убійства чиневы россійскими подданными вышеозначенныхъ селъ Бѣлогородки и Борщаговки и протчихъ здѣшнихъ мѣстъ вѣдомства кіевскихъ монастырей жительми, такъ же и другими людьми, которые вѣдомствомъ принадлежать до вашего преосвященства.

А какъ обстоятельство сихъ произшедшихъ непорядковъ и предерзостей требуетъ скораго поправленія, то въ разсужденіи того учиненной изъ доношенія и записки объявленного шляхтича Дубиского показаннымъ въ оныхъ бывшимъ въ вышеозначенныхъ польскихъ мѣстахъ на грабительствахъ и смертныхъ убивствахъ россійскимъ подданнымъ реестръ, а пограбленнымъ оными пожиткамъ съ поданного онымъ же Дубискимъ реестра копію при семъ включая, вашего преосвященства прошу кому надлежитъ приказать чрезъ посылку нарочныхъ: показанныхъ въ той запискѣ людей, кромѣ показанныхъ въ поимкѣ въ Полшѣ, немедленно сыскать, и обыскавъ при томъ въ ихъ домѣхъ, не найдется ль чего изъ пограбленныхъ ими въ Полшѣ означенныхъ имянно въ оныхъ прилагаемыхъ при семь съ реестра копіяхъ пожитковъ, купно съ тыми пожитками, ежели что сыщется, для надлежащого объ ономъ изслѣдованія и поступленія по законамъ прислать въ кіевскую губернскую канцелярію подъ крѣпкимъ карауломъ, забивши оныхъ людей на мѣстѣ въ крѣпкіе колодки, дабы въ пути не могли учинить побѣгу, и что посему вашимъ преосвященствомъ учинено будетъ, о томъ писменно меня увѣдомитъ. Въ протчемъ я съ особливымъ моимъ почтеніемъ пребуду вашего преосвященства милостиваго государа моего покорно послушнѣйшій слуга Ѳеодоръ Воейковъ. Генваря 31 дня 1769 года. N. 84.

Реестръ взятымъ гайдамаками у Жидовъ арендаровъ игнатовского, горничского, шпитковского и протчихъ по убивствѣ ихъ вѣщамъ и протчему владѣнія ихъ сіятелствъ князей Шуйскихъ называемого Ясногородка 1768 году декабря 9-го по рускому календарю. А именно: у игнатовского арендаря взяли водки 26 вѣдръ, каждое вѣдро по семидесять копеекъ — 18 р. 20 к., простои водки 12 вѣдръ по 40 копеекъ вѣдро — 4 р. 8 к., мѣду 2 пуда на 2 р., свѣчного сала два пуда 2 р. 40 к., мяса двѣ туши на 3 р., пива бочку на 1 р., топоровъ четыре на 1 р., капусты бочку на 1 р., взяли денегъ серебреною монетою 100 р. да медными денежками 5 р., итого 105 р., бекешу зеленого камлоту на бѣломъ мѣху 8 р., бекешу китайчатую подшитую кошками 7 р., бекешу китайчатую жъ серыми московскими мерлушками подшитую 5 р., камлотовую юпку 3 р., два корсета камлотовые суконные 2 р., шубу приношеную 1 р., шапку обложеную соболями 1 р., ризу золотомъ шитую 9 р., периныхъ наволочекъ полотняныхъ 4 10 р., болшихъ подушекъ шесть да малыхъ 3 7 р., сундукъ съ бельемъ и полотнами на 25 р., свечъ осмнатцать копъ на 4 р., закладка золотомъ шитая 3 р., котелъ с трубами 20 р., коралей болшихъ 2 нитки да малыхъ 2 12 р., медныхъ подсвѣчниковъ 3, изъ которыхъ 1 болшой на три свѣчи, а два малые 3 р., мѣдныхъ рондиковъ два 2 р. У Базіи Сроеловичевой ясногородской крамарки сундукъ с товаромъ 30 р., бекешу камлотовую синею подши-

тую кошками 6 р., корсетъ кармазинской суконной 1 р., бекешу китайчетую на беломъ меху 5 р., каѳтанъ китайчетой 3 р., двѣ шапки темные 1 р., кафтанъ черного камлоту 7 р, юпку каламейковую 3 р., корсетъ кармазинной суконной 1 р, ризу простую без прибору 2 р., сундукъ съ бѣльемъ шитымъ и полотнами 8 р, наволочекъ и подушекъ 4 6 р. У арендаря горепицкого взяли бекешу китайчетую теплую 5 р., тогожъ арендаря у жены взяли 40 червоныхъ, что учинитъ 100 р., закладку кармазинную приношеную 70 к., денегъ медными копѣйками 4 р. У Менделя ясногородского взяли бекешу китайчетую 5 р., юпку простого сукна 3 р., корсетъ кармазинной суконной 1 р., денегъ серебреною монетою 4 р., соли на 3 р., пряниковъ на 1 р 50 к. У арендаря шпитковского взяли доброго сукна поллоктя 1 р., московского полотна 36 аршинъ на 2 р. 50 к., золотого снурка два локтя 1 р., серебреного снурка на 1 р., утиралникъ домашняго дѣла 50 к., простыню московского полотна съ шитыми бумагою краями 2 р., мерлушковъ черныхъ или смушковъ два 60 к., двѣ подушки пуховые 5 р., горелки двоеной спудъ 2 р. 50 к., жидовскихъ книгъ сожгли на 15 р., крашенины $3^1/_2$ аршины 25 к, закладокъ три 2 р. 30 к., ароматниковъ серебреныхъ два 2 р., погребецъ съ штофами 2 р., серебреного позументу на 1 р., рукавицы суконные 25 к. Итого на 500 р. Подписалъ Іозефъ Дубискій.

Реэстръ пожиткамъ г. Марианны Древецкой, помѣщицы части села Горяничъ, гайдамаками забранныхъ какъ на вѣснѣ 1768 году, такъ и послѣ того по убивствѣ ея темижъ гайдамаками и ея матери: ребронъ съ юпкою люстриновые бѣлые 50 р., юпка съ корсетомъ объеринная 30 р., полукафтанье атласу понсоваго 6 р, полукафтанье гранитуровое помаранцевое 4 р., полукафтанье лучшего граниту голубого 4 р., юпка ѳранцуского зеленого камлоту 4 р., юпка съ корсетомъ камлотовая 5 р., юпка красная едомашковая 10 р., юпка камлоту ѳиалетового 4 р., юпка оберинная оливковая бѣлымъ мѣхомъ подшитая 6 р., шуба французская зеленого сукна на бѣльемъ мѣху 20 р., полотна домашняго дѣла тонкого штукъ 6 36 р., полотна толщаго штукъ 5 15 р., скатертей тонкихъ штукъ 6 6 р., скатертей гданскихъ притертыхъ двѣ 4 р., салфетокъ гданскихъ двенатцать 6 р., скатертей притертыхъ домашняго дѣла 4 2 р., салфетокъ такогожъ дѣла 12 4 р., блюдъ гданского олова двенатцать, тарелокъ такогожъ олова 24, блюдъ болшихъ с обручами такого олова 2 20 р., такожъ подлѣйшаго олова блюдъ болшихъ, малыхъ и тарелокъ девять 3 р., кубикъ с татсою въ 15 фунтовъ 4 р. 80 к., рондикъ медной въ 6 фунтовъ 1 р. 80 к., отломанной ладунки серебра два ланцужки, двѣ прочистки 8 р., паски отъ сабли, на которыхъ серебра штучекъ 47; в первій разъ взято денегъ 34 р., вдругой разъ червонныхъ

обручковыхъ 30 75 р., серебною монетою 84 р. Итого на 452 р. 30 к. Подписали: Өранциска Древецкая, Антонина Древецкая.

Реестръ взятымъ изъ россійской стороны гайдамаками вещамъ въ селѣ Петрушкахъ владѣнія господина Занковскаго въ 1768 году въ день зачатія Пресвятыя Богородицы по рускому календарю, писанной въ 12 день генваря 1769 году: юпка черная люстриновая въ 11 локот, каждой по 1 р. 30 — 20 р. 80 к., юпка китайчатая въ 10 локотъ каждой по 9 полскихъ золотыхъ 12 р. 90 к., верхней кафтанъ гранитуровой помаранчевой подшитой зайцами 7 р., юпка кафы травчетой 6 р., юпка камелотовая зеленая 4 р., корсетъ кафы травчетой 5 р., карсетъ гранитуровой съ мелкими цвѣтами 4 р., фартухъ китайчетой черной 1 р., корсетъ камлоту голубого 2 р., корсетъ камлоту фіалетового 2 р., нарукавники китайчетые красные 1 р., капоръ черной бархатной подшитой 1 р., капоръ суконной понсового цвѣту китайкою подложеный 1 р., платокъ бумажный новый 50 к., платокъ голубой новой 30 к., платокъ бѣлой швабской новой съ красными дорожками 30 к., полотна швабского 4 локти 80 к., одѣяло китайчетое красное 3 р., смушки сивые изъ под бекеши 2 р., чулки дымчатые новые одна пара 50 к., рубашекъ простыхъ женскихъ 12 7 р. 20 к., простынь простыхъ 5 4 р. 50 к., утиральниковъ тонкихъ московскаго полотна 2 — 1 р., сахару голова 1 р., корсетъ объеринной понсового цвѣту 1 р., полотна тонкого домашняго дѣла 5 р., чепчиковъ разныхъ съ газомъ 15 — 3 р., салопъ домашней работы одинъ 50 к., знакъ употребляемой во время молитвы, шелкомъ шитый 50 к., салфетокъ новыхъ двенатцать 1 р. 80 к., подсвѣшниковъ мѣдныхъ 2 2 р., пѣстикъ мѣдной отъ ступки 1 р., муфта шелковая шитая серебромъ на куньемъ мѣху 1 — 1 р., капоръ черной китайки 1 р., кафтанъ гранатовой 2 р., верхней кафтанъ макового цвѣту өранцуского сукна 9 р. 30 к., верхней кафтанъ бѣлой суконной 5 р., поясъ съ золотыми и серебреными концами 5 р., поясъ персидскій съ серебромъ 5 р., штаны красные суконные съ голубою шелковою тисмою 6 р., сукна гранатового локтей семъ 7 р., сабля въ черной оправѣ 4 р., смушекъ черный добрый 30 к., воску сорокъ фунтовъ 9 р., денегъ 1 р., оловянной штофъ 2 р., медной маленкой котелъ 1 р., ножей съ бѣлыми костяными черенками 12 пар 2 р. 40 к., оловянной посуды блюдо одно, полублюдъ 3, чашка 1, тарелокъ 3 10 р., рукомойникъ медной 50 к., шкатулка гданской роботы окованои бѣлымъ железомъ 2 р. 10 к., шкатулка оловянная другая разломана 1 р., сундукъ третей разломаной же 1 р., шкатулка четвертая с разными прикрасами разломана 1 р., два сундуки кожею обитыхъ и окованныхъ 4 р., сундуковъ болшихъ окованныхъ 3, четыре по томужъ поразломаны 2 р., бумаги разные, то есть облики удостоверительные, писма, записки на разные суммы, квитанціи, судные

дѣла и протчіе документы на несколко тысячей служащіе пораздирали и пожгли, сапоги козлинные новые 60 к. Итого на 195 р. 30 к. Подписалъ Степанъ Занковской. Владѣнія петропавловского монастыря села Борщаговки житель Панко Нижниковъ зять свидѣтелствуетъ, что выше писанные г. Занковского вещи, гайдамаками забранные, находятся у подданныхъ тогожь монастыря борщаговского.

Реестръ пожиткамъ взятымъ у горенического губернатора Гарлинского по убивствѣ его гайдамаками изъ россійской стороны въ 1768 году въ день зачатія пресвятыя Богородицы по греческому календарю, писанной госпожею Гарлинскою, женою убитаго Гарлинского въ Гореничахъ отъ 12-го генваря 1769 году: кафтанъ кармазинной французскаго сукна 5 р. 50 к., верхней кафтанъ зеленой французского сукна поношеной 3 р., верхней кафтанъ гранатовой приношеной 2 р., юпка камлотовая голубая ношеная 50 к., шапка зеленая опушеная сивымъ смушкомъ 2 р. 50 к., шапка темного красного цвету обложена чернымъ смушкомъ новая 1 р., юпка зеленая гронитуровая приношеная 4 р., корсетъ понсового цвету гронитуровой 4 р., юпка и корсеть шерстянои парчицы 10 р., корсетъ желтой гронитуровой приношеный 1 р., корсетъ черного камелоту приношеной 1 р., корсетовъ два дымчатого цвету 2 р., юпокъ малыхъ дымчатого жъ цвѣту 2, домовой работы две юпки 1 р. 50 к., а салоповъ 2 дымчатого цвѣту изъ такого полотна 1 р. 50 к., полотна пестрого тонкого 6 локтей, каждой локоть по три золотые полскіе 2 р. 50 к., одѣяло бумажное съ зеленою подкладкою 6 р., одѣяло набивное на тонкомъ полотнѣ 1 р. 50 к., каламейки разноцвѣтной 12 локоть, каждой локоть по 3 золотые польскіе, шерстяной красной парчицы три локти, каждой по два золотые 90 к., сукна песочного цвѣту шесть локоть, каждой по 5 золотыхъ 7 р. 30 к., поясъ турецкой 2 р., корсетъ камлотной шафирового цвету 1 р. 20 к., покрывалы зеленые къ постели въ дватцать локотъ каждой по одному тынфу 3 р. 75 к., верхней кафтанъ гронитуровой розовой на заячьемъ меху 12 р., коверъ бархатной чорной подшитой гранитуромъ розовымъ 1 р. 50 к., шапка шерстяной парчицы на бумагѣ серебренымъ снуркомъ обложеная 70 к., воротничокъ шитой съ бѣлыми манжетами 2 р., мантилья бѣлая съ шелковыми красными цвѣтами 1 р. 50 к., рубахъ льняныхъ тонкихъ 9 6 р., фартуховъ швабскихъ два въ 6 и 8 локтей, по пятнатцать копѣекъ локотъ 1 р. 20 к., фартуховъ лняныхъ тонкихъ десять локоть 4 р., простинь лняныхъ тонкихъ три въ три полы въ дванатцать локоть 3 р., простыня швабская въ три с половиною полы по два золотыхъ польскихъ 4 р. 60 к., скатерть олендорская одна 2 р., скатертей тонкихъ домового дѣла новыхъ две въ дватцать локтей каждая по 20 коп. 4 р., наволочокъ лняныхъ тонкихъ семнатцать, на кото-

рые употреблено 34 локти 3 р., наволочекъ швабскихъ три, на которые употреблено шесть локоть, каждой по 15 к. - 90 к., наволочка съ перины швабская въ 4 локти 60 к., а другая лняная тонкая въ 4 локти 40 к., платковъ тонкихъ съ красными пругами домашного дѣла три 1 р. 50 к., платокъ полушелковой одинъ 40 к., платковъ среднихъ съ бумагою тканыхъ 4 80 к., утиралниковъ тонкихъ домового дѣла новыхъ 12, въ каждомъ утиралникѣ по 4 локти — 48 локоть по 10 к. локоть 4 р. 80 к., простынь тонкихъ вышиваныхъ 2 1 р., чулковъ зимныхъ одна пара 60 к., чулковъ лѣтныхъ одна пара 30 к., футляръ изъ бѣлаго желѣза, въ которомъ было цветковъ 4 1 р. 20 к., футляръ хинской въ 16, въ которомъ было пять остатковъ снурка, каждая по 15 к. 91 к., каралей болшихъ 5 нитокъ по 20 к. 1 р., запанокъ саксонскихъ четыре 1 р. 15 к., каралей меншихъ двѣ нитки по 15 к. снурокъ 30 к., перстенковъ съ разными камушками 4 1 р. 20 к., два колцы серебреные по 30 к. 60 к., бумаги праденои 12 мотковъ 1 р 20 к., епанча песочная краснымъ кумачемъ подшитая приношеная 1 р. 50 к., саноговъ козлинныхъ пара 35 к., янычарка насѣченая серебромъ 4 р., штуцеръ 2 р., портупея отъ сабли шелковая 1 р. 15 к., запонокъ тумпаковыхъ двойныхъ 4 пары, каждая пара по 20 коп. 80 к., болшихъ иголъ серебреныхъ три, каждая по 20 к. 60 к., серебреныхъ серегъ съ рубинами 1 пара 60 к., серебреныхъ серегъ съ восточнымъ хрусталемъ 1 пара 60 к., башмаковъ перненевыхъ одна пара 80 к., обои домовои работы 8 р., коверь 2 р. 50 к., коверь домового дѣла 1 р, сивые смушки изъ под бекеши притертые 2 р., бритовъ францускихъ две, каждая по 20 к. 40 к., граниту пол локтя 35 к., китайки черной полъ локтя 50 к., китайки кармазинной полъ локтя 50 к., батисту полъ локтя 30 к., кружевъ добрыхъ 3 локти, каждой по 60 к. 1 р. 80 к., лѣнтъ шелковыхъ понсового цвѣту три локтя по 15 к. локоть 45 к., лѣцтъ шелковыхъ розового цвету 3 локти по $7^1/_2$ к. локоть $22^1/_2$ к., лентъ шафирового цвету 3 локти тажь цѣна, китайки голубой 1 штучка 1 р. 50 к., чепцовъ одна пара 10 к., денегѣ, которые вззялъ борщовскій жителъ Макаръ 34 р., дукатъ двойной 5 р., святаго Іоанна серебреная головка 20 к., кожь бараныхъ выделанныхъ черныхъ 24, каждая по 40 к. 9 р. 60 к, чемоданъ гданской порванои 2 р., чемоданъ другои порванои же 1 р. 20 к., сундукъ болшой розломанои 50 к., книгъ две 1 р., подсвѣшниковъ мѣдныхъ два 50 к. Итого на 217 р. 29 коп. Подписала Агнишка Гарлинская. Секретарь Василей Чернявской.

Реестръ учиненной съ поданного отъ полского шляхтича Іосифа Дубинского доношенія и записки, кто имяно изъ росийскихъ подданныхъ были въ сообществѣ въ разбойнической шайкѣ, которою въ прошломъ 1768 году въ день зачатія Пресвятыя Богородицы въ полскомъ селѣ

Игнатовкѣ и въ протчихъ тамошныхъ мѣстахъ учинены грабителства и смертіеубивства, а именно:

Вѣдомства кіевопетропавловского монастыря села Борщаговки жители: Павелъ Тузикъ (оной пойманъ въ Полше), Макаръ Двебенко, Сидоръ Варенко, Игнатъ Дьячокъ. Родственникъ ево зашедшей изъ Половецкого, а имяни и прозванія непоказано. Сынъ Максима Романенка, которой находился въ услуженіи у кіевского резника, а имяни потомужъ не показано. Данило Макаренко. Петръ Земляного сынъ. Ѳедоръ Варенко. Максима Римаренка болшей сынъ, а имяни его непоказано. Алексѣй ево Романенка дядя. Павелъ Дробиченко. Лапко, а имяни непоказано. Якимъ Белоконенко. Панко Нижниковъ зять знаетъ, гдѣ пограбленные разбойниками полского шляхтича Запковского пожитки находятся.

Вѣдомства катедралного кіево софейского монастиря села Белогородки жители: Демянъ Бакиченко. Несторъ Кпінпіоровъ паробокъ. Балыненко портной или кушнеръ, а имяни не показано. Данило Московченко (пойманъ въ Полше). Иванъ Николаенко, Иванъ Майстеръ, мелники. Степанъ Гуринъ съ его женою. Села Кудрявца шинкарь Брага, а имяни его не показано, а обявляетъ де объ немъ Андрей Моргуновъ братъ изъ Белогородки. Петръ Гончаренковъ сынъ. Данилъ Шматко съ зятѣмъ, а имяни и прозванія не показано. Василей зять его. Лаврентей Нитченко. Иванъ Попко Кузминъ работникъ. Молодой попъ села Белогородки. Лесеченки белгородскіежь жители, а имянъ и сколько — не показано. Пять шафарскихъ паробковъ, а имянъ ихъ не показано. Мелникъ Кирило Василенко. Леско Давыденко. Ктиторъ Терентей Пащенко. Вдова Игнатиха въ Игнатовкѣ была и еврейскіи пожитки брала. Села Сырца житель протопопской сынъ Василій Сыченко. Другой Борщаговки житель, а которого монастыря не означено, Назаренко Степановъ родственникъ. Кіево-софійского катедралного монастыря деревни Борщаговки Ѳилипъ Прохудченко. Секретарь Василій Чернявской.

З архиву київської духовної консисториї (ориґінал).

4. Постанова київської духовної консисториї про розіслане по підвластних інституциях указів з повідомленем про „промеморію“ з київської губернської канцеляриї що до гайдамацької ватаги, орґанізованої в Чорнім лісї на ґрунтах Межигорського манастиря, переважно з перехованих по київських манастирях запорожців. 1769 р. 13 липня.

По указу ея императорскаго величества тысяча сѣмъ сотъ шестьдесятъ девятого года, мая двадцять второго дня, духовная митрополіи кіевскія консисторія слушавъ промеморіи, съ кіевской губернской канцеляріи въ кіевскую духовную консисторію тогожъ 22 числа мая при-

сланной, в которой написано: по указу ея императорскаго величества въ кіевской губернской канцеляріи по допросу, учиненному присланному съ василковского форпоста пойманному гайдамаку, жившему въ кіевомежигорскомъ монастырѣ запорожскому козаку Василю Журбѣ, которимъ между протчимъ показалъ: что по подговору жившихъ в томъ монастырѣ запорожскихъ козаковъ Михайли Щуки и Михайли Гриви, пошелъ онъ съ ними для розбою въ Полшу и с ними пришелъ въ состоящій близъ оного монастыря Черной лесъ, въ коемъ и пристали къ гайдамацкой шайки, в которой былъ атаманомъ с Подолу Василей, а прозванія не знаетъ, толко обявлялъ имъ, что есть у него въ кіевскомъ магистрати канцеляристомъ братъ. Да с нимъ еще были запорожскіе-жь козаки Осипъ Швидкій, Иванъ Журба, да бывшіе жь на Подоли в разныхъ монастырехъ, а в которыхъ именно, не знаетъ, тамъ же запорожскіе козаки Еремей Переходченко, Яковъ Молдава, да с Подолу отъ разныхъ церквей школники Федоръ и Иванъ, а какъ ихъ прозиваютъ, не знаетъ. Какъ же собрались, то хотѣли ити въ Полшу гайдамацкой партіи къ атаману Сачку, но близъ Василкова козаками усмотрени и какъ оны стали сопротивлятся, то из нихъ онъ раненъ в ногу и взятъ, а протчіе его товарищи розбежались Определено: появится ль гдѣ означенная воровская шайка, то о поимкѣ ихъ и о присилкѣ въ губернскую канцелярію за крепкимъ карауломъ, на состоящіе въ ведомствѣ кіевской губерніи главніе форпости, тожь въ кіевской магистратъ послать указы, предписавъ въ последнемъ, чтобъ оной магистратъ осведомлясь, естли у тамошнего канцеляриста братъ Василей и ежели есть, то когда онъ отлучился, с кемъ и когда и не знат ли, гдѣ нынѣ находится, и буде знаетъ, то его и с товарищами немедлено чрезъ нарочныхъ сискавъ, прислать въ кіевскую губернскую канцелярію, а при томъ тому магистрату, кому следуетъ подтвердить, чтобъ въ ведомствѣ оного употреблено было найприлежное паблюденіе и смотреніе, дабы таковыхъ непристойныхъ зборищевъ и подозрителныхъ людей не было, ибо чрезъ то всякое зло между обществомъ происходитъ, а о таковомъ же куда следуетъ подтвержденіи и отъ кіевской духовной консисторіи кіевогубернская канцелярія тою промеморіею требуетъ.

Определили: для надлежащаго по вышеписанному исполненія послать указы ея императорскаго величества изъ духовной консисторіи ко всѣмъ духовнымъ властямъ, тысяча сѣмъ сотъ шестьдесятъ девятого года юнія тринадцатаго дня. Епифаній архимандритъ кіево-пустинно-николаевскій. Тарасій архимандритъ кіево-братскій и ректоръ. Кіевовидубицкого монастира игуменъ І.... Протоіерей лохвицкій Өедоръ Біелявскій. За консисторского писаря іеромонахъ Курілль.

З архиву київської духовної консисториї, з акту 1769 року; Ч. 325.

Miscellanea.

Варшавський синод з року 1561.

Пйотрковський провінцияльний синод з жовтня 1542 р., на якому 30-лїтний Мартин Кромер виголосив славну свою бесїду „de tuenda dignitate sacerdotis“, — заінавґурував в дуже сумних хвилях животїння польсько-католицької церкви вже цїлий ряд синодів важних та інтересних не лише для історії польської церкви, але й для дослїдників польско-руських церковних відносин в доберестейській добі, а радше в добі передунїонної аґітациї (очевидна річ, з кількома виїмками). Серед тих синодів, для яких — до річи кажучи — первовзором був все згаданий пйотрковський синод, займає варшавський синод з марта 1561 р. одно з визначнїйших місць. Відбув ся він під вражіннєм важних подїй.

Як раз саме тодї проголосив папа продовженнє тридентського собору, на який польське духовенство мало вислати своїх відпоручників, в Польщі — католицьке духовенство ждало зі зрозумілою непевністю та жахом нового сойму, який для католиків Бог зна чим міг скінчити ся, усї говорили голосно про великий конфесийний собор, на якому мали би радити сектанти поруч з католиками, з дня на день упадав чим раз більше авторітет католицької церкви, а навпаки — ріс та кріпшав акатолицький табор. Здавало ся всїм, що ось саме тепер й прийшла пора национальної церкви в Польщі. Серед такої ситуациї й з'являєть ся в Польщі новий папський нунций Бе-

рард Бон-Джіованні, біскуп Камеріно, та рішаєть ся справа скликання варшавського синоду.

По старому звичаю попередили заповідженний провінцияльний синод синоди дієцезальні — в Гнїзнї, в Калїши та в Познани, всї три 13 сїчня 1561 р. Писати ширше про постанови тих синодів, а також про постанови пізнїйшого провінцияльного синода в Варшаві в мартї того самого року — тут не місце. Зверну більшу увагу лише на одно, а власне на се, що і на провінц. синодї в Варшаві, і на попередних згаданих синодах дієцезальних відкинуло зібране духовенство проєкт примаса Пшерембского защіпити єзуїтський орден на польській земли — однодушно. Ухвала така була для єзуїтського ордена вже не неприємною несподїванкою, але просто тяжким ударом. Адже-ж не треба забувати, що отсе рішуче видвигненнє „єзуїтської справи“ єзуїтами чи там їх прихильником, примасом Пшерембским, під синодальні обради польського духовенства, попередила вже довголїтня аґітацийна робота ордена, не треба забувати, що аж до самої катастрофи самі єзуїти робили собі як найкрасші надії, не завважаючи вже в зреалїзованню своїх плянів нїякої перешкоди, маючи на своїм боцї передовсїм так впливових достойників як примас Пшерембский та нунций Берард, біскуп Камеріно. Супроти сього однодушна та рішуча відмова польського духовенства на будь-що-будь так компетентнім та авторітетнім місци як провінцияльний синод — щось значила та давала богато до думання.

Яке-ж занепокоєннє викликала отся відповідь польського духовенства між ультрамонтанськими кругами, се ілюструють найкрасше отсї слова згаданого нунция Берарда, біскупа Камеріно, вийняті з його писання до кардинала Мороно, які ми тут наводимо в цїлости: „Delli Preti di Jesu se bene si è operato assai l' Arcivescovo, non si è potuto ottenere che venghino, con dire che se gli huomini da bene saranno remunerati, non mancaranno in questo Regno huomini che pigliaranno tal cura de istituire la gioventù dandosi loro li sudetti beneficii, et in questo io non gli ho voluto irritare, sendo questa natione altiera et gloriosa, et perciò vorrei che quando l' Arcivescovo o altro Vescovo scrive a V. S. Illma gli rispondesse sempre gratamente sì perchè l' Arcivescovo è potente Signore e tale, che nel Stato suo fa mille Cavalli et i servitori gli giurano fedeltà come al Re et il Maiordomo, quale loro chiamano Marescial, è Senatore et appresso d'ognuno è di gran-

dissima autorità, si anche perchè ricerca così la libertà et alterezza di questa natione“...[1])

Як підніс я в своїй розвідці про впровадженнє єзуїтів до Польщі (до котрої сї постанови друкую як додаток) — таке загодженнє „єзуїтської справи“ змінило дотеперішню тактику єзуїтської старшини в переведенню своїх плянів в Польщі, і попхнуло її на иньші дороги.

Synodus prouincialis acta Varsszauie IV marcii, anno 1561.[2])

Decreta et constitutiones synodi provincie gnesnen. Warssauiae, anno domini 1561, die Martis, quarta mensis marcii, praesidente r-mo in Chr-o patre do: Joanne Przerambski, archiep-o gnesnensi, legato nato et primate, conuocatis do. (rever. ? нечитке) episcopis, capitulis et abbatibus eiusdem prouinciae.

In nomine sanctae et jndiuiduae Trinitatis patris et filii et spiritus sancti. Sacrosancta synodus prouincialis Varssouiae anno dom-i millesimo quingentesimo sexagesimo primo, die quarta mensis marcii[3]) jnuocata de more gratia spiritus sancti et sacrificio misse in ecclesia collegiata varsseuien. supplicationibusque et litaniis [deuote ? нечитке] peractis, ad laudem et gloriam eiusdem sanctissime Trinitatis, fideique chatolice exultationem (?) est solemniter celebrata[4]), presidente in ea r-mo in Chr-o [об.] patre ac domino d-no Joanne Przerambski, dej gratia archiep-o gnesnen., legato nato et primate, et in presentia r-mi in Christo patris dominj Berardi Bonjannis (!), episcopi camerinen., sanct-mi do-j nostri Pii pape quarti, etc., sancteque sedis apostolicae, ad ser-mum principem et dominum Sigismundum Augustum Polo-

---

[1]) Theiner, Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, т. II, Romae, 1861, стр. 659. Excerpta ex epistolis episcopi Camerinensis ad Cardinalem Moronum de rebus Polonicis durante sua legatione in Polonia scriptis ab 20 Aprilis 1561 usque ad 19 Junii 1563.

[2]) Рукописний кодекс XVI в., перехований в кракївськім архіві кн. Чарториских, п. ч. 1288, стр. 1—33. Цїлий кодекс обіймає сторін 270, з них декільки незаписані.

[3]) Пор. Archiwum teolog., op. cit, т. II, стр. 367. „...pro futura Synodo Prouinciali, feria tertia post dominicam Reminiscere proxima Warschowiae indicta...“ — Теж: Theiner, Vetera Monumenta Poloniae, op. cit., т. II, стр. 658. „La seconda settimana di Quadragesima fu dato principio, quale durò XI giorni...“

[4]) Стереотиповий початок. Пор. Constitutiones Карнковского, op. cit., Liber V, к. 164.

niae regem, eiusque dominia nunctii etc., praesentibus r-mis in Christo patribus, dominis: Philippo Padniewski cracouien et Regni Poloniae vicecancellario, Jacobo Vchanski postulato vladislauien., Andrea Noskowski plocen., Valentino Herbolth (!) praemislien., Nicolao Volski nominato chelmen. — dej gratia episcopis; ac r-ndis et venerabilibus dom-is: Adamo Montano sacre theologie professore, canonico et r-mi do-j Barthasaris wratislauien. Baronis pleznen. ac suppremi per vtramque Silesiam capitanei, Andrea Kraiewski poznaniensi, Narkuski archidiacono vilnen., Joanne Rzecziczki archidiacono luceorien., Gregorio Czerno samogicien. — episcoporum nunciis. Nec non Martino Galczinski et Francisco Crassinski, J. v. doctore, canonicis gnesnen., Andrea Przeczlawski scholastico, et Stanislao Slomovskj [стор. 3] canonico et suffraganeo cracouien., Felice Rilski vladislauien. et Andrea Juchniczki Pomeranie in ecclesia vladislauien, archidiaconis, Stanislao Obiezierski, Paulo Sarbinio sacrae theologiae professore posnanien., Paulo Glogowski archidiacono et Martino Gosliczki J. v. doctoribus canonico plocen., Joanne Bielieczki canonico premislien., leopolien. et praemislien. ecclesiarum nominibus, Stanislao decano et Joanne Piotrowski canonico chelmensibus, ac suprascripto domino Stanislao Narkuski ecclesiae vilnen., Joanne Rzecziczki luceorien., ac Gregorio Czerno samogitien., etiam nominibus ecclesiarum suarum, ac venerabilibus et religiosis dominis Stanislao Falienczki szulieiouien., Alexandro Mieliensky trzemesnen., Andrea Dzierzanowski vagrouien., Jacobo Roskowski lauden., Martino Byalobrzeski mogilnen. Karwiczki vachocen., Foelice Regowsky siecziechouien., Gasparo Gieskau oliuen., Petro Kamienski bledzouien., Joanne Vegorzewski przemeten., Joanne Bielenczki obrensi, Paulo Makotin plocen., Stanislao Falienczki czeruien. abbatibus et Alberto a Msczonow ppto jesouien. [об.]

Principio cum animaduertisset sacra synodus ecclesiam Dei permissione diuina variis scindi heresibus multisque aliis turbari malis, nec videret aliud ad placandam iram eius diuine M-its posse inueniri remedium, quam vt exemplo sanctorum patrum vnusquisque relictis viis suis iniquis conuertatur ad eum in fide, spe, charitate, per poenitentiam et aliis piis operibus, nihil hesitantes de misericordia eius, quoniam benignus et placabilis est, quod aliquando et ipse conuersus respiciat lachrimas et preces ecclesiae suae et faciat cessare manum suam in nos seuientem —

Decreuit innitendo constitutionibusque predecessorum suorum, vt continue vbique per vniuersam prouinciam preces et supplicationes tam a clero in precibus matutinis et vespertinis pro pace et vnitate s-cte ecclesiae ac quiete heresibusque extinquendis ad dominum

Deum faciat. In concionibus vero publicis per concionatores ad supplicandum Christi fideles inuitentur. Deinde vt sublatis omnibus occasionibus peccatorum ira diuina placari posset facilius, innitendo sacris canonibus et constitutionibus [стор. 5] gregent et doctrina catholica in vnitate fidei confirment, illique dispendia et pericula heresum horum temporum exponant et declarent, abusus in decanatibus ruralibus emendent et corrigant, oppressiones sacerdotum et ecclesiasticorum bonorum et prouentuum alienationes, illibertationes, rerum ex ecclesiis per hereticos sublatarum, direptionis et sacrilegas prophanationes, fundorum ecclesiasticorum occupationes in suma omnium rerum inuentaria sufficientia diligenter conscribant et conficiant. Per hanc nihilominus constitutionem officio archidiaconali in constitutionibus synodorum superiorum praescripto, nulla in parte derogando, sed eos magis in eorum officio hortando et adiuuando.

Deinde haec sacra synodus renouandum veteres constitutiones constituit et decreuit, vt r-mi do: lociordinarii circa suas cathedrales ecclesias sepius commorentur et cum capitulis suis de defectibus ecclesiarum suarum et totius diocesis consultent et admonitiones fratrum suorum capitularium aequo animo ferant, et eos vt fratres [об.] debito honore prosequantur. ipsique per se, si possunt, populo propter exemplum, concionentur, aut doctos et disertos concionatores in curiis suis habeant, ordines sacros statis temporibus celebrent, sacramentum confirmationis in sollennioribus festis populo conferant, causas sacerdotum, clericorum et subditorum suorum deligentius ipsi audiant, adytumque omnibus justiciam petentibus ad se liberum permittant.

Capitaneos, factores, arendatores et alios bonorum suorum officiales, pios et catholicos habeant, ac in officio adeo diligenter eos contineant, ne per tyranidem eorum exactionibus poenarum, iniustis, inconsuetis laboribus et aliis angariis, syluarum excisionibus, ac limitum seu granicierum, non diligenti prouidentia, bona ecclesiastica diripiantur et desolentur.

*Item decreuit et constituit haec sacra synodus, vt omnes fructus et prouentus beneficiorum et ecclesiarum per haeriticos occupatarum vtpote ex sanctuariis beneficiis, censibus redemptionum (?) et aliis per r-mos d: lociordinarios, quoad fieri per eos poterit, recuperentur atque ex manibus haereticorum liberentur, parsque ex huiusmodi [стор. 7] prouentibus illis vicinis parrochis, qui sacramentis ecclesiasticis populos ecclesiis suis per vim haereticorum spoliatos administrant, imparciatur et assignetur. Atque eorum beneficiorum occupatorum prouentus diligenter conscriptos in suis capitulis cathedra-

libus asseruari tantisper iubeant, quoad per diuinam misericordiam ad ecclesiae catholice vnitatem ipsę ecclesiae occupate restituantur illosque populos catholicos, vt pręfertur, ecclesiis suis spolatios, vicinis parochis auctoritate ordinaria adiungant.* [1])

Item innitendo prioribus synodalibus constitutionibus haec sacra synodus decreuit, vt do-j lociordinarii ad ecclesias cathedrales et collegiatas, non pueros, sed viros doctrina et virtutibus conspicuos, aut nobilitate familiae claros, qui his calamitosis temporibus ecclesiam Dei consilis et aliis necessariis adiumentis iuvare possent, darent. [2]) Idque (quod absit) absque aliqua labe symoniae. *Et quoniam archidiaconum officium adeo sit in ecclesiis Dei necessarium, vt etiam archidiaconi a patribus „oculi e-porum" vocantur, decreuit haec sacra synodus, vt eorum electio iuxta [об.] statuta prouincialia et dispositionem bullae Leonis decimi per omnia obseruetur.* [3]) Curias suas iuxta canones et statuta reformatos habeant, cancellarios theologos, juris peritos, concionatores, capellanos et aliquos magistros, qui juuenibus in curiis eorum excolentibus lectiones legere possent, sumptibus non parcendo, foueant, suspectos de hęresi et scandalosos ad seruitia sua non admittant, imoque tales a curiis suis abalienent.

Item vt prouentus suos e-pales ita dispensent, vt illud, quod eis vltra sumptus annales pro dignitate episcopali faciendos superest, ecclesiis, scholaribus, pauperibus, et in alia pia opera, non autem ad coemendas villas et possesiones fratribus et consanquineis suis, vti aliqui fecerunt, cum magno scandalo hominum, dispensent. Hinc enim vt ecclesiae patres pauperum haberentur et essent, fideliterque bona commissa dispensarent, imperatores, reges et alii pii homines permoti sunt, vt tam amplis praediis episcopos, collegia et monasteria ditarent, constitutionibusque patrum est cautum, vt quarta pars prouentuum ecclesiasticorum cederet. [4]) [стор. 9]

Item vt sacerdotes beneficiis per vim haereticorum spoliatos ad curias suas accipiant, aut eis prouisionem honestam faciant, ne habeant oscasionem ad hereticos propter inopiam confugiendi.

Item antiqua statuta renouando, vt in curiis suis syndicos et procuratores habeant, qui pro injuriis et prouentibus pauperum sacerdotum in judiciis causam agant, prouentusque occupatos sumptibus r-morum dominorum lociordinariorum euincant, ne pie fundationes intereant.

---

[1]) Між зьвіздками (*—*) пор.: Constitutiones Карнковского, op. cit., к. 34, обор. і 35.

[2]) Ibidem, к. 58. [3]) Ibidem, к. 19. [4]) Ibidem, к. 36.

Item haec sacra synodus decreuit, vt r-mi do: lociordinarii capitaneis et factoribus suis inhibeant, ne decimas manipulares et alios prouentus, vtpote missalia in bonis suis, personis ecclesiasticis illibertari permittant.

Item haec sacra synodus decreuit et constituit, vt r-mi do: lociordinarii reformationem in membris iuxta praescripta canonum et statutorum prouincialium in sp-u tamen lenitatis et in charitate paterna iuxta doctrinam apostolicam faciant, ita tamen, vt in grauioribus criminibus tam in clerum, quam in populum non est adeo remittenda disciplina ecclesiastica, sed quanto deprauatiora [об.] nunc sunt tempora, tanto magis extendenda est, neque enim pastor, qui animarum est medicus, pestes et scelera eiusmodi publica patienter fere (!), ad eaque continere debet.

Item haec sacra synodus calumniis et scandalis hęreticorum obuiando, quamuis in vera doctrina catholicae ecclesiae nullas esse abusus constet, tamen si qui vel negligentia, vel ignorantia, vel superstitione populi priuatim diuturnitate temporis inuecti sunt, r-mos et venerabiles viros in ciuitate cracouien videlicet do.: Andream Przeczlawski, scholasticum cracouien. tandemque superintendentem, Petrum Porembski, officialem, Nicolaum Schadek sacre theologiae doctorem canonicos cracouien, Sebastianum Clieparz theologiae doctorem, decanum et Sigismundum Obrempski sacrae theologiae bacalaureum, canonicum sancti Floriani in Clieparz, Melchiorem Leopolien. prouincialem et Lucam contionatorem sacrae theologiae doctores Ordinis Praedicatorum et modernum praedicatorem B. Mariae virginis [стор. 11] in circulo cracouien, ad colligendos et conscribendos huiusmodi abusus, deputauit.

Vt autem ad ipsum commodus exequi valeant, r-mi do: lociordinarii ante ferias Pentecostes conscriptos quos indicauerint esse abusus, ad praenominatos deputatos cracouiam in literis suis clausis mittere debent, qui suprascripti do-j deputati ad futuram synodum sub tempus comitiorum celebrandam mittere debebunt diligenter reuisos et in vnam summam collectos. In quibus vero discordes fuerint ad sacram synodum, sub tempus comitiorum celebrandam, cognoscendos perscribent.

Item si ob non residentiam alicuius in beneficio curato negligentia committitur, r-mi do-j lociordinarii iuxta constitutionem Gregorii decimi in concilio lugdunensi et in concilio tridentino repetitam, per jdoneorum viccariorum deputationem et congrue portionis fructuum ex eodem beneficio curato eisdem assignationem prouideant, ne cura animarum negligatur.

Et quoniam monasteria apud patres nostros erant officine cultus diuini et pauperum quedam [об.] callaria (!) atque sanctimoniae et virtutum schole, nunc vero in luxus ambitionis et prophanorum studiorum domicilium pleraque conuersa sunt, vnde multi seculares homines scandalisati bona monasteriorum diripere et in alium vsum, quam sunt fundata, conuertere conantur, proinde haec sacra synodus jnnouando statuta antiquiora decreuit et constituit, vt ad abbatias non nisi per legitimam et canonicam electionem abbates assumantur, pacta illicita labe symoniae redolentia cum secularibus et ecclesiasticis personis circa electiones non adhibeant, vitam et conuersationem regularem in omnibus seruent, habitum et tonsuram monasticam deferant, ab vsu vestium serricarum omnino abstineant, illudque quod eis vltra impensas ad victum et alia onera monasteriorum necessaria superest, in pia opera, vtpote in ecclesias, pauperes, studiosos dispensent, familiam copiosam et non necessariam non habeant.

Praeterea prepositos seu plebanos suos, quos ipsi abbates seu praepositi ad parrochiales [стор. 13] presentare consueuerunt ecclesias, tempore eorum presentationis et expost ad nullas sibi aut monasteriis suis pensiones prestandas departent, aut eas reseruari quouis quesito colore procurent, diminutionem sacerdotiorum huiusmodi faciendo, contra juris dispositionem, quo cauetur, ne beneficia ecclesiastica cum diminutione aliqua conferantur. Propterea ad occurendum symoniarum pesti (!) — synodali decreto statuitur, ne plebani vel prepositi ad prestationem talium pensionum omnimo sint obligati, si notam labis predicte euitare velint, sub poena priuationis beneficii. Abbates autem predicti et prepositi pensiones huiusmodi deinceps non exigant, imo si quas exigerint, aut aliquod per eos a sacerdociis praedictis ademptum fuerit, omnia taliter indebite percepta restituant huic ad tres menses.

Et quia r-mus do-s: archiep-us gnesnen. ex visitatione archidiaconi sui louicien. comperit a praepositura Jezouien, per abbatem lubinen. nonnihil pensionis esse reseruatum, decreuit eadem synodus, vt omnino sua P: R-ma auctoritate sua [об.] et presentis synodi decreto contra praefatum abbatem ad restitutionem alienatorum procedat et prouentus prepositure redintegret, scholas puerorum vnacum praeceptoribus in monasteriis suis iuxta statutum Regni et statuta prouincialia habere non negligant et qui ditiores sunt, aliquibus studiosis sui ordinis aut secularibus scholaribus in vniuersitate cracouiensi impendant.

*Et quoniam abalienationes bonorum monasteriorum eo vsque processerunt, vt etiam verendum sit, ne sensim per huiusmodi alie-

nationes bona monasteriorum poenitus pereant et a proprietate monasteriorum recedant, sancta haec synodus inherendo antiquis constitutionibus et synodalibus statutis decreuit, ne abbates et praepositi, similiter etiam abbatisse et priorisse cum conuentibus suis, aliquas venditiones, donationes, concessiones, locationes, quascumque et quosuis alios contractus permutationis et alios cuiuscumque denominationis aut emphitheoticos etiam praetextu euidentis vtilitatis ecclesiae, sine expresso consensu r-morum d-norum [стор. 15] lociordinariorum et suorum capitulorum metropolianarum et cathedralium ecclesiarum sub poena depositionis et aliis poenis juris faciant. Alienata vero quacunque via superius descripta iuxta statuta priora ad decursum vnius anni, a quibuscunque personis tam ecclesiasticis quam secularibus juridico processu, vel alia quacunque ratione euincant, vsuique et possesioni pristinae restituent. Alioqui si negligentes intra hoc tempus in recuperandis bonis ipsis monasteriorum fuerint, diligentiasque legitimas dominis lociordinariis non probauerint, extunc iidem do-j lociordinarii ad depositionem talium iuxta statuta prouincialia procedere teneantur.* [1])

*Vt autem certum seminarium clericorum et sacerdotum, quorum inopia maxime hoc tempore ecclesia laborat, constituantur, decreuit haec sacra synodus, vt scholae, quae sunt seminaria virtutum, religionisque catholicae incolumitas sine studiorum auxilio nequaquam durare potest, in vniuersum omnem tam particulares, quam etiam vniuersale studium cracouien, reformentur.

In primis itaque vniuersale studium cracouien. iuxta dispositionem statutorum r-mus do: episcopus [об.] cracouien. vna cum suo vnabili capitulo pro sua prudentia reformet, caeteri vero r-mi do: lociordinarii scholas particulares tam circa metropolitanas, cathedrales et collegiatas ecclesias, quam etiam in parochialibus ecclesiis reformare curent, ac dominos scholasticos aut illos praelatos, ad quos de jure vel ex erectione aut fundatione prouisio scholarum pertinet, prouidere magistros et praeceptores honestis solatiis, praesertim si habeant praelaturas suas bene dotatas compellant, sique aliqua dotatio antiqua particularibus scholis per parrochos ecclesiarum fuerit adempta per visitatores suos illam dotationem restituere mandent.

Vt autem scholares stimulis quibusdam ad studia allicerentur, statuit haec sacra synodus, vt r-mi do-j lociordinarii in aliquo loco diocesum suarum commodiori collegia instituerent, in quibus certo

[1]) Між зьвіздками (*—*) пор.: Constitutiones Карнковского, op. cit., к. 69, обор.

scholarium de victu et amictu prouiderent ac stipendiis certis illos, qui jngenio et diligentia in discendo praestarent, contentarent, ex quorum numero aliqui successiue iuxta vniuscuiusque aetatem et qualitatem ad sacros ordines promoueri et post susceptos ordines ad officia [стор. 17] et munia ecclesiastica obeunda prouehi debebunt. Hac enim ratione certum seminarium jdoneum clericorum haec sacra synodus futurum sperat.* [1])

Speciatim vero sacra synodus r-mum do: epi-um poznanien. modernum admonet ipsique iniungit, vt collegium et scholam circa cathedralem ecclesiam posnanien. diligentius et accuratius prouideat, vtilem, piam atque saluberrimam collegii posnanien. fundationem et structuram, quam fecit r-mus do: Joannes Luibrancius (!), antecessor suus, vt promoueat atque manu teneat, labefactarique per negligentiam non sinat et summam capitalem peccuniam, quam tulit et leuauit ex oppido Stawissin in bonis aliquibus, vbi tuto obligari possit, inscribi et obligari curet, aut saltem in manibus dominorum capituli sui illam intra trimestre vna cum censibus retentis reponat et consignet et ordinationem ipsam collegii prefati, quoad fieri potest meliorem et vtiliorem ex certa assignatione prouentuum mense suae efficere studeat, pro ecclesiae et republice amore. [об.].

*Quanto quidem caput sit perpetuum reformationis et discipline ecclesiasticae, si vnusquisque in hac ecclesia militante officium suum praestet, jdeo executionem canonum et statutorum prouincialium, jn quibus plenissime, quomodo vnusquisque iuxta vocationem suam viuere, ac quomodo officium suum exercere debeat, continetur, apprime necessariam esse ducit. Quamobrem [et?] sacra synodus considerans frustra condi leges, nisi debite executioni demandentur, r-mos do: lociordinarios inherendo statuto proxime praeteritae synodi petricouien. illudque declarando et augendo isto modo poenarumque praescripto ad faciendam omnium statutorum tam veterum quam nouorum exequutionem avctat et compellit, vt scilicet capitula metropolitanarum et cathedralium ecclesiarum r-mos d-nos suos archie-pos et episcopos super illis rebus, in quibus iuxta praescriptum statutorum non satisfacerent officio suo modeste et cum reuerentia debita admonerent, secunda vice totum capitulum per se (si dominus lociordinarius maneret circa sponsam [стор. 19] suam) absente vero per litteras et nuntium suum eandem admonitionem repeterent. Quod si neque secundam curaret ad do: archiepiscopum per literas suas dato de diligentiis suis ipsum deferant. Postquam dilationem, si per

[1]) Ibidem, к. 113.

vnam r-mi do-j archiep-i admonitionem nihilominus in temeritate sua perseuerauerit, deinceps do: archiep-us poenam centum marcarum reponere huiusmodi d: lociordinariorum vigore istius constitutionis synodalis jure mediante cogat ac poenis juris id ipsum eum facere tocies, quocies officium suum absque legitima causa praestare recusauerit, compellat. Si vero grauatum se esse huiusmodi processu aliquis ex d: lociordinariis conquereretur, do-s archiep-s gnesnen. consilio r-morum d-norum ep-orum cracouien., vladislauien. et poznanien. quid facto opus sit in hoc negocio vtatur, ita tamen, vt si alicuius ex praenominatis tribus d-nis ep-is causae ageretur (?), do-s episcopus plocen. pro consilio in eius locum sufficeretur. Et e contra, si r-ms d: archiep-s negligentiae alicuius in diocesi sua a capitulo suo notaretur, idem r-mi do-j tres [об.] episcopi supranominati contra eum ad poenam modo suprascripto procedant, quos si do-s archiepiscopus post delationem legittimam alicuius capituli procedere modo praescripto ex comminentia aut negligentia contra aliquem ex do-is ordinariis neglexerit, ex tunc duplam poenam in principio proxime cuiusque synodi prouincialis reponere ita sit adstrictus, vt dom-i nuntii ex capitulis ad synodum missi, synodalia negocia prius tractare non obligarentur, quoad huiusmodi poenas r-mus d-s archiep-s reposuerit vel de deligentiis suis docuerit, causas legittimas coram synodo eius rei non probauerit. Quod si do s: lociordinariis poenas juris a D. archiep-o promulgatas animo jndurato, quod absit, sustinuerit, tunc per r-mum d. archiep-um sedi apostolicae deferatur. Capitula vero si in praemissis negligentiam admiserint, similibus poenis a r-mo do: archiep-o vigore decreti presentis sanctae synodj afficiantur. Quarum quidem poenarum medietas pro fabricis ecclesiarum, altera pro vniversitate studii crac. applicetur. [стор. 21].* [1])

Item constituit haec sacra synodus, vt liber de administratione sacramentorum, qui vulgo agenda appellatur, per r-mum do: archiep-m aedatur, qui exhortationes polonicas circa quodlibet sacramentum contineat, per quas christifidelis intelligere possent, quid de virtute et efficatia vnuscuiusque sacramenti sentire et credere debeant, similiter etiam rudioribus concionatoribus certus aliquis homiliarum liber in lingua polonnia (!) proponatur, ex quo populo non solum euangelia per anni decursum totius praedicare, sed etiam quid ille caetere caeremoniae jn baptismo et in alijs sacramentis significent ad cathechismi formam explicare saepiusque inculcare populo possent, cathechismus polonicus. [2])

---

[1]) Між зьвідками (*—*) пор.: Constitutiones Карнковского, op. cit., к. 15 і 16. [2]) Див. ibidem, к. 35.

Item haec sacra synodus decreuit, vt doctores ordinarii in ecclesiis metropolitanis et cathedralibus lectiones in theologia et jurisprudentia statis temporibus iuxta dispositionem ordinationis praebendarum pro doctoribus assignatarum legere non negligant. Quod si ter per capitula sua capitulariter admoniti officio suo [об.] non satisfecerint, per r-mos do: lociordinarios praebendis et canonicatibus priuentur.[1])

Item statuit haec sacra synodus, vt do-j lociordinarii quatuor vel tres ad minus praebendas et canonicatus in singulis suis collegiat. ecclesiis infra spacium vnius anni designarent, vtque in earum vacatione viris ad obeunda munia ecclesiastica jdoneis, qui continue circa illas ecclesias residere sub poena priuationis tenentur, conferi per eosdem dominos lociordinarios debebunt, qua in re sedis ap·lice gratiam impetrant, vt eiusmodi canonicatus a prouisionibus ap·licis deinceps sint liberj. Hac enim ratione solitudinibus ecclesiarum collegiatarum obuiabitur.

Item obuiando scandalis, quae crebra et indiscreta fulminatione interdictorum ecclesiaticorum propter leues causas a judicibus ordinariis et foraneis promulgantur, decreuit haec sacra synodus, vt deinceps nemo officialium propter solos r-mos d-nos lociordinarios fulminare interdictum ecclesiarum valeat r-mi vero do-j censuram et moderationem adhibebunt, [стор. 23] in quibus causis illud fulminari et promulgari fuerit necesse, iuxta juris communis et statutorum synodalium dispositionem.[2]).

*Securitati vitae aliisque dispendiis et grauaminibus variis vniuerso clero prouinciae nostrae, quibus in executione processum tam r-morum d-norum archiep-orum et episcoporum quam eorum officialium et judicum delegatorum et praesertim licentioso tempore hoc, ab insolenti nobilitate cum maximo dedecore ordinis ecclesiastici afficitur, prospiciendo sacra synodus statutum prouinciale olim Petri Gamrati archiep-i de exeqution processuum huiusmodi in casu in securitatis praedicto facienda aeditum innouandum decreuit et praesenti constitutione innouat, vt scilicet constituto summarie de non tuto vel difficili ad citandum accessu nobiles tales per edictum publicum die dominico aut celebri festo in eorum parrochiis cittentur et huiusmodj processus contra illos exequantur. Quodsi parochialis illa, sub qua degit dictus cittandus, fuerit ab haereticis aut alias quolibet occupata, ita quod neque illic exequtori tutus potuerit, ad [об.] exequendum ipsum processum adytus, extunc modo praescripto in alia

[1]) Ibidem, к. 113, обор. [2]) Ibidem, к. 157, обор.

parrochiali illi loco vicina, vel aliquo proximo oppido, vbi fora exerceri solent et vbi executor ipse secure versari poterit. Cittandumque sepius conuersari contingit, cittetur et copia citationis eidem relinquatur in porta oppidi vel templi, alias in loco eiusdem oppidi publico, ita tamen quod terminus huiusmodi citationis non abreuietur nimis, sed sit triginta ad minus dierum a die cittationis computandorum, vt verissimile esset cittationem peruenire posse ad notitiam cittati, vbi vero nulla apparuerit ad cittandum vel processum exequendum insecuritas. Cittandus tamen non cittaretur, adeo latitauerat, vt personaliter apprehendi non possit, extunc in tali casu factis bis de apprehendendo personaliter absque vlo dolo diligentius eisque processui adnotatis, cittetur tertio in domo habitationis vel hospicii, vbi conuiter cittandum diuersari contingit per affixionem copiae cittationis, vel ea in domo eius, aut in manibus familiae, vel amicorum illius relicta. Et hoc modo cittatum afficere debebit eiusmodi citatio non minus [стор. 25] atque personaliter fuerit cittatus, executor tamen in omni casu huismodi faciat fidem de insecuritate et diligentiis suis, ac quod reliquerit copiam cittationis. Quod si a tali processu cittationis apellatum fuerit, judex ad quem cognito de diligentiis eiusmodi processu huiusmodi cittationis adprobare vigore decreti huiusmodi synodi sit obligatus.* [1])

Item sacra haec synodus decreuit, vt r-mi do: episcopi ex Lithuania et Russia vna cum suis capitulis vnusquisque eorum cum capitulo suo possit per vnum nunctium synodo prouinciali interesse, presertim si propter legittimas causas ipsi r-mi do: episcopi interesse synodo non potuerunt. [2])

Item haec sacra synodus constituit, vt r-mus do-s archiep-s gnesnen. iuxta dispositionem statuti praeteritae synodus petricouien. omnia statuta noua et vetera per d. deputatos in vnum volumen compilata quamprimum tipis excudi curaret.

Que quidem constitutiones statuta et decreta lecta sunt et publicata in eadem synodo atque de [об.] consensu omnium et singulorum praelatorum et capitulorum per r-mum in Chr-o patrem et deminum dominum Joannem Dej gratia s-cte eclesiae metropolitane gnesnen. archiep-m, legatum natum et primatem euulgata, jn presentia r mi p-ris et domini Berardi Bonioannis, Dei gratia episcopi camerin. sanctissimi do-j nostri Pape et sancte sedis apostolicae ad serenissimum dominum d-um Sigismundum Augustum Dei gratia Regem Poloniae etc. nunccii suprascripti, illa audientis et bene intelligentis. Qui illa tamquam

---

[1]) Ibidem, к. 43, 44. [2]) Пор. ibid., к. 35, обор.

licita. ornabilia et honesta ibidem authoritate approbauit, confirmauit et ratificauit illisque robur authoritatis sedis ap-lice pariter et decretum interposuit, non obstantibus aliis quibusuis contrariis obstanciis. Decernens iuxta illa debere indicari a quibuscumque judicibus ordinariis ex extra ordinariis alias irritum et inane, si secus a quoquam attentatum fuerit. Acta sunt haec Varssauię in curia et palatio serenissimi principis et do-j domini Sigismundi Dej gratia Regis [стор. 27] Poloniae, Magni Ducis Lithwaniae, Russiae, Prussiae totiusque Mazouiae etc. domini et heredis in stuba superiore habitaculi Regii anno et die quibus supra. Praesentibus r-ndis et venerabilis dominis Stanislao Dambrowski I. V. Doctore gnesnen., Alberto Stharozrebski cracouien. archidiaconis, Jacobo Milewski Decano lanczicien., Gabrielę a Lowicz gnesnen. et Luca Leopolien. sacrae theologiae professoribus, Ioanne a Tharczin arcium magistro, curzeliouien. canonico.

Ex actis suprascripti r-mi do-j Joannis Przerambski Dei gratia archiep-i gnesnen. extractum et sigillo suae r-me pt: communitum.

Stanislaus Borzimieski
curię et synodi notarius.

[стор. 28.]

Articuli partim contributionem et jnstructionem ad Regiam Maiestatem, partim alia secretiora synodi consilia concernentes in synodo warssauiensi conscripti anno 1561.

Quia sacra Regia M-tas d-nus noster clement-s in hac synodo per M-gcum doim Arnolphum Vchanski, castellanum rarziaznen. et capitaneum wissegradiensem [1]), expositis grauissimis huius Regni peri-

[1]) Арнольф Уханьский, плоцкий воєвода, вишогородський староста, герба Радван, був рідним братом пізнїйшого примаса й звісного гнїзненського арцибіскупа Якова Уханьского. — Див. Niesiecki, Herbarz polski (wyd. Bobrowicza) т. IX (W Lipsku), 1842, стр. 191. — Пор. Theiner, Vetera Monumenta Poloniae, op. cit., т. II, стр. 658, 659. „Nella prima congregatione comparve il fratello del Nominato de Vladislavia (Якова Уханьского) de l' Ordine Senatorio, et come Ambasciatore di S. Maestà pregò il Sinodo a nome della medisima, che provedesse alla Chiessa periclitante, et non mancassero all' uffitio loro, che dalla parte sua non si mancaria d'ogni opportuno remedio, conoscendo già che il fine degli Heretici tende più alla seditione che alla Religione, esprimendo ciò molto eloquentemente, et questo uffitio fu fatto in publico, finalmente pregò che per le molte spese, quali havea S. Maestà nella Livonia fassero contenti per cortesia aiutarla“.

culis et necessitatibus aliquod subsidium ab vniuerso clero Regni sibi dari et contribui postulauit, sacra itaque synodus (tametsi quidem clerus pene vniuersus in percipiendis prouentibus suis tam per ademptionem fundorum et sanctuariorum quam etiam decimis ipsis adeo vsque sit oppręssus et grauatus, vt iam ad eum alicubi vix decimae illius aliqua pars perueniat) cupiens tamen suae M-tis gratiam sibi demereri, vidensque tam graues Reipublice et Regni necessitates contributionem duplam, hoc est per viginti quattuor grossos a marca argenti, iuxta antiquam taxam, pro hac vice tantum ex fructibus futuri anni praesentis pro festo sancti Martini confessoris et pontificis proxime futuro per vniuersum clerum secularem et regularem suae M-ti decreuit dandam et ad singulas ecclesias cathedrales in manus collectorum per r-mos d-nos e-pos et capitula in singulis Diocesibus [стор. 29] more veteri deputandorum persoluendam, quae tamen primum per r-mos d-nos archiep-um et e-pos ac deinde per capitula atque postea per vniuersum clerum a singulis sacerdotiis suis, exceptis viccariis parrochialium ecclesiarum substitutis et gracialistis caeterisque pauperibus conferri debet. Et quia pleraque sacerdotia, vt premissum est, in suis prouentibus ab hereticis sunt occupata, aliqua scilicet in parte, aliqua in toto, igitur illi non tenebuntur ad contribucionem huiusmodi soluendam, nisi de ea quotta prouentuum, quae ad eos peruenit vel peruenturam quis ad se sperat. Et in tali casu praestito corporali juramento in manibus exactorum per eum vel eius commendarium, qui soluturus est contribucionem, a non perceptis vt premittitur prouentibus nihil contribuet. Cuius juramentum exactor in regestro adnotabit. Marcam autem argenti extimabit exactor flor. in moneta per mediam sexagenam pecc. decem et tunc a singulis marc. argenti soluet grossos viginti quatuor. Quibus vero taxa vetus non est, extunc soluent modo premisso per viginti quatuor grss. a marca argenti. Prouentus vero suos possessores beneficiorum medio iuramento corporali extimabunt et secundum (?) quod taxauerint soluent. Collector autem dictae contribucionis sit vnus, qui contentus esse debet salario consueto quinque marcarum pecc-rum; qui etiam in [об.] consuetis locis hoc est in collegiatis ecclesiis suos succolectores etiam solario consueto eis assignato ad colligendam huiusmodi contributionem constituent. quam postea deferent et ad capitula metropolitane vel cathedralium ecclesiarum deponerent. Simulque ibique in capitulis de illa racionem facient, quam deinde capitula in synodo prouinciali proxima repetere tenebuntur. Rogauit deinde obnixe sacra synodus r-mum in Chr-o p-rem et do-m do-m Philippum Padniewski, dei gratia ep-um crac. et Regni polonici vicecancellarium, vt commendatis sacrę M-ti

Regiae tocius cleri huius provincie misere afflicti orationibus ac erga suam M-tem fide et subiectione exponere suae M-ti dignarit? Quod licet clerus ipse maiorem in modum ab ordine seculari sit opressus et in suis prouentibus et obuentionibus spoliatus, accisus et constrictus adeo quidem, vt plerique iam sint, qui non habent, vnde victum habeant, nihilominus tamen accommodando sese voluntati sue M-tis contributionem suprascriptam ex fructibus futuris anni currentis recepit se soluendam et prestandam, licet non [стор. 31] sine grauamine suo magno. Quodsi contributio ipsa non ascenderit ad sumam antea contribui solitam, mirari sua M-tas non debebit, multa enim ab hereticis et a secularibus hominibus contra omne phas occupata sunt beneficia et fructus eorum vsibus suis prophanis vsurpatur, multi etiam ecclesię parochiales desolate et suppellectili aurea argentea, quae etiam ad opes Regni pertinent, nempe calicibus, crucibus et id genus aliis spoliate.

Quare supplicandum erit suae M-ti Regiae dignetur in tales iusta animaduersione vti hereticosque pertinaces executione statutorum et priuilegiorum Regni ad vnitatem fidei catholice authoritate sua Regia reducere exemplo maiorum suorum, vti Cazimiri aui sui, qui capita Hussitarum, puta Melsthinium et Rapslinium, coacto exercitu exterminauit. Praeterea vt gratiam suam Regiam et benignum sese in conferendis didnitatibus et officiis illis non exhibeat. Vtque omnes indigenas Regni iuxta statuta eiusque Regni et studiis suspectis reuocet, vt etiam omnes [об.] externi nominis hereticos atque illorum (vt vocant) ministros e Regno et dominiis suis proscribat, scholas et collegia hereticorum in vniversum exterminari procuret.

De libris etiam hereticorum roganda est sua M-tas, vt iuxta predecessorum suorum et presertim sanctae memorie parentis sui decreta ne imprementur prouideret et edictum in suo robore conseruet.

Similiter etiam de Judeis, ne in officiis publicis et theloneis aut prefecturis ponantur, quod nunc sit in multis locis cum magna ignominia nominis christiani et contumelia Dei. Serui enim nostri et hostes Christi dominantur nobis.

Praeterea vt conuenticula et coniurationes hereticorum sua M-tas authoritate Regia ne fiant prohibeat. Vt etiam capitaneis ne appellationibus contra insordescenter in excommunis sententiis deferant, sub aliquibus penis interdicat. Libertatemque eccliasticam iuxta suum iuramentum firmiter defendat.

Supplicat pręterea venerabile capitulum wladislauien., poznanien. et plocen. pro intercessione ad sacram Regiam M-tem, ne clerus ab inquisitoribus salis grauetur et spolietur per exactionem [стор. 33]

illicitarum penarum sub pretextu inquisitionis salis externi maliciose illud supponentibus et inquirentibus non solum in domibus, sed etiam in cameris atque scriniis et cistis etc. immo in domibus etiam domesticorum canonicorum contra immunitatem ecclesiasticam, ad quorum falsam inquisicionem accusatur trahiturque hoc nomine clerus ad judicia secularia iniquissime et indignissime.

Item clerus humiliter petit, vt non molestaretur per exactores petronalium, per eosque ne censuris afficiantur contra equitatem maxime cum iam multe sunt ab hereticis occupate parrochie eędemque deserte nec sunt in plerisque locis qui denarium ipsum soluant immo abominantur nomine summi Pontificis.

Item sacrae M-ti Regiae supplicandum, ut certas praebendas in collegiatis warssouien. et sandomirien. pro viris doctis, qui continue circa illas residerent, concederet.

Олександр Сушко.

Наукова хроніка.

Антропольоґія, археольоґія і етноґрафія в західноевропейській науковій літературі останніх років.

В сім огляді хочу я подати о скілько можна повний перегляд усього про антропольоґію і етноґрафію з їх побічними науками, що лише появило ся в наукових часописях або вийшло осібною книжкою в роках 1900—1902 в мовах: німецькій, французькій й італїянській. При великости матеріялу і великім обсягу повисших наук міг я не одно не доглянути, не одно нехотячи пропустити; короткість реферату не дозволяла менї розводити ся ширше над поодинокими статями і приневолювала мене не раз обмежувати ся лише до подання заголовків або і цїлком пропускати їх. При обговорюваню праць кермував ся я передовсїм тими критеріями, що задержував ся над творами, важними взагалї для науки, або над працями, що говорять про нас, Українцїв, про нашу територию та взагалї про справи, які нас безпосередно чи посередно доторкають. Тому, пропускаючи усї статї льокального характеру, що займали ся чужими територіями, втягав я як найдокладнїйше в свою бібліоґрафію кожду хоть би найменьшу дрібничку про Русь-Україну, навіть без огляду на вартість звістки, аби дати як найповнїйший матеріял та вичерпати усї звістки, уміщені в приступних менї видавництвах нїмецьких, французьких і італїяньских. Усюди старав ся я принайменьше в кількох словах згадати про зазначену працю, а де не міг сього зробити з огляду на брак місця або її підрядне значінє, там подавав я жерело, де про неї більше можна довідати ся. Навіть при ширше обговорюваних річах не забував я зазначувати важнїйших рецензий, котрими я розумієть ся також користував ся.[1])

[1]) Почуваю ся наперед до милого обовязку подякувати на сїм місци Вп. Др. М. Гернесови і Др. Габерляндтови, що дали менї спромогу користати з бібліотек археольоґічного і етноґрафічного відділу віденського надворного музея.

Наука про чоловіка дуже недавного походженя. Повстала вона донерва в початках XVIII столїтя, а розвинула ся і прийшла до значіня в останнїх роках минувшого віка. Усе, що було перед тим, містить ся в кількох книжках латиньских та грецьких писателів та в творах середновічних учених, що уважаючи чоловіка осередком цїлого сьвіта і його паном, мусїли також про нього відповідно заговорити. Що становище, на якім вони стояли, не могло бути вірним, про се нема найменьшого сумнїву, коли лиш подумати, що наука про чоловіка була в середновічних часах винята неначе з письма сьвятого, що не було ще критичних студий з природної історії, котрі пізнїйше так значно розширили обєм і горизонт науки про розвій чоловіка.

Чоловік жив відокремлений від цїлого сьвіта, що окружав його, як твір, сотворений на образ і подобіє боже, як вицьвіт усього найвищого на земли; минувшість його означувала і описувала біблія, будучність віщували сьвяті книги — і се цїлком вистарчало. З теольоґічного становища оцїнювано усї явища, причім мали великий вплив всїлякі середновічні перекази і казки, що дуже часто були чужого походженя або повстали з обсервациї, чи то хибного пояснюваня незрозумілих проявів. Кости передпотопових зьвірят уходили у людий старинних і середних віків, а навіть і пізнїйше (до XVIII ст.) за кости великих людий, що жили колись на нашій земли по кількасот лїт, і були в великім поважаню. Римські цїсарі хоронили їх з усіма церемонїями на ново, а середновічні наші предки завішували їх по костелах і переховували з великою пошаною. В Лїґнїці на Шлезку дїлено навіть останки „великана“ на части і розсилано їх, як би які реліквії, до иньших славних костелів в Европі; в иньшім знов місци обношено зьвірячі кости з як найвеличавійшою „парадою“ підчас процесий. Очевидно сей факт мусить стояти в звязи з біблїйними леґендами, під яких впливом виробили ся погляди, що Адам був 40 метрів високий і що люди в давнину визначали ся більшим ростом і довшим віком. Слїди сеї віри бачимо ще до нинї в казках про великанів, вирвидубів і переверничорів.

Ніхто не відважив ся відслонити заслони, що заслонювала людську минувшість. Навіть подибувані в земли знаряди і слїди людської руки не напровадили учених на гадку, що се робота їх предків, що перед тисячами лїт жили як сучасники тих великих зьвірят, яких кости вони поважали. Кремінним знарядам признавало ся загально походженє від грому і то навіть в напросьвіченїйших кругах. Ще 1670 року цїнить пан де Маршвіль, посол французького короля, дуже високо нефритову громову стрілку і вияснює єпископови з Верден, що вона помагає від мочового каміня, коли лише її носить ся на раменах або на плечах. Ще

Лінней вірив в людий великанів, а учені такої міри як Шафгавзен і Катрфаж серіозно розводили ся про се з нагоди винайденя зубів в моравській печері Шіпка, 1880 року.

Поволи доперва зачинають ся проблиски правдивого знаня. Никнуть вони спершу і не знаходять послуху, але все таки роблять своє. Діє ся се під впливом подорожий до нововідкритих країв, під впливом знайомости з „дикими" народами, що насунули подорожникам не одну нову гадку і збурили їх величавий будинок про досконалість людського роду. Меркаті видить уже (конець XVI ст.) в громових стрілках збрую та знаряди з тих далеких часів, коли іще люди не знали металів. Жієсіє відважує ся вже сказати в академії в Парижи, що дикі американські народи жиють іще в камінній епосї, в якій, як показують викопувані річи, жили колись і Европейцї. Lafiteau стоїть вже майже на становищи сучасного ученого, пишучи 1724 свої „Moeurs des sauvages américains comparées aux moeurs des premiers temps". Початки сї дуже цікаві і дуже важні для дальшого розвою антропольоґії і етноґрафії, одначе я не можу їх наводити в огляду на брак місця. Представлені вони детайлїчно в працях Бастіяна і Ахелїса, а головно в „Vorgeschichte der Ethnologie" Бастіяна і в „Entwickelung der modernen Ethnologie" 1899 р. Ахелїса, переложеній в „Віслї" т. V, 1891 на польське.[1])

Маючи на метї подати дальше принайменьше в кількох словах розвиток антропольоґії і етноґрафії в новійших часах, мушу наперед уставити саму дефініцію — що то таке антропольоґія і етноґрафія, які їх відносини до себе та які погляди учених на те в найновійших студіях за останні 3 роки. Роблю се дуже коротко, відсилаючи до ширших підручників, а то до: Müller „Allgem. Ethnographie" 2 в. 1879; Peschel „Völkerkunde" 5 вид. 1881; Bastian Allg. Grundzüge der Ethnologie" 1884; Tylor „Einleitung in die Antrop." (анґл. 1881) „Anfänge der Kultur" (анґ. 1883); Liebrecht „Für Volkskunde" 1879; Ratzel „Völkerkunde"; Ranke „Der Mensch"; Topinard „L'antropologie" 4 вид. 1884; Hoernes „Urgeschichte d. Menschen" 1892; Schurtz „Völkerkunde" 1903; а далї до студий Габерляндта, Крауса, Keane'а, Кравса і Кайндля, про які іще буде мова.

Осередок так антропольоґічних, як і етноґрафічних студий чоловік як одиниця і як член суспільности; фізичною стороною чоловіка займає ся антропольоґія, а духовою етноґрафія з усіми своїми помічними науками.

Дефініції усїх учених годять ся на тім пунктї майже без виїмку; ріжниці починають ся лише, коли діткнемо відносин обох тих наук до

---

[1]) Зіставлене цікавійших точок розвою у Кайндля „Volkskunde".

себе. Про се маємо цілий ряд поглядів, що вичислені в головних підручниках, а зібрані дуже докладно в більшій статї Вінтерніца, уміщеній в Глобусї за рік 1900. Справа обертаєть ся коло спрецизованя того, що належить в обсяг антропольоґії, а що в область етноґрафії, чи етнольоґії, котра з тих двох наук головнїйша, обширнїйша змістом і висша, в порівнаню з другою. Спори ведуть ся від довшого часу і не покінчили ся навіть до нинї, хоть що правда не висувають ся тепер на перед і не займають загальної уваги.

Для нас не мають сї питаня великого значіня, так само, як і мало інтересує спір, чи антропольоґія самостійна наука, і чи етноґрафія творить осібний віддїл в ряді иньших наук. Не важне се тому, бо інтересує нас тепер не зложенє абсолютної цїлости, відграниченої і замкненої самою собі, лише відповідь на найменьші хоч би поодинокі питаня, які разом зібрані і порівнані з иньшими дають доперва повну відповідь. Ґумпльович каже в „Philosop. Staatsrecht“ цїлком ясно, що „кожда наука се понятє і зрозуміне певної суми (скількости) явищ і станів та пізнанє законів, які у них проявляють ся“. Не від того, чи наука обіймає великий предмет, але саме від її змісту залежить, чи вона може називати ся наукою чи нї. Початок науки лежить не в яснім зрозуміню і пізнаню своїх цїлий; бо не з льоґічного відграниченя поодиноких її царин вийшла вона, лишень з обсервациї поодиноких фактів. Тому не може тепер бути мови про те, щоб хто небудь заперечував фактови самостійности антропольоґії і етнольоґії, так як нема анї одної такої науки, котра б цїлком самостійно для себе істнувала і не входила в обсяг діяльности другої науки та не давала їй зібраних в нїй даних. Між поодинокими науками істнує звязь не лиш формальна: звязані вони зі собою численними нитками так сильно, що протявши їх в котрім небудь місци, ми тим самим підкосили би їх орґанїзм. Подумаймо лише, яких наук уживає соціольоґія до своєї помочи, соціольоґія, про котру вже довго спір ведеть ся, чи заслугує вона на титул самостійної науки, і представмо собі, чи могла-б вона взагалї істнувати, коли-б замкнула ся сама в собі і не шукала в иньших науках для себе поживи. Побачимо дальше, що й антропольоґія, а передовсім етнольоґія бере до помочи та користуєть ся неодною иньшою наукою, що і віком і розвоєм богато переходить обі сї дисциплїни. Порівнаймо лише сей факт, що й історія і медицина грають не согіршу ролю в етнольоґії та займають в нїй степень помічної науки, а прецінь нїхто не сумнїваєть ся, що й історія і медицина істнують як поважні, самостійні науки. Усї спори про першенство і старшину сходять звичайно на непотрібну полєміку, котру принайменьше що до антр. і етн. давно уже належало би усунути з дневного порядку.

Що воно не так, сьвідчать голоси, які не уважають антропольоґію за „серіозну“ науку, і остання дискусія в справі отвореня катедр для неї в Німеччині; що воно не так, про те говорить і той цілий ряд розвідок про відносини антропольоґії до етнольоґії. Бачимо в них — вичисляти їх не буду — два напрями: в одних хочуть конче возвисити етнольоґію над антропольоґію, в иньших робить ся те саме з антропольоґією, та уміщуєть ся етнольоґію в ряді її помічних наук. Щоб не переходити тут докладно всього, що зрештою меньшу має вартість, згадаю лишень, що в науці удержуєть ся майже без виїмку перший погляд про висшість антропольоґії при певній підрядности етнольоґії і що голоси противні чим раз більше затихають. І так Катона, визначний угорський етнольоґ тримаєть ся дальше свойого погляду, що етнольоґія складаєть ся з антропольоґії і фільольоґії, але проти нього поставити можемо цілий ряд голосних імен, почавши від Топінарда, що сказав: „Слово антропольоґія старої дати і означувало завсїди досліди над чоловіком, передше студіованє його духових, далї фізичних признак, а тепер обіймає обі сторони.“ Рівно-ж Гернес розуміє в своїй статї в „Zukunft“ 1900 № 42 під антропольоґією ґрупу трех фахів: фізичної антропольоґії, етнольоґії і передісторичної археольоґії, не змінюючи, як бачимо, поглядів, висказаних в „Urgeschichte“ с. 39—43. Подібної гадки Анучін (в першій кн. Этногр. Обозрѣнія) і Смірнов в відчиті, виголошенім 5/9 1901 на засїданю Акад. Наук в Петербурзї.

З цілого спору важна для нас подекуди одна річ — а се подрібна клясифікація, до якої звичайно долучують ся дезідерати що до поодиноких підділів і додають ся методольоґічні замітки. І так D. Folkmar в „Leçons d' Antropologie philosophique“, Paris 1900[1]), подаючи енциклопедичне зіставленє розультатів антропольоґії і и. розуміє під нею усї науки про соціяльного чоловіка з наукою про раси, отже з передісторією, етнольоґією і порівняною історією культури.

Найдокладнїйше одначе розводить ся над тим Вінтерніц в статї „Völkerkunde, Volkskunde und Philologie“ (Globus 1900, том 78, ст. 345 і дальше). Völkerkunde се то само що етнольоґія, що творить галузь загальної антропольоґії себто науки про чоловіка взагалї. Антропольоґія ділить ся на І) Соматольоґію або фізичну антр.; инакше се наука про раси, котру Вінтерніц слїдом за Ф. Міллером відграничує від етнольоґії. II) Передісторія, що займаєть ся виказанєм слїдів людської історії та культури і має за задачу винайти вік, вітчину і пракультуру людську. III) Етнольоґія або наука про народи та про їх психічні і соціяльні прикмети. Задача етнольоґії є дослїджуванє народів землї

---

1) Реценз. в „Peterm. Mittheilungen“. Gotha, 1900. № 504.

з огляду на їх культуру та її розвій. Автор відріжняє такі підділи: 1) мову і письмо, 2) технічні винаходи і прилади або матеріяльну культуру, 3) релїґію і мораль, 4) штуку себто музику, танції, театр, поезію і т. и., 5) науку — її розвій до нинїшних часів, 6) суспільні устрої (Einrichtungen), а то історію сїм'ї, племени, роду, нації, держав, подружя і и., що сходить ся з соціольоґією. Тим самим містить ся тут і історія культури. Матеріял черпає 1) з сучасних народів, живучих в природнім станї (етноґрафія — антропоґеоґрафія), 2) з нинїшних культурних народів, що переховали в переказах і піснях слїди старої культури, се т. зв. Folklore (Volkstum, Volksüberlieferungen або Volkskunde), 3) з старинних народів, до чого матеріял дає фільольоґія і наука про старовину (Altertumskunde). Так отже ціла етнольоґія розпадаєть ся на 1) етноґрафію, 2) фольклъор, 3) фільольоґію і старинности. Усї ті науки для себе самостійні; се сестри одної науки, що стремить до розслїдженя скарбів культури певної території. Усї одначе явища житя вимагають психольоґічного об'ясненя. Тому психольоґія народів стає підставою етнольоґії, будучи рівночасно частиною психольоґії.

Як бачимо — то збираючи разом наведені тут і у Вінтерніца погляди — найблизше підійдемо до правди, приймаючи за Кіном, що обі науки і антропольоґія і етнольоґія рівноправні і подають собі руку[1]). Можемо тут покликати ся на слова Рацеля, котрий каже в своїй Völkerkunde: „eine Wissenschaft muss immer erst selbständig sein, ehe sie einer anderen Hülfe bieten kann.“ Зрештою подібний погляд заступають також Бушан[2]) і Мартін.

Перший з них каже дослівно: „Im Grunde genommen sind beide Wissenschaften eng mit einander verschwisterte Gebiete; die erstere bezeichnet die Lehre vom Menschen als Einzelindividuum (im psychophysischen Sinne), die zweite den Menschen im Gruppenverbande (in sozial. oder zoopolit. Sinne) in beiden Fällen handelt es sich also um „d. Lehre vom Menschen“. Другий[3]) бачить в антропольоґії „ein Sammelbegriff“, але годить ся на віддїленє від неї етнольоґії, навіть при закладаню катедр.

В нашій бібліоґрафії приймаємо такий поділ, що наперед обговоримо антропольоґічну лїтературу, долучуючи до неї лїтературу про

---

[1]) A. H. Keane. „Etnology“, 1896. Так само Weule „Völkerkunde“. [2]) Die Notwendigkeit von Lehrstühlen für eine „Lehre vom Menschen“ auf deutschen Hochschulen. Centralbt. f. Ant. Etn. Urg. 1900, с. 95. [3]) R. Martin. Antropologie als Wissenschaft u. Lehrfach. Jena, 1901, с. 30. Рецензії: Pet. Mit. Literber. 1901, стр. 162, № 654. Schurtz).

расу так під антропольоґічним, як і під соціольоґічним і етичним зглядом а то, щоби не розривати предмету.

І. Антропольоґія і археольоґія (преісторія).

Приймаємо антропольоґію в як найширшім значіню. Попри фізичну антропольоґію з краніольоґією і антропометрією зачисляємо сюди й преісторію, що творить неначе перехід до етнольоґії. Одначе обі ті галузи, разом з помічними науками: анатомією, фізіольоґією, палеонтольоґією і історією штуки, надають ся дуже до осібного трактованя і лише чиста формальність, а дальше характер видавництв, що завсїди подають в суміш антропольоґічні і преісторичні статї, змушують нас трактувати тут разом обі сї науки.

Вказую одначе на те, що в останнїх часах преісторія набирає чим раз більше самостійности і що Гернесова „Преісторія" була саме писана, щоби показати, що преісторія може сама для себе істнувати.

Заки антропольоґія дійшла до нинїшного розцьвіту, перебула вона цїлу історію, котру збираю в кількох стрічках. (Докладнїйше в висше вичислених книжках, дальше з книжки Ляйеля „Das Alter d. Menschengeschlechtes", Нїдерле „Розвою антропольоґії" (де подана новійша лїтература), а передовсїм з обширної працї Баера „Der vorgeschichtliche Mensch"; величезна студія професора католицького унїверсититу в Лїлле N. Boulay: Principes d'antropologie générale. Paris, 1901. с. 334, 16^0 займає ся більше фільософічною стороною антропольоґії і старає ся примирити науку з вірою[1])).

Як ми вже попередно зазначили, починають ся доперва з XVIII століттєм поважнїйші проби порішеня головних основ антропольоґії. Підставу сю положив Лїнней в своїй „Системі природи" 1735 р., в котрій між приматами подибуємо по раз перший і чоловіка, Homo sapiens, з 4—5 видами; батьком антропольоґії був одначе Buffon, що діткнув ся в „Природній історії зьвірят" 1740 і питань про походженє рас, про вплив окруженя, про аномалії чоловіка і т. и. Засноване коло 1800 р. „Товариство дослїдників чоловіка в Парижі" заняло ся виробленєм методу: рівночасно появляють ся перші працї про природну історію чоловіка, слабі вправдї в порівнаню з пізнїйшими, але богаті всїми знаними тодї даними про раси, язик і побутові прикмети. При рішаню питаня про походженє рас вели між собою борбу моноґеністи і поліґеністи, що звернули увагу на низші народи і на расові признаки. В 30 і 40-вих роках повстають спеціяльні товариства етнольоґії в Парижі, Льондонї, Ню-Йорку і дають основи (трохи скорше) лїнґвістицї, історії релїґій і (піз-

[1]) Рец. Centralbl. f. Antr., Et., Ur. 1902 № 189. Dr. Laloy.

нійше) історії, культури. Вайц в „Антроп. первісних народів“ робить уже пробу звязати природничо-історичне пізнанє чоловіка з історією, а Бастіян дає в „D. Mensch in der Geschichte“ анальоґії з житя всіляких племен і відкриває нову дорогу до історії культури. На жаль теорія Ківіє стримала на якийсь час живий рух на поли антропольоґії. Натомість досліджувано людські типи та передісторичні нахідки і змагано до клясифікації форм, з описом їх прикмет, отже до клясифікації рас. Мікроскоп допоміг робити студії в морфольоґії, анатомії і ембріольоґії, за ним йшло обзнайомленє з новими видами. Нові досліди довели до теорії Дарвіна про походженє родів 1859 р., а від його часу починаєть ся немов би нова епоха в антропольоґії. Горизонт антропольоґії розширив ся тоді значно наслідком викритя слідів житя передісторичного чоловіка; тут початок преісторії і палеонтольоґії, котрі вже і перед тим займали кількох учених. Вже з кінцем XVIII ст. утер ся погляд, що кости, винайдені в намулах і печерах, не мають нічого спільного з чоловіком і що кремінні знаряди не можуть бути грою природи, лиш походять з руки чоловіка.

Еспер 1774 винаходить поміж кістьми печерного медведя також людські кости і приходить через порівнанє до погляду, що чоловік жив в тих самих часах, що і зьвірята, яких кости побіч людських знайшли ся. Блюменбах не противить ся вже гадці, що можуть бути люди сучасні давним зьвірятам, бо збиранє фосільних костий поступало скорим кроком наперед і потверджувало нові погляди. Ківіє одначе і иньші учені академії стали в обороні біблійних переказів, теорії катаклїзмів та молодого віку чоловіка. Довго мусїв напрацювати ся і натрудити Bouches de Perthes, заки новий погляд здобув побіду. (Сей період борби і інтензивної праці особливо цікавий). Bouches de Perthes винайшов камінні знаряди в долині Сомми коло Аббевілю 1838 р., а відкритє кремінних відлупків між кістяками слоня і носорога стало епохальною подією: воно довело його до теорії, яка становить основу сучасної науки про передісторичного чоловіка. 1853 признав головний противник Bouches Perth'ової теорії, ґеольоґ Ляйель, на з'їзді природників в Aberaeen повну справедливість його вислїдам і сим заохотив иньших до праці. Конець 60-их років — се час горячкової праці. Відкритя і знахідки появляють ся дуже часто. 1835 відкрито череп в Канштадті, 1852 скелєти в Оріняку, 1833 розслїдив Шмерлїнґ печери в Бельґії, 1857 найдено славний череп неандертальського чоловіка коло Діссельдорфу, 1866 йде Енґісгайм, 1868 Crô-Magnon коло Везери. Лярте ділить уже 1861 находки на 4 части: на находки 1) епохи печерного медведя, 2) слоня і носорога, 3) оленя, 4) тура. 1854 відкриває Келлєр будови на палях в Швайцарії.

Конець 50-их років зробив отже епоху в історії антропольоґії і преісторії. Ляйель і Дарвін попхнули обі науки на нові тори. Істноване людських черепів передісторичного чоловіка, а з другої сторони тодішна мода займати ся френольоґією довели до антропометрії: чим раз більше давала себе відчувати потреба подавати в сталих числах результати дослідів над скелетом чоловіка. Скоро повстають антропольоґічні товариства в Фльоренції, Льондоні (антр. інститут), Берліні (тов. антр., етн. і преіс.), Вашинґтоні — а пізнійше у Відни, Любеці, Ліоні, Брукселі, Штокгольмі, Римі, Монахові і т. д., що беруть роботу в свої руки, розсліджуючи свої території, уладжуючи з'їзди і видаваючи часописи.

Чим раз більше людий всіляких фахів (ґеольоґів, палеонтольоґів, анатомів) береть ся до розвязаня питань, які ввязані з нашою минувшостю і будучностю. Уладжують ся наукові експедиції в чужі краї, щоб пізнати т. зв. дикі народи, а привезені черепи піддають ся розслідам по спеціальних лябораторіях і інститутах. Антропольоґія і преісторія стають предметами університетських студий. Учені зачинають домагати ся, щоб знане про чоловіка розходило ся поміж людьми, а що найліпшим способом до того служить університетське виховане молодіжи, отже жадають від властий закладаня відповідних катедр. До тепер маємо їх не богато.

Тому жалуєть ся на се Бастіян в своїй брошурі „Die heutige Sachlage der Ethnologie in nationaler und socialer Bedeutung", Berlin 1899, кажучи, що про все, про всї річи між небом і землею говорить ся і знаєть ся, лиш для чоловіка нема місця в факультативнім конкляві фахових наук: „er findet sich in der Luft gesetzt mit seiner Antropologie, um anders wo für sie ein Unterkommen zu finden". Тій самій справі присьвячує також Мартін осібну брошуру і горячо промовляє за допущенєм антропольоґії на університет, звертаючи при тім увагу на се, що ніхто не повинен зважати на її минувшість, коли учені самі не знали, що до неї належить і якої методи їм уживати. До його виводів прилучає ся і Бушан і подає білянс антр. на університетах; в Парижі істнує антропольоґічна школа з 8 — 10 професорами і катедра антропольоґії при Museum d' Histoire Naturelle; в Америці є три катедри в Кембріджі, Чікаґо і Ню Йорку; в Монахові займає від 14 літ Ранке катедру антр.; в Будапешті Терек (Török), у Відни Гернес, в Берлїні Люшан; крім того істнує ще катедра в Ціріху.

Та хоч як мало універс. центрів має антропольоґія, розвиваєть ся вона дуже гарно. Хочу проте оглянути побіжно деякі нові її результати, а головно питанє про походженє чоловіка, його фізичні прикмети і раси, що найбільше займали учених в послїдних роках.

Питанє про походженє чоловіка або ліпше сказавши про його положенє в ряді звіринного сьвіта прибирає з кождим роком нову форму і не є ще достаточно вичерпане. Прибувають що раз нові досьвіди, громадить ся чим раз більший матеріял, на підставі котрого прийдеть ся колись рішити, звідки взяв ся чоловік, які його відносини до иньших живучих істот і який його розвій.

Цілих 70 літ минуло від того часу, коли відкрито в печері Енґіс в провінциї Лїттіх останки людського скелета між кістьми мамута, носорога і печерного медведя. Звідси датуєть ся початок неустанних змагань дійти до правди; тут початок тої цілої серії праць, які мають за ціль розслїдити докладно минувшість людської раси. Дарвін надав студиям новий напрям, вказуючи на постепенний розвій чоловіка від иньших живучих істот. Розходить ся лишень о те, щоб відповісти на питанє, від яких саме звірячих предків він походить і яке положенє занимає він серед ряду ссавців. Тим питаннєм занимаєть ся молодий гайдельберґський учений Кляач в студіях: „Die Stellung des Menschen in der Reihe der Säugetiere, speciell der Primaten und der Modus seiner Hervorbildung aus einer niederen Form“. Kosespondenzblatt d. deut. Ges. f. Antr. Lindau 1899 — в розширеній формі в „Globus“ том XXXVII Nr. 21—22 стр. 329 і 354 і в „Mith. der antrop. Ges. in Wien“ 1900 т. XXX, 1 зошит, а також в праці: „Die wichtigsten Variationen am Skelet der freieren unteren Extremität des Menschen und ihre Bedeutung für das Abstammungsproblem“. SA. aus „Ergebnisse der Anatomie u. Entwickelungsges. hrg. v. Merkel u. Bonnet“. Wiesbaden 1901. Того самого питаня доторкаєть ся він і в своїх студіях над ділювіяльними черепами і скелетами, але про те пізнїйше. До сеї серії долучу одначе його працю „Die fossilen Knochenreste des Menschen“ Wiesbaden 1900[1]).

Кляач розслїджуючи малпи і порівнуючи їх з чоловіком дійшов до такого результату: всїлякі відміни малп можна спровадити до одного первісного типа прамалпи, з якого також розвинув ся чоловік, як самостійна галузь приматів, перейшовши при тім цілий ряд відмін, подібно як і малпи, котрі значно відбігли від приматів і розпали ся на кілька пород. Чоловік про те не годить ся в усім з прикметами малп; в деяких пунктах зближаєть ся він до одного виду малп, в иньших до другого, одначе анї один теперішний вид приматів не може уважати ся за певно посвояченний з чоловіком. Чоловік не представляє навіть в деяких точках вершка розвою, бо иньші ссавцї перевисшають його

[1]) Результати зіставлені в праці Кляача: „Die Fortschritte der Lehre von den fossilen Knochenresten des Menschen in den Jahren 1900 bis 1903“. Erg. d. Anat. u. Etn. G. 1902, B. XII.

в дечім (пр. в руках). Про переходову форму, за котрою так шукають і котру бачать в відкритім 1894 Pithecantropus, не може бути мови, коли приймаємо неначе спільний первісний тип для чоловіка і антропоідів в виді згаданої висше прамалпи. Pithecantropus може бути цінний лише з тої причини, що походить з тих часів, коли розділ між малпами і чоловіком та віддалене від спільного початку не були ще так великі, як нині. Зрештою тип чоловіка зміняєть ся чим раз дальше під впливом природного і полового добору та боротьби за істноване, котра одначе инакше трохи проявляла ся у чоловіка, як у иньших животин. На Кольманову незмінність типів не годен тому згодити ся. Ті самі погляди розвиває автор і в недавно виданій „Entstehung und Entwickelung des Menschengeschlechte“ Leipzig 1903[1]), і сходить ся, як побачимо дальше, в неоднім з славним штрасбурґським анатомом Ґуставом Швальбом і Моріцом Арльберґом, автором книжки „Die Abstammung des Menschen und die Bedingungen seiner Entwickelung. Kassel 1902 c. 248[2]). Сей останній годить ся на гадку спільного типу для малп і чоловіка; видить в Pithecantrop-і не безпосередного предка чоловіка, лиш репрезентанта бічної лінії від спільного пня: противить ся рівнож незмінности людського типу і вияснює повстане людських рас, як і взагалі його відміни впливом кліматичних впливів, веґетації ледової епохи і вандрівок[3]). (Він моноґеніст і шукає людської правітчини в Австралії). Відмінне становище займає W. Branco в „Der fossile Mensch“ Jena 1902[4]) (Verhandlungen der V. intern. Zoologen kongr. in Berlin 1901): він приклонник незмінности рас, але думає, що вже підчас ділювію були дві раси: европейсько-американсько-азийська і ділювіяльна австралійська.

Для повноти згадаю, що питаню походженя чоловіка присьвятив Гекель кілька розділів в „Welträtsel“ і осібний відчит „Über unsere gegenwärtige Kenntniss vom Ursprung des Menschen“, читаний на 4 конґресі зоольоґів в Кембріджі, де між иньшими боронить погляду, що Pithecantropus erectus становить звено (Missing link), що заповнює прогалину в ланцюгу найвищих приматів[5]). Тому же питаню присьвячені крім того меньше важні статї Bloch-a, Gaudry, Schwalbe, Walkhoff-a, Bumüller-a, Kohlbrugge і и., про котрі буде ще згадка в бібліоґрафії і дві статї Klaatsch'a „Der kurze Kopf des Murculus biceps femoris und der

[1]) Рец. CBl. 1903. nr. 304. [2]) Рец. CBl. 1903. nr. 2. Buschan. [3]) З праць про походжене чоловіка наводжу ще: H. Friedenthal: „Neue Versuche zur Frage nach der Stellung d. Menschen im zool. System“. 1902; Bumüller: „Mensch oder Affe. Kurze Zusammenstellung älterer u. neuerer Forschungen über d. Stellung u. Herkunft d. Menschen, 1900. [4]) Рец. Pet. Mit. 1903 nr. 266. [5]) CBL. 1901. nr. 351 (Говорка). Його погляди поділяє вповні, як читаємо в Pet. M. Lb. 1900, M. Morris в „Man and his ancesters. A study in Evolution. Lond. 1900.

Tennissimus. Ein stammesgesch. Problem“. Morph. Jahrbüch. 1902 і „Der kurze Kopf und seine morphologische Bedeutung“ Korespond-bl. 1900. XXXI[1]), в яких автор збирає коротко свої погляди на походжене чоловіка.

Неменьше велику лїтературу викликало на ново порушене питанє, звязане як найтїснійше з попереднїм, а се питанє про первісні раси людські. Виринуло воно на ново в повній силї з приводу відкритя ученим Дібоа останків скелету Pithecantropus'a erectus'a на Яві 1894, і двох людських скелетів в печері Bec-aux-Roches коло Spy sur l' Orneau в Бельґії, знайдених посеред ссавців ділювіяльної епохи і то з часів ледового періоду. Відкритє останків чоловіка в Спі кинуло нове сьвітло і на неандертальський череп та неандертальську расу, до якої звичайно зачислювало ся скелети і їх відломки з Еґісгайм, Більбірі, Дніс, Brux і и. Неандертальський череп представляв богато ріжниць від нинїшного чоловіка і тому уважав ся за типовий для низшої раси. Близше порівнанє черепів в найновійших часах виказало одначе, що між неанд. черепом і иньшими не заходить жадна подібність: лишень оба черепи зі Спі можна уважати за типи тої самої раси, що і неандертальська. Се звернуло близшу увагу на сю славну лобину, про яку кружило тільки суперечних поглядів. Шафгавзен видїв в нїй репрезентанта праевропейської раси, Вірхов відмовив їй всякої вартости, доказуючи 1872 р., що вона носить на собі хоробливі признаки, спричинені імовірно побутом в мокрих печерах.

Передовсїм зайняв ся детайлїчними дослїдами над неандертальським черепом Ґустав Швальбе в цїлім рядї праць як „Der Neanderthalschädel“. Bonner Jahrb. Bd. 139. 1901 і „Über die specifischen Merkmale des Neanderthalschädels“ [2]). Anatom. Anzeiger. XIX Jena, 1901 і прийшов до того самого результату, що колись Шафгавзен. З порівнаня неанд. черепа з черепами зі Спі набрав він переконаня, що усї ті три черепи становлять цїлковито самостійну зоольоґічну відміну, котра стоїть по своїм признакам далеко близше до висших малп, нїж до чоловіка і представляє переходову форму між сучасним чоловіком і малпою.

Одначе його результат стрінув ся зараз з одного боку з опором Вірхова, з другого боку з критикою Кляача. Вірхов виступив на з'їздї

---

[1]) CBL. 1901. nr. 191 (Говорка). [2]) Критик тої працї в „Рус. Антр. Журн.“ 1901. Nr. 3 - 4, с. 184—203 п. Івановский не годить ся з результатами Швальбе що до переходової форми і прилучаєть ся до гадки Кляача, котрий видить в неанд. черепі репрезентанта одного із найдавнїйших типів або степенів розвитку чоловіка, що не має нїчого спільного з нинїшними приматами або з Pithecantropus erectus. Критик додає при тім від себе дуже богато цїнних заміток.

в Мецу 1901 против нього в своїм рефераті „Über d. prähistorischen Menschen und über die Grenzen zwischen Species und Varietät" з давними поглядами про патольоґічний характер неандертальця. В дискусії не пощастило ся також Швальбови, бо тут знов скритикував його Кляач, що рівночасно зі з'їздом оголосив „Das Gliedmassenskelet des Neanderthalmenschen" в Anat. Anzeiger 1901, т. XIX і займяв ся тут розслідженєм тих частий скелета неан. чоловіка, які поминув Швальбе. Кляач сконстатував, що спі-неандерт. раса не була звеном анї між ґіббоном і чоловіком анї між чоловіком і Pithecantropus, бо її прикмети не годять ся з характеристичними прикметами антропоідів.

Гадку про істнованє спі-неандертальської раси потвердила іще і находка останків скелета палеолітичного чоловіка в Крапіні в Кроації, про котру подав докладну звістку К. Ґоряновіч-Крамберґер в „Der paleol. Mensch und seine Zeitgenossen aus dem Diluvium von Krapina" в Mitth. d. antr. Ges. 1901[1]). По перепровадженню помірів показало ся, що в крапінських останках скелета маємо чисту відмінку неандерт. чоловіка гіпербрахіцефалічного вигляду.

Швальбе, що з повною річевостю розслідив неандертальський череп (хоч результат вдоволив не всіх) присьвятив окрему студію черепови в Еґісгайму: „Der Schädel von Egisheim" в Beiträge zur Antr. Elsass-Lothr. 3. Strassburg 1902[2]), перепровадив детайлічні поміри і порівнав його з неандертальським. З порівнаня показало ся, що оба типи мають між собою богато спільного і можуть бути зачислені до одної раси[3]).

З дотеперішньої літератури бачимо отже, що вже в найдавнійших часах, в палеолітичній епосї, були расові ріжниці і то навіть так значні, що мабуть можна приймити більше, як три раси, про які тепер говорить ся. Прихильники сталости типу і одностайности „національних" рас будуть мусїти з тим числити ся.

Рішенє справи про раси залежить, як ми бачимо, від методи, від того, які ми признаки беремо під розвагу. В першій мірі найбільше уживають ся і рішають поміри черепа і иньших частин людського черепа. Скажемо тому кілька слів про розвій і стан краніометрії і антропометрії в послідних роках.

Загальних підручників до кран. і антропом. маємо кілька. Передовсїм Ранке „Der Mensch" — дальше працю R. Liwi „Antropometria" Mailand 1900, що подає головні засади міреня, прилади, методи

[1]) Рец. в Crblt. 1902, nr. 299 Фішер. [2]) Cblt. 1902, nr. 316.
[3]) Результати Швальбе зібрані в „Vorgeschichte des Menschen". Braunschweig 1904.

і віставленя[1]), статю Manouvrier: Aperçu de cephalometrie antropologique, Evreux 1899[2]), в якій знаходимо побіч загального огляду обчисленя для шести покажчиків, працю Wohbold'a „Kraniologie, ihre Geschichte und ihre Bedeutung für die Klassifikation der Menschheit", і вкінци віставлене Вільвера „Geschichte und Bedeutung der Schädelmessung" в „Verh. d. naturh.-med. Ver. zu Heidelberg 1901" B. VI[3]).

Подаємо з них замітки що найважнійші. Краніольоґію впровадив в сорокових роках Рециус, а розвинув її Broca 1860, ладячи потрібні прилади. Скоро зайняла вона перше становище в антропольоґії, або, як кажуть її противники, стала ся забавкою в руках учених, що оперуючи числами, думали, що вони мусять відповідати дійсности. На ній сконцентрувала ся на довший час ціла наука про чоловіка і закостеніла, не осягнувши великих результатів. Тому звернули ся до студіованя волося, скіри і мягких частин чоловіка, а рівночасно до уліпшуваня старого методу, котрий викликував у не антропольоґів невдоволене. Учені оперували собі числами, робили обчисленя, давали пересїчні вартости і задруковували цілі томи колюмнами чисел, котрі не богато хісна приносили, бо не були роблені по одній методї, так, як не було що до того жадної згоди і кождий учений обчислював, як сам уважав за відповідне. Peschel підносить в Völkerkunde, що користоване сучасними даними просто неможливе, а Вірхов змушений був накликувати до нової методи, якої батьком був Weisbach, а яку поставив в Нїмеччинї на ноги саме многозаслужений Вірхов. В „Entwickelung des Schädelgrundes" ставив він як ціль краніольоґії „einen bestimmten Zusammenhang zwischen der Schädelform, Gesichtswinkel und Gehirnbau zu finden". За його почином виростає антропометрія, зачинає ся досліджувати чоловіка в усїх його характеристичних признаках при помочи стислих, ним винайдених приладів. Welcker формулує остаточно головні основи помірів, а з'їзд в 1886 усталює методу в усїх краях.

Одначе результати помірів не довели і тепер іще далеко, тому чим раз більше стрічаємо проб винайти нові способи помірів, а тим самим нового і успішнїйшого способу до ділення людий на раси.

Проф. будапештенського університету Török подає нову методу в працї „Über Yezoer Ainoschädel" Archiv f. Antr., пропаґує гадку,

---

1) Рец. Pet. Mit. Lb. 1901, nr. 30 Schurtz. 2) Рец. CBL. 1901, nr. 264. 3) Дуже гарний підручник до помірів дає праця Fürst'a: „Index Tabellen zum antrop. Gebrauch. Jena 1902, де подано обчисленя покажчиків після теперішних метод. Книжка містить на 27 таблицях числа від $\frac{1-200}{1-225}$ 100 = покажчик і доповнює покажчики Брока і Велькера.

що природа всюди ділає на основі сталих і раз на все усталених, строго математичних законів і тому старасть ся подати форму черепа в виді математичних формул. Те саме розвиває автор далї в працї „Über ein neues Verfahren bei Schädelkapazitätsmessungen, sowie über methodische Untersuchung der Fehler bei Volumens- und Gesichtsbestimmungen des Füllmaterials“ Archiv f. Pathologie u. pat.-an. 1900, CLIX[1]), де звертаєть ся проти подаваня пересїчних вартостий, що не відповідають дїйсности. Абсолютно пересїчне число може лиш тодї додати щось нового до знаня певного ряду чисел, коли воно являєть ся заразом центральним пересїчним числом невного симетричного роду. В першій отже лінїї належить розслїдити склад числових рядів. Знаємо одначе, що краніольоґічні ряди чисел завсїди несиметричні, тому і знанє середного числа і одної складової части не вистарчає ніколи до означеня цїлого ряду. Автор далекий від того, щоби уважати свою методу за вповнї ідеальну і викінчену, і бачить в нїй лише вступ до властивої річи.

Проф. Серджі виступив іще в 1891 р. з методом клясифікації черепів по їх формам в norma verticalis. Найширше розвинув і практично перевів його в двох великих студіях „Specie e varietá umane“ в „Rivista di scienze biolog.“ і в „Bibl. di scienze moderna. Nr. 8. Torino 1900, c. 224[2]). Він відріжняє черепи, що зміняють загальну форму і тим самим дають початок новим типам і що її не зміняють, а на тій підставі внутрішнї, зверхнї й інтермедіяльні загальні фізичні признаки чоловіка. Перші дотикають ся скелету і черепа, другі до скіри, волося, барви волося і чоловічка, і мягких частин. Розслїджуючи чоловіка, уставляє Серджі такий порядок: вид, відміна або раса, фізіоґномічний тип, етнольоґічні прикмети, як мова, і психольоґічні. Відповідно до всїляких прикмет подає він свою клясифікацию (дуже скомплїковану й велику), котра одначе не великим тїшить ся признанєм.

Череп найбільше займає антропольоґів: винаходять вони на нїм що раз нові пропорції і характеристичні признаки. Студиї про се належать більше до анатомії, яка в тім случаю стає антропольоґії до помочи, тому згадаю лише про працї найважнїйші. Може бути, що вони причинять ся остаточно до усталеня певної методи, після котрої можна би дїйсно дійти до непорушних виводів. На жаль, до тепер до того не дійшло ще, і жаден антропольоґ не може подати цїлком певно походженя черепа, коли наперед не знає, звідки він. Нам здаєть ся, що про поступ в тім напрямі так довго не буде мови, як довго не запанує виключно метод, вказаний Люшаном, що полягає на тім, аби брати під розвагу вигляд чере-

---

[1]) З рец. вкажу на рец. в Ан. Жур. 1902, II, 92 і в CBL. 1901, nr. 343. [2]) Рец. CBl. 1901, nr. 274.

на і не доповнить ся змаганнєм, робити досліди і над иньшими частями тіла попри череп, над цілим тілом чоловіка і його мягкими частинами. Поки що можуть і иньші поміри принести не один вислід і тому праці в тім напрямі не будуть ніколи безуспішні, тим більше, що вони мають звичайно і практичну вартість, подаючи причинки до аномалій людського тіла і виясню ючи їх повстанє.

З загальних обчислень появили ся в останнїх часах передовсїм богаті матеріялом праці Рециуса: „Crania Suevica antiqua. Eine Darstellung der schwedischen Menschen-Schädel...“ Stockholm 1900 [1]). „Sur l'enquête antropologique en Suède“ 1901, „Crania suevica antiqua“ St. 1899, дальше праці Терека, Варушкіна, і иньших, про котрих буде згадка в біблїоґрафії. Найбільше дають помірів кримінальісти, хоч що правда, не приносять звичайно цікавих висновків. Для приміру вичислю: O. Klatt: Die Körpermessung der Verbrecher nach Bertillon, Berlin; Mariani: I criminali russi e la teoria di C. Lombroso, Arch. d. psich. 1900, робить поміри на 22 мущинах і 5 жінках в Росиї і доходить до результату, що злочинцї не конче мусять бути здеґенеровані.

Велику літературу має у х о. Студиї оголошені головно в „Zeit. f. Ohrenheilkunde“. Початки дослїдів про ухо дуже давні і вяжуть ся з фізіоґномікою; ще в р. 1900 появляєть ся праця Ellis'a „The human Ear“, основана на фізіоґноміцї. Близше займав ся ухом Швальбе і Karutz: „Studien über die Form des Ohres“, де порушено питанє про анатомію, фізіольоґію і значінє уха для клясифікациї людий. Його ж „Ein Beitrag zur Antropologie des Ohres“, Arch. f. Ant. 1900. Holl: „Uber Lage des Ohres“, Mitth. d. ant. Ges. XXIX [2]). Дальше праці Kikuchi і и.[3]).

Не меньше цікаві студиї про з у б и, на основі котрих від давна уже перепроваджують поділ на раси[4]). Дуже важна праця Gaudry: „Sur la similitude des dents de l'homme et de quelques animaux“, L' antropologie 1901 [5]). M. Schlosser „D. menschenähnlichen Zähne aus dem Bohnerz der schwäblichen Alp“, 1901 [6]).

Мозок находить дальше нових дослїдників. Праці про се зведені в біблїоґрафії „Archiv f. Antropologie“, тому не буду їх тут на-

---

[1]) CBlt. 1901, nr. 129. [2]) Зіставленє результатів в дослїдах над ухом в праці Воробьева „Наружное ухо“, де подана лїтература до 1900 р. [3]) Оцїнки і заголовки праць про ухо в CBlt. f. Antr., Etn. u. Urg. 1900—1903; 1903, nr. 138. 139, 145; 1902, 90, 271. [4]) Огляд дотеперішних результатів, яких не можу навести для браку місця, в „А. Жур.“ 1901, Nr. 3—4. [5]) CBlt. nr. 199. [6]) Рец. CBlt. 1902, nr. 78.

водити. Мушу лише згадати про працю Г. Матішки, задля її результатів: зі зростом величини тіла зростає вага мозку; сильнійшій будові костий відповідає значнійший тягар мозку; добрий харч підносить його; в умово слабих зменшаєть ся вага мозку; духова праця залежить від ваги мозку; інтеліґенція стоїть в тіснім звязку з нею; всілякі подані висше впливи можуть піднести вагу мозку, коли впливають в однім напрямі; зі збільшенєм черепа йде підвисшенє ваги мозку. „Über das Hirngericht der Schädelkapazität und der Kopfform, sowie deren Beziehungen zur psychischen Tätigkeit des Menschen“. Sitzber. d. böhm. Ges. d. Wiss. 1902[2]).

До цілком майже противних висновків дійшов Маршо в „Über das Hirngericht d. Menschen“ (Abh. d. mat.-ph. Cl. d. sächs. Ges. f. Wis. 1902, XXVII[2]), що робив досліди над 1173 мозками в протягу років 1885—1900. Він сконстатував незалежність мозку від зросту. Занотую ще: H. Pfister: „Über Gericht des Gehirnes“[3]). Про піднебінє і волосє появили ся лише статї чисто медичного характеру[4]), про лице маємо дуже мало заміток (між иньшими Варушкіна). Статї про уха славних людий будуть іще згадані в біблїоґрафії журналів.

Працї про иньші частини людського тіла були вже меньше численні, бо властива антропометрія недавно доперва прийшла до значіня. Про зріст студиї Теумінової, Шмідта-Моннардта (про дїтий). Про відносини голови до тіла не вичисляю праць, бо більші не появили ся, а результати зведені в Ан. Жур. 1900, с. 83 в статї Воробйова; там також зібрані виводи що до відносин поодиноких частий скелєта до себе. Про пальцї появило ся богато студий, а то длятого, що відбиті зморшки пальців показали ся добрим знаком для арештантів. Працї Frasetto і Lombroso в „Archiv di psich.“ 1901; дальше дослїди над полїдактилїєю: учені старають ся розслїдити, чи маємо в тім бачити слїди нашої минувшини (пережитки) чи лише просту аномалїю. Поминаючи малі причинки про кости кадовба і стриж (пр. Bolk, Koganei і Osava), затримаю ся ще над працями про нігтї. Показало ся, що поміри нігтів мають деяке значінє для сконстатованя померлої особи, тому уложено для них осібний індекс і винайдено спеціяльний прилад. Працї сї подають богато нових вказівок, а деякі з них, як про довготу кінчин

[1]) Рец. в CBlt. 1903, nr. 10. [2]) Рец. в CBlt. 1903, nr. 11. [3]) CBlt. 1903, nr. 364. [4]) Найважнїйша студія про піднебінє: „Fritz Danziger „Die Missbildungen des Gaumes und ihr Zusammenhang mit Nase, Auge, Ohr“. Wiesbaden 1900. Про волосє реферат в „Антр. Журн.“ 1900.

і ширину нігтів взято знов до помочи при клясифікованю на раси. Одначе все таки головні поміри черепа задержали своє першенство.

Питанє про поділ на раси стало ся в останніх роках, а передовсім в роках, про котрі говоримо, одним з тих питань, що займають не лише учених антропольоґів, але інтересують також иньших спеціялїстів: етнольоґів, соціольоґів, полїтиків, лїкарів, а що найважнїйше — находять відгомін у пересїчної інтелїґенції. Сї роки виказують великий зріст лїтератури, котра зі всїх сторін обговорює модні тепер „расові теориї". Приходить ся нам стрічати ся з ними, почавши від найповажнїйших наукових журналів, а скінчивши на полїтичних часописях і брошурах, приходить ся нам чути їх в полїтичних промовах і подибувати в програмах деяких партий. На тлї расовім повстає і ширить ся антисемітизм, родить ся партія австрийських всенїмців — а нїмецькі націонал-лїберали приймають теорію Аммона. Говорить ся богато про висшість одних рас над другими (нпр. Ґобіно, Чемберлен), виносить ся під небо Арийців, а спеціяльно з поміж них Ґерманців і робить ся їх репрезентантами людства, вицьвітом і вершком розвою, носителями культури. Писателї дошукують ся в расах всїляких спеціальних, характеристичних расових прикмет, винаходять в них всїлякі інстинкти і т. д. Доходить до сього, що навіть вислїд виборів робить ся залежним від раси. Др. З. Ганзен твердить приміром, що в Норвеґії замешкує короткоголова, темна раса консервативні округи, а довгоголова, білява демократичні. Аммон[1]) уважає противно короткоголовців за демократів.

Побіч творів наукових стрічаємо чим раз більше ділєтантичних або тенденцийних продуктів, що роблять дуже часто шкідливий вплив на теперішну розбурхану суспільними і національними борбами людскість. Аммон ілюструючи благословенні впливи борби за істнованє в „Die Geselschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen", підносить орґанїзаторську діяльність висших кляс, а кидає громи на робітників і боронить несправедливої виборчої системи, бо, як каже, хоронить вона шляхотнїйшу расу перед „здичілими масами". Для попертя своїх теорий про висшість вищих верств подає він обчисленя управнених до голосованя, з поміж котрих на 11 мілїонів має бути 9 мілїонів „середно добрих", близько мілїон „слабих", а лиш 2717 таких, що займають найвисші степенї уталантованя[2]).

---

[1]) Ammon: Zur Antropologie Norwegens. CBlt. f. Antr. 1900, с. 129 і д. [2]) Про се докладнїйше Herkner: „Die Arbeiterfrage", 1897 і Fr. Hertz: „Moderne Rassentheorien" 1902.

Розглядати цілу сю літературу і віддїлити поважні студиї від тенденцийних і ненаукових, се значить писати осібну книжку. Я обмежу ся лишень на найважнїйших книгарських появах і зазначу головні напрями, полишаючи усе иньше на боцї, тим більше, що се предмет в першій мірі соціольоґії.

По теориям соціольоґів має дїдичність, соціяльний і природний добір і атавізм великий вплив на розвій раси. Біольоґічний напрям в науцї про раси, який тїшить ся тепер найбільшою популярностию, полягає на приложеню сих законів Дарвіна до чоловіка. Reibmayr в „Inzucht und Vermischung beim Menschen" Wien 1897 доказує навіть, що без мішаня не було б житя, не було би культури. „Основа поступу культури лежить проте як в своїй головній причинї, в реґулярній зміні і мішаню поодиноких народів і рас". Ті самі погляди визнає Ujfalvy в своїх численних студіях, в яких він хоче з портретів на грошах і нагробках старинних народів, а спеціяльно з портретів володарів уставити типи в минувшости і перевести після того історію мішаня репрезентантів поодиноких рас.

Соціольоґічний напрям сходить ся з напрямом соціяльно-антропольоґічним, який означує на підставі соматольоґічних прикмет чоловіка його духову вдачу, його характер. Оба сї напрями мають навіть від 1902 року свій окремий орґан „Politisch-antropologische Revue", видаваний Вольтманом, який кладе за ціль „die folgerichtige Anwendung der natürlichen Entwickelungslehre im weitesten Sinne des Wortes auf die organische soziale und geistige Entwickelung der Völker". Сам редактор зібрав головнїйші арґументи в працї „Politische Antropologie. Eine Untersuchung über den Einfluss der Deszendenztheorie auf die Lehre von der politischen Entwickelung der Völker[1]). Eisenach-Leipzig 1903, с. 326. Історія людських рас і держав підпадає законам зміни і дїдичности, приладженя і годівлї, доскональеня і вироджуваня, добору і перехрещуваня. Вихідною точкою вважає автор половий добір і дїдичність, до якої об'явів зачисляє передовсїм змішанє двох типів, котре може довести до доскональеня або виродженя[2]).

Той сам напрям, лише з значними відмінами заступає Lapouge в „Les sélections sociales", дальше Аммон, з котрого новійших творів наведу „Der Ursprung der sozialen Triebe" Zeit. f. Sozialw. 1901, IV[3]).

---

[1]) Рец. Archiv f. Antr. 1903, H. 2. Ujfalvy в CBlt. 1903, nr. 315. [2]) CBlt. für Ant. u. verwandte Wiss. т. VIII, 35, Coresp. Bl. 1903, nr. 315. [3]) Дуже докладний реферат з неї дав Тіленїус в CBlt. 1901, nr. 194.

До Аммонових поглядів підходять цілком погляди C. C. Clossona „The real opportunity of the so-called Anglo-Saxon race". 1900, приложені до американських відносин[1]). Важна Аммонова книжка „Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen", Jena 1900[2]), де за вихідну точку твореня рас уважає він дідичність і змінчивість. A. Matteuzi в „Les facteurs de l' évolution des peuples. Bruxelles 1900, с. 143 толкує також творене рас, попри впливи окруженя дідичностию по Лямарку. Оба сї чинники становлять рівночасно підставу психольоґії народів[3]). Про мішане і розвій „висших" і „низших" рас (та про їх відносини до себе) говорить також I. Bryce[4]).

Подаючи і зіставляючи в кількох словах погляди обох тих напрямів, мушу відразу зазначити, що тут лише на папері годять ся вони зі собою: в дійсности знаходимо в творах їх поодиноких репрезентантів нераз просто противні погляди (пр. у Вольтмана і Ляпуж)[5]). Ми зіставили і злучили се в одну цілість для лїпшого перегляду.

Поминаючи соціольоґічний напрям, який визнає поміж иньшими Людвіґ Ґумпльович[6]) і твори ненаукового характеру Дрісмана[7]), про які висловив ся Вільзер „що бракує їм найелєментарнїйших підстав фізіольоґічних і антропольоґічних", згадаю іще про один напрям, репрезентований загально знаними ученими - ділєтантами покійним Ґобіно і Чемберлєном. Перший з них, автор „Versuch über die Ungleichheit der Menschenrassen" Stuttgart 1898—1901, 4 томи[8]), поставив теорію расових інстинктів і расової висшости европейської раси. Головним чинником расовим у нього кров, отже мішане рас; клїматичних впливів, впливів окруженя і думки про розвій не признає автор і виясняє европейську расу мішанєм білого племени, арийського, сильного і аристократичного з чорним, неінтелїґентним племенем Неґрів. В дечім лиш відбігає від нього в своїх головних поглядах Г. С. Чемберлєн, автор славної і дуже популярної книжки „Die Grundlagen des XIX Jahrh. München,

---

[1]) Аммон в критицї в CBlt. 1901, nr. 53 висказуєть ся про сю студию з найбільшими похвалами. [2]) Рец. CBlt. 1901, 140 Тілєнїус. [3]) Рец. Шурца в „Pet. Mith." Ltb. 1901, nr. 34. Рецензент закидує авторови поверховність і незнане етноґрафічної лїтератури. [4]) „The Relations of the Advanced an the Backward races of Mankind. Oxford, 1902", знаю з рец. в P. M. 1903, nr. 270. [5]) Годять ся обі теорії, приймаючи сталість расового характеру, приймаючи „висші" і „низші" раси. [6]) Про соціол. напрям можна знайти більше в поп. праці Келлєса-Кравса: „D. Sociologie im XIX Jahrh." 1902. [7]) Найновійша книга Дрісмана „Das Keltentum in der europäischen Blutmischung. Eine Kulturgeschichte des Rasseninstinktes", Leipzig 1900. [8]) З численних рец. P. M. Lb. 1901, nr. 31 пера Віркандта.

1900[1]): Чемберлен признаючи вплив крови (мішаня) і аристократичність европейської раси ідентіфікує її з Ґерманами, які на його гадку повстали зі змішаня Ґерманів з Кельтами і Славянами. Тут можна згадати, що з деякими його поглядами годить ся A. Wirth в „Volkstum u. Weltmacht in der Geschichte"[2]).

Побіч тих загальних студий, які займають ся більше теоретичною стороною расового питаня та приложеннєм його до суспільного житя, провадять ся дальше строго наукові досліди над історичним розвоєм, розділом і розміщенєм рас людської породи. Особливо в останнїх часах зросли студиї в тім напрямі значно, бо учені звернули більшу увагу на „низші" раси і через те ввели не одно улїпшенє при клясифікованю.

Щоб не задержувати ся довго, вичислю деякі твори про Арийців (справи арийс. правітчини не доторкаю ся): Vacher de Lapouge: L' Aryen, son role social, cours libre de science politique. Paris 1899, c. XX+569[3]); Much: D. Heimath der Indogermanen im Lichte der urgesch. Forschung", Berlin 1902; Fr. Ratzel: Der Ursprung und die Wanderungen der Völker, geogr. betrachtet. III. Geogr. Prüfung der Tatsachen über den Ursprung d. Völker Europas". Sitzb. d. säch. Ges. d. Wis. 1900[4]). Праці Вільзера і и.

Новійшими расами Европи займають ся Денікер, Ріплей, Серджі, Краічек: з огляду на важність їх праць, представлю в кількох словах їх зміст і вартість. Що до вартости, то наперед вже скажу, що вона далеко висша від деяких иньших праць про раси, які я перед тим вичислив.

Маємо перед собою студиї оперті в першій мірі на даних, які дає країольоґія і антропометрія.

W. Ripley подає загальні уваги, бібліоґрафію цілого питаня, мапи і поділ на раси в творі: „The races of Europa. A sociological study. London 1900, IX+624+160[5]), поділенім на 21 розділів. Перші розділи присьвячені питаням про форми черепа, голови, волосє, очі, зріст, про загальні питаня про раси. В VI р. характеризують ся европейські раси, в VII—XVI подаєть ся розміщенє головних рас, в XVII—

---

[1]) З критик наводжу: Oppenheiner в „Frankf. Z." з 30/4, 1/5, 2/5 1902. Wirth-a в „Zeit" i „Zukunft", критику в „Gesellschaft" 1900, IV, Bd. 3—5. На закиди відповідав Чемберлен в „Zukunft" 1904, nr. 17, в статї „Christus als Germane". [2]) Обговорене в „Polit. antr. Revue" 1903 (10—11). [3]) Рец. CBlt. 1900, nr. 53. Аммон: Поміж 4 і 5 ледовою епохою появляють ся Арийці в т. зв. „Lathamsboden", с. є. на просторони між Шкоцією а Скандинавією. [4]) Обширна рец. в Ан. Ж. 1900—1901, в кількох статях і в „Indogerm. Forschungen". [5]) Рец. на Ріплея дуже богато; між иньшими: Wisła 1903; Антр. Журнал 1901, nr. 1 (Анучін).

XVIII говорить ся про етнічне походженє, а в XIX—XXI про сучасні соціол. питаня. Автор думає, що на утворенє суспільности складаєть ся передовсім фізичне окруженє і раса. Найпевнійші дані дає форма голови, лиця і волося. В Европі відріжняє 3 раси: 1) тевтонський тип, довгогол., ясний з синїми очима і простим носом; 2) альпейський тип (homo alpinus) — замешкує середну Европу, Карпати і східну Европу; визначаєть ся округлою головою, широким лицем, ясним або шатинуватим волосєм, сїрими або темними очима і середним зростом[1]. 3) середноземноморський тип, темний, довгоголовий, в Італії і на полудни.

Deniker видав в сих часах дві більші праці: „Les races de l' Europe. I. L' indice céphalique en Europe. Paris 1899 і „Lec races et les peuples de la terre, élements d' antr. et d' ethn. Paris 1900, стр. 692, що вийшло по анґлійськи 1900, п. з. „The Races of Man"[2].

Автор подає тут дуже цінні уваги методольоґічні, а дальше величезний матеріял, який лиш був до тепер до розпорядимости. Його твір заступить отже усї дотеперішні підручники науки про раси і стане на довго помічною книжкою в дальших студиях. Для нас важні оба твори ще й з тої причини, що автор, знаючи российський язик, навів богато фактів з житя Великорусів і Українцїв, а дальше, що займив ся близше питанєм про славянський тип. Одначе сам поділ на раси виходить у Денікера трохи за богато скомплїкований. Вияснимо се хиба тим, що Денікер хотів дати клясифікацию на основі усїх признак чоловіка, на основі волося, очий, носа, черепного покажчика, росту, форми лиця і скіри. Автор розуміє під расою соматольоґічні ґрупи, що зміняють ся під впливом змінчивости і дідиченя, але не покривають ся з етнїчними ґрупами. Раса може представляти переважну часть даної етнічної ґрупи; чистих расових народів тепер вже майже нема, бо через змішуванє повстало богато нових відмін, які дуже часто відбігають значно від первісного типу даного народа.

По вступних увагах дїлить Денікер людий на 29 рас, з котрих чотири припадає на Европу. Се раси прибережних Европейцїв з простим носом, середноголовостю і округлим лицем; західних Европейцїв, що визначають ся сильною короткоголовостю, малим зростом, круглим лицем, білою шкірою і темно-русим волосєм; Адріятиків — корот-

---

[1]) Про альпейський тип є осібна студія Kraitschek'a „Der alpine Mensch". CBlt. 1900. Крім того дає той самий автор короткий перегляд в студиї „Europäische Menschenrassen", Zeit f. Schulg. 1899 (Рец. CBlt. 1900, nr. 55), а в статї в „Politisch-antrop. Revue" 1903 зіставляє дані що до типу Славян і иньших народів. [2]) З численних рецензий: Ан. Жур. 1900, стр. 111, 115, 1901, nr. 2, с. 80, Wisła, 1903. Проявив ся також российський переклад книжки.

коголовців з видовженим лицем; північних Европейців і східних. Північні Европейці характеризують ся ясно-рожевою скірою (так само східні Евр.), високим ростом, довгоголовостю, вовнистим, ясним волосєм, східні простим льняним волосєм, малим ростом і суббрахіцефальностю. Сї раси ґрупує автор по їх посвояченю і ділить їх на 17 ґруп.

Преісторія або наука про передісторичного чоловіка осягнула в порівнаню з антропольоґією, а навіть в порівнаню з етнольоґією, найбільші результати, і може ними дійсно повеличатись. Подавати їх, се значило би оповідати про цїлу історію культури, про її розвиток і поширенє. В дуже короткій формі зібрані вони в ясно написаній книжочцї професора липського унїверситету, Кароля Вайлє (Weule) „Völkerkunde und Urgeschichte im 20 Jahrhundert“. Eisenach-Leipzig, 1902, на стр. 31—39, де побіч здобутків в Европі згадують ся і результати що до Азії, Африки і Америки. Про новійші працї говорити буду в оглядї часописий, бо думаю, що колиб тут прийшло коротко навіть начеркнути поступи науки про чоловіка, то се значило би списати підручник преісторії.

З праць, що вийшли осібною книжкою або появили ся в часописях, яких не будемо обговорювати, мушу піднести кілька студий загального характеру, що мають на цїли розслїдженє або певної епохи, або певних головнїйших прояв в минувшости передісторичного чоловіка, або якої території. З них безперечно належить на першім місци поставити нове обробленє працї Мортілє, але на нїй спиняти ся не буду, бо в Записках вона була вже обговорена (т. LV) [1]).

До камяної епохи належить також праця д. G. Rivière: „L'âge de la pierre. Paris с. 183 [2]), що опираєть ся головно на студіях Мортілє і Картайляка, але недомагає в знаню новійшої лїтератури (пр. про неандертальський череп), далї A. Thieullen: „Os travaillés à l' époque de chelles і т. д.“ Paris 1901 і „Deuxiéme étude sur les pierres figures à retouches intentionelles á l' époque du creusement de vallées quaternaires“ Paris 1901 [3]). Праця Roisel'a: Essay de chron. des temps préhistoriques. Paris 1900, не має, як подає Ґеце, жадної вартости [4]).

Швайцарія дочекала ся суцїльного оброблення [5]). Вийшло воно з під пера I. Heierli: „Urgeschichte der Schweiz. Zürich, 1901, с. XVI+453 і 423 ілюстр. і дає дуже гарний огляд швайцарської культури [6]).

---

[1]) З Рец. P. M. Lb. 1901, nr. 314. Кляач., Mitth. d. antrop. Ges. in Wien. 1901, стр. 112. Гернес: L' antropologie, 1901, с. 427—431. Boule. [2]) Рец. P. M. Lb. 1903, с. 265. [3]) Рец. CBlt. 1002, nr. 236. [4]) CBlt. 1901, nr. 88. [5]) CBlt. 1902, nr. 116. Götze. [6]) Рец. Präh. Blätter 1901, с. 76.

Норвеґія і Швеція стоять тут завсїди на передї наукового руху, з Монтеліусом і С. Міллєром на чолї. Огляди норвежських і шведських праць дає що року Archiv für Antropologie з як найбільшою докладністю[1]). Найкраще одначе розвиваєть ся преісторія в Німеччинї, де майже кожда провінция має по одному або по кілька журналів, присьвячених взагалї студіям своєї теріторії, де в традицию увійшли з'їзди учених і де з найбільшою систематичністю ведуть ся розкопки і розслїди. В оглядї німецьких журналів буду старати ся особливо подати як найповнїйший образ розвитку преісторії, спинючи ся навіть на меньших провінциональних журналах. В Австриї ведуть ся розслїди пильнїйше в горішнїй і долїшнїй Австриї, в Сальцбурґу, в Чехах і в краях нададриятицького моря. Лише гористі околицї як Тироль, Каринтія, Стирія полишають ся по заду і не мають своїх специяльних орґанів, присьвячених археольоґії. Не говорю тут розуміеть ся про Галичину і Буковину, бо вони лежать поза обсягом сього огляду.

Такий меньше більше загальний вигляд антропольоґії і преісторії за останнї три роки. Бачимо на кождім кроцї поступ, помічаємо чим раз більше заінтересоване не лиш у вчених специялїстів, але і в иньших людий, для яких взагалї має наука вартість. Робота провадить ся з витревалїстю і запалом: шукаєть ся нових доріг і нових методів, щоби лекше дійти до цїли. Не все ще розвязане і порішене і не на одну відповідь мусимо підождати, але чекаємо з повною надією на лїпший вислїд, видячи довкола невгомонну працю.

II. Антропольоґічні часописи за р. 1900—2.[2])

1. Mittheilungen der antropologischen Gesellschaft in Wien. Comité v. K. Toldt, F. Heger, A. Hohenbrück, J. Szombathy, E. Zukerkandl, L. Bouchal. Redacteur W. Hein. Wien.

2. Виходять з додатком „Sitzungsberichte".

Mittheilungen виходять від 1881 р. Зі статей за попереднї роки важнїйші для нас, окрім рефератів з археольоґічних з'їздів росийських: Студиї Вайсбаха з обсягу слав. краніольоґії. Сомбаті про знахідки коло

[1]) З важнїйших праць про Норвеґію: Siegwart Petersen: „Les temps préhistoriques en Norvège". Umschau 1901, стр. 352. Автор доказує, що камінна епоха в Норвеґії датуєть ся р. 4—5000 перед Хр.
[2]) Нотую статї не тільки з антропольоґії, а всї взагалї для нас інтереснїйші. Згадую, розуміеть ся, лише заголовки, і то статей, які нас можуть близше інтересувати. Ширше трактувати річ — не позваляють досить обмежені границї реферата.

Рожанецької Руди в Галичині (XIV, III). Пенка про фізичний тип і правітчину Ариїв (XIII, 225) і про питанє, чи Індоґермани прийшли до Европи (XIV, 90). Дзєдушицкого про передісторичні знахідки у східній Галичині (XIV, 34), про замчисько в Бубнищу (XVII, 32), про казки і міти у північних Славян (XVII), про Русинів (XIV, 45). Габерляндт про питанє, чи Індоґермани прийшли до Европи (XIV, 86). Гіммель про поміри тїла на Буковині (XVIII, 83). Гадачек про розкопки коло Неслухова (XXVIII, 61). Гайн про працю Кайндля „Die Huzulen“ (XXIII, 104). Праці Кайндля про археольоґічні і етноґрафічні розслїди на Буковині (XXI, 33), про дім і обійстє у Гуцулів (XXVI, 147), про Гуцулів з над долини Прута (XXVII, 210), етноґрафічні замітки до будови домів в східних Карпатах (XXVIII, 223). Кілька меньших заміток Коперніцкого і більший реферат про праці за останнїх лїт 15 в Галичині (XIX, 11); дальше цїлий ряд праць Кравса про полудневих Славян а передовсїм про їх пісні і повіря (пр. Sreća). (Що до їх вартости всїляко можна говорити; його кількатисячвіршові епопеї нагадують щось трохи Верковича; здаєть ся треба їх приймати з великою резервою). Люшан про історію славянських лїтератур (XI, 170) Найман дає причинки до дискусиї про питанє, чи Індоґермани прийшли до Европи, порушене Габерляндтом. Оссовский помістив кілька рефератів зі своїх праць, що дотикають розслїдів печер коло Кракова і були оголошені в „Zb. Wiadom.“ (XII, XIV). Нїдерле дає замітки про деякі характеристичні прикмети старославяньских гробів (XXIV, 194), про важну ділювіяльну нахідку в Росиї (XXIV, 6). Пенка про вітчину Ґерманів (XXIII, 45). Вірхов про галицькі нахідки (XXIV, 93). Крім того ширше справозданнє з археол. конґресу в Москві 1890 р. і кілька дрібнїйших рецензий.

1900, с. 1—13. G. Bancalari: Forschungen u. Studien über das Haus. Автор подає назви поодиноких знарядів, при чім користає і з славяньських паралєлїв. K. Penka: Die etnologisch-etnographische Bedeutung der megalitischen Grabbauten (стр. 25—43). Автор подає погляди Монтелїуса і Софуса Мілєра про походженє меґалїтичних гробів і констатує, що всї годять ся, що сї гроби, розкинені на великім просторі, мають спільний початок, а далї розбирає ширше питанє, хто саме був їх творцем, чи Арийцї чи які иньші народи, як вони розширили ся, чи через вандрівку, чи через культурні впливи і звідки розійшли ся, з полудня на північ, чи противно. Творцями меґ. гробів були Арийцї всюди, навіть в Сириї і Палестинї: вітчиною їх була Скандинавія, і звідси розійшли ся вони на полуднє. Камінні гроби були імітациєю домів, бо Арийцї вірили в посмертне житє. Автор порівнує всїлякі форми домів і доказує, що Арийцї мешкали не в замкнених

селах, лише в поодиноких загородах (Einzelhöfen)[1]. Reinecke: Brandgräber vom Beginne der Hallstatzeit aus den östlichen Alpenländern u. die Chronologie des Grabfeldes von Hallstadt (c. 44–49). Бронзової епохи в східних Альпах майже не було, доперва гальштатська: автор подає огляд стаций і їх зміст. Hoernes: Bronzen aus Wien und Umgebung im nat. wis. Hofmuseum und die Bronzezeit Niederösterreichs im Allgemeinen[2]). Подає наперед опис 38 знахідок, між котрими найбільше нараменників. Дальше характеризує бронзову епоху долішної Австриї і ділить її на 1) старшу бронзову епоху; плиткі гроби зі скорченими скелєтами; 2) переходова епоха з гробами в Саксендорф, Целлєндорф, 3) молодша епоха з плиткими гробами з паленєм тіла. Крім того меньші праці Райнеке про знахідку в могилї коло Йошева в Сербії — типовий меч і начинє з керамікою: т. зв. „горбатою“. Вайсбах про Німців в Каринтиї. Бінкер про типи сїльських піль на границї Австриї, Угорщини і Стириї. Тайтш про преіст. знахідки з околицї Кронштаду. Між критиками находимо реферат Буґля зі статї Ґавроньского „Szczedrówki z powiatu dobromilskiego“ с. 57—59, і дуже цїкаві замітки Шухардта про походженє мадярського риболовства Янка.

Sitzungsberichte приносять реферати зі з'їзду в Ліндав 1899 р. З поміж них піднесу: реф. Вірхова „Meinungen u. Tatsachen in d. Antropologie“[3]), Монтелїуса про хрональоґію будівель на водї, Гернеса про початки штуки, Монтелїуса про прихід Славян[4]), Вірхова, Біркнера і Мартіна про поміри, Вільзера про походженє Алєманцїв і Вірхова про початок бронзової культури і про арменьску експедицію. Крім того статї Ромсторфера про розслїди палати воєвод в Сучаві і Сомбатї про 12 інтерн. з'їзд преісториків і археольоґів в Парижи, 1900 р.

1901. Holl: Mozarts Ohr. Eine anat. Studie (c. 1 12). Подає розслїди над формою Моцартового уха, яке виказує певну індівідуальну відміну чашини (Ohrumschel), яку автор радить називати Моцартовим ухом. Otto Herman: Die Fängigkeit der Fischzäune und Fischreusen (c. 38 51). Дуже цікава студия, в якій автор дає огляд форм і показує, в чім лежить те, що сїтки ловлять риби. Думає при тім, що повстанє тих знарядів належить до найдавнїйших часів, котрі він називає епохою дерева а з котрої нїчого не могло доховати ся. P. Kretschmer: Das Märchen vom Blaubart (c 62—70). Автор виходить

[1]) Рец. CBlt. 1902, nr. 37. Вальтер. [2]) Рец. CBlt 1902, nr. 323. Ґеце. [3]) Обговорене в „Z. f. Etnol.“. [4]) Реферат Монтелїуса, який викликав малу дискусию, переложив Маєвский на польске і умістив разом з увагами в „Wisł-i“ 1902, c. 517.

в „La barbe bleue“ Шарля Перрольта 1697, подає відміни повісти і відріжняє 1) саму особу, якою може бути демон, лицар, розбійник або чарівник, 2) пробу послушенства і 3) кінцеве оповідане. Оповідане Перрольта про синьобородого повстало зі злученя двох оповідань, з міту про демона з пекла і оповідання про убійство жінки (се опов. жиє до нині в устах народа і нар. піснях). Оба оповіданя з'асимілювали ся, бо мали спільний мотив убийства жінки.

F. Andrian: Die Siebenzahl im Geistesleben der Völker (235—274). Праця Андріяна вийшла по поводу статї Клюґе про походженє звороту „die böse Sieben“ і цілої дискусиї над тим. Наперед йдуть паралелї з народної словесности всїляких народів. Факти про Словян дістав автор від Полївки, Шішманова, Мурка і Буґеля. Про Русинів наведено таке: вірують, що зазуля по 7 лїтах перемінюєть ся в яструба (Zb. w. V, 145); на біль матерницї радять собі в Мінській ґуб., відмовляючи 7 отченашів (Weryho, Przycz. do leczn. I, 114); проти фибри є 77 лїкарств (Рок. III, 170, 171); в казках дістає наймит 7 зерен, герой 7 бохонців хлїба (Рок. III, 175—176, 177—185, 190—194, 238— 241). Житє героя в дитинстві таке: 7 лїт не може рушити ся з місця, кождого дня їсть 7 хлїбів і пє молоко від семи коров. В заклинанях 7 братів, 7 вітрів, 70 птахів на дереві, 77 братів. У Росіян сїмка слабо заступлена. По спостереженням Буґеля у Поляків і Русинів 9 приходить пять разів частїйше від 7. В сербськім у Караджіча лиш 5 разів. У Славян взагалї, як видно, не грало 7 великої ролї. Воно має космічне і маґічне значінє і розійшло ся з одного центра; у Славян затерло ся в наслїдок нападів, а за те приняло ся тут число 9, переняте від Греків. Студія досить цїкава, паралель дуже богато, але їх можна би ще побільшити. Подаю кілька нових даних: хлопець сидїв 7 лїт в студни (Етн. Зб., IV, с. 125); мала мац седмеро шіроті (Етн. Зб., IX, 133), Довбуша забила куля, котру поблагословив сьвященик 7 разів на 7 службах божих (Д. Лепкий, Лицарі та розбійники в деяких люд. казках, Зоря 1887); чоловік дістає раду не вірити жінцї 7 лїт і 7 недїль (Гринч. Этн. Мат. I, 185); оповіданє про семилїтка (Гринч. Этн. М. II, с. 269—71); брат стає з каміня чоловіком, потручений по 7 роках братовою (Етн. Зб., I, с. 84); ой поїхав Івасенько 7 лїт на війну (Żeg. Pauli, II, c. 13).

Winternitz: Die Flutsagen des Altertums und der Naturvölker (305—333) подає 73 оповіданя, порівнує їх мотиви і доходить до виводу, що оповідань про потоп нема у всїх народів. Найбільше їх у Американців. В противність мітольоґічному толкованю поясняє їх повстанє дїйсними елементарними подїями, котрі ще нинї повтаряють ся. Меньше інтересні статї Ляша про виломлюванє, фарбованє і пилованє

зубів (причина косметична і гіґієнічна), Преена про звичай в Газельбаху приносити сьв. Валєнтию урни з двома головами; висше згадано про працю Ґоряновича-Крамберґера. Річник сей приносить дальше реф. Чермака про Етноґр. Збірник і Етнол. мат. т. I—IX. і I—II.; рец. Буґеля на „P. Sebillot: Contes des Landes et des Grèves. 1900“, — що містить 41 казок. Між ними оповід. про Поліфема, про двох братів, відчароване княгині (варіянт Гоголевого Вія). Знаходимо тут паралєлї і до иньших наших казок пр. чоловік шукає біди, донька чарівника помагає гостеви виконати трудні задачі і утїкає з ним. Є тут також розпросторене повіре, що звірята мають лїпший розум від чоловіка. Анальоґічне у нас в Грінч. Этн. Мат. II. с. 6. Дальше є рец. Буґеля на „Ch. Beauguier: Les mois en Franche Comté. Paris 1900“, де зібрано головно повіря. Цікаве, що в першу неділю палять огонь (ту неділю називають „dimanche des brandons“), скачуть довкола нього і вірять, що через се стають ся плодними; є також звичай щедрувати, красити крашанки і бавити ся ними. Гернес подає критики на праці Еванса, Мортілєта і Маріянї.

Sitzungsberichte приносять дві для нас цікавійші звістки. Кайндль робив розкопки в Василові над Двістром і в Панці над Серетом. В першій місцевости знайшов скринковий гріб, в другій старе укріплене. Подано витяг з праці Вс. Милєра (в „Рус. Мысли“ 1896) про зашептуваня і додано деякі порівняні увагами.

1902. L. Schroeder: Ligho. Refrain des lettischen Sonnwendliedes (1—11). Автор доказує, що у богатьох індоґерм. народів (у Індів, Лєтів, Ґерманів і Славян) істнувала віра, що сонце при сходї на весну бавить ся, танцює, скаче і т. д. Сих признак радости сонця вижидали Індоґермани і витали їх сьвятами. Otto Herman: Knochenschlittschuh, Knochenkufe, Knochenkeitel. Перше се лижви, друге — стільчики. Оба походять з кінця неоліт. епохи і доховали ся до нинї. Крім того студія Райнеке[1]) „Причинки до старшої бронзової епохи в серед. Европі“, звістка Крамберґера про чоловіка палєол. в Крапінї, праця Бінкера про дім в Каринтії, Лєва про похоронні звичаї у Жидів Буґель реферує „Етноґр. мат. з Угорщини“ Гнатюка і „Le folklore des pêcheurs. Paris 1901“ Sébillot.

3. Zeitschrift für Etnologie. Organ der Berliner Gesellschaft für Antropologie, Etnologie und Urgeschichte Red. Com. M. Bartels, R. Virchow, A. Voss. 32 Jahrgang 1900. Товариство се видає крім того поважну часопись:

4. Verhandlungen... Redigirt v. R. Virchow, i

5. Nachrichten über deutsche Altertumskunde her... unter Redaction v. R. Virchow u. A. Voss. Ergänzungsblätter zur Zeit. f. Ent. Berlin.

---

[1]) Рец. CBlt. 1902, 368.

В 1900 році Zeitschrift f. Etnologie[1]) принесла м. и.: Traeger: Mitth. und Funde aus Albanien. Подає опис цвинтарища в Каляя в Дальматії і дає вступ про досліди в Альбанії. Противить ся поглядови Ґліка, що видить в Альбанцях мішаний тип, короткоголовців з довгоголовцями. A. Götze: Neolitische Studien. Подає звістки про гріб в Кецін і розводить ся над т. з. „Kugelamphoren“ (себто начиня з округлим дном і вузкою шийкою, покритою орнаментами, при котрій уміщують ся два ушка). Відріжняє старшу і молодшу форму, яку подибуємо також на Поморю і в Чехах[2]). Штравх займаеть ся розслідом черепів з Тироля і Швайцариї.

1901. J. Negelein: Die volkstümliche Bedeutung der weissen Farbe (стр. 53—85). Дуже цікава розвідка; автор черпав також з славянських жерел. Біла барва була символом божества: автор розсліджує появи біло-убраної смерти, білого коня, як символ сонця, і альбінізм і думає, що сей феномен викликував подив і страх, що були головними складниками релїґійного почитаня. O. Schoetensack: Die Bedeutung Australiens für die Heranbildung des Menschen aus einer niederen Form (127—154)[3]). Австралія виказує таку фавну, а дальше такі цікаві паралелї з палеолітичною людністю Европи, що автор бачить в тім підставу приймити А. за правітчину людий. H. Winkler: Das Finnentum der Magyaren. Знаходимо тут усї теорії про походженє Угрів: турецьку, іранську і дравідийську (тумульську) Bálint'а в критичнім осьвітленю. Сам автор обстає за фінським походженем, але признає сильні впливи передовсім зі сторони Іранців, Кавказців, Дравідийців, а ще більші впливи Славян і Турків. Далї займаеть ся типом Мадяр, який після нього є ясний з сїрими очима і жовто темною шкірою.

1902. J. Negelein: Der Individualismus im Ahnencult (c. 49—94). Більшість людий в своїм думаню цілковито залежна і опанована „їх часом“ (себто сучасністю). Лише незвичайно талановитим людям удаеть ся увільнити ся під впливом щасливих обставин від традиції, стати індівідуумом, полишити образ своєї діяльности відповідному часови і зробити собі імя. В тім-же річнику уміщена праця Косінни „D. indogermanische Frage archäologisch beantwortet“, обговорена в „Записках“ т. 56[4]). Райнеке дає дальші причинки до неолітичних спірних квестий, а Шмідт подає до відомости звістки про розкопки[5]).

---

[1]) Заголовок вказує на етнольоґію, одначе більшість статей належить до преісторії і антропольоґії [2]) Рец. CBlt. 1901, nr. 175. [2]) Рец. CBlt. 1902, nr. 68 Бушан. [4]) Пор. рец. в Int. CBlt. 1903, nr. 135. [5]) Рец. Int. CBlt. 1903, nr. 219.

Verhandlungen містять реферати і відчити, читані на засіданях антроп. товариства в Берліні. Величезні томи тих протоколів приносять стільки ріжнородного змісту, що ми в дуже труднім положеню вибираючи, про що згадати, а що пропустити. Товариство було в 1902 під головованєм Вірхова і управою Лїссауера. В 1900 р. мало воно 119 членів кореспондентів і 490 звичайних членів, що платили вкладки. З р. 1900 занотую: A. Götze: Über die Gliederung der Chronologie der jüngeren Steinzeit (259—278)[1]. Автор ставить на основі кераміки хронольоґію неолїтичної епохи в середній Европі (в Зах. Чехах, Моравії і Угорщині). Першу ґрупу становлять: шнурова кераміка = керам. з пасками = кер. шнуровій з пасками. E. Krause: Menschliche u. Thierknochen mit rothen Flecken. В неолїтичнім кладовищи в Рессен коло Мерзебурґа знайдено кости, що дістали барву природним проґресом. F. Knauer обговорює знайдений в полудневій Бесарабії скелєт з червоно-забарвленим черепом, і спосіб забарвленя. Lissauer: Ein Bericht über letzte Reise in Südfrankreich und Italien. Автор збиває теорію Мелїса, що найдавнїйша людність в надрейнських краях була лїґурийського походженя і що Лїґурийцї скольонїзували рейнську долину. Reinecke: подає замітки до статий Ґеца про Kugelamphoren і їх хронольоґію: критикує остро його погляди і вказує на незнайомість автора зі Сходом, де та форма дуже часто стрічаєть ся: на Куявах і у східній Галичинї пр. в Коцюбинцях і Чорнокінцях коло Беремян. Вірхов згадує про рабованє находок в Росії. Лємке хоче видїти в камінях з слїдами рук і ніг граничні стовпи[2].

1901. Wilke: Mit. über ein slavisches Gefäss mit Leichenbrand von Lössnig bei Strehla. З приводу знайденого начиня розводить ся автор над двома питанями: чи знали Славяни гончарський круг і чи палили тїло. На оба питаня відповідає притакуючи. Про гончарський круг маємо звістку, що належить вправдї до Скитів, але може бути до певної міри приложена до Русинів, „Südrussen", яких мабуть під Скитами треба розуміти. Що до паленя тїл, то згадує про нього „Нестор", говорячи про Вятичів, і Боніфаций в листї з 745 р. Не знати лише, чи принесли Славяни сю похоронну форму при приходї, чи нї. Реслєр складає справозданє з дослїдів і розкопок в Транскавказї (с. 78—150); Ґольдштайн трактує про подїл середземноморської раси на Семітів, Хамітів і Яфетітів, уживаючи дуже слабих арґументів (430 439), а Бреґер подає звістки про нові розкопки в Альбанії і Македонії.

---

[1] Вийшло також відбиткою разом з иньшими статями під заголовком „Beiträge zur Kenntniss der neolit. Keramik" Berlin 1900. Рец. CBlt. 1901, nr. 175, де ширше подано зміст. [2] Про камінї з витисненими слїдами ніг є студія C. Koehlera.

1902. Oelhausen, Die Zeitstellung der Schwanenhalsnadeln und der Gesichtsurnen: шпильки в виді лебединої шиї появляють ся в гальштатській епосї і йдуть аж до пізнійшого періоду La Tène; урни з лицями повстали в пізній гальшт. епосї і тягнуть ся так само аж до найновійших часів. Реслер здає дальше справозданє з розкопок на Закавказю а Бреґер про нові находки в Альбанії і кераміку в Македонії. Кравзе містить цікаву розвідку про роблене передісторичних глиняних посуд (с. 409—427).

Nachrichten über deut. Altertumskunde подають короткі звістки про найновійші відкритя і розкопки. Довших статей майже нема. В 1900 р. подано біоліоґрафію за 1899 рік. В 1902 Ґеце реферує про славянські і старші находки в Топольнім в західних Прусах, а Кравзе про оселї з кухонними ямами коло Зеебек (п. Руппін).

6. Archiv für Antropologie. Zeitschrift für Naturgeschichte und Urgeschichte des Menschen. Organ d. deut. Gesell. f. Antrop., Etnologie u. Urgeschichte. Begründet von A. Ecker u. Lindenschmitt. Unter Mitwirkung v. A. Bastian, Kollmann, Hölder, E. Schmidt, Virchow, Voss... herausgegeben u. redigirt von Johann Ranke. Braunschweig. Річники 26—28. Се найповажнійший антропольоґічний орґан; як додаток до нього виходить:

7. Verzeichniss der antropologischen Literatur. То само товариство видає ще одну часопись, старшу від архіву о 3 роки:

8. Korespondenzblatt d. d. Ges. f. Ant., Etn. u. Urg. München.

„Archiv f. Antropologie" подає за давні роки такі праці що нас близше інтересують: Weigel: Bildwerke aus altslawischer Zeit. XXI. 41.; Grewingk: Zur Archäologie des Balticum und Russlands. VII. 59, X. 73, 297. Зоґраф обговорив давній череп з Кремлю (XXIV. 41); Вайсенберґ подав результати розслїдів над українськими Жидами (XXIII). Крім того знаходимо рецензію на Шуйского „Polen und Ruthenen" XIV. 446, на Мікльосіча „Вандрівки Румунів в Істрії і в Карпатах". XIII. 313, на Мостовского „Етноґрафічні начерки народів в Россії". X. 446, широкі справоздання Штіди з росийських археольоґічних конґресів і з росийської археольоґічної й етноґрафічної літератури.

1900: O. Montelius: Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Norddeutschland und Skandinavien (ст. 1—40; 459—611; 905—1011). Початок праці в попереднім річнику[1]): там говорив автор про поділ бронзової епохи на 6 періодів, про типольоґічні розслїди, про перший період і його значінє, про епоху міди, про перший період вла-

[1]) Рец. CBlt. 1901, nr. 37 Дайхміллер.

стивої бронзової епохи. В річнику з 1900 наводить усї нахідки, описує і клясифікує їх та дає на їх підставі загальний огляд першої бронзової епохи, на яку припадають також золоті і срібні вироби. Зі знайдених предметів переважна більшість домашньої роботи, що сьвідчить про високу культуру. Перша бронзова епоха на півночи обіймає по гадці автора північну Німеччину, а то басейни Ельби, Одри і Висли, Данію і Скандинавію. Одначе тут нема нїде покладів анї міди анї цини. Звідки ж взяла ся бронза? Прийшла з полудня, з Кипру, континентальною дорогою. З порівнаня глиняних посудин, шпильок і гробів виходить, що епоха міди попередила епоху бронзи і була рівночасна з четвертою або й третьою частиною камінної епохи. Дальше виводить Монтеліус для молодшої камяної епохи і старшої бронзової епохи в Скандинавії і півн. Німеччини таку схему: Молодша епоха камяна: 1 період: нема гробів з каміня, анї металю. 2 період: Дольмени і гроби без камяних стін, без металю. 3 період: гроби з хідниками (Ganggräber) і гроби без камяних стін. Перша поява міди. 4 період: камяні скринї і гроби без камяних стін. Мідь. Бронзова епоха: 1. період: давнїйший відділ: переважно бронза з малою домішкою цини; нема ще мечів, стрілки рурковані. 2 період: молодший відділ: бронза, богата на цину; короткі мечі; при кінци періоду довші мечі і рурковані стрілки. Епоха міди припадала б отже на час, що відповідає 3 і 4 пер. неоліт. епохи. Перша поява міди в полудневих околицях північної території припадає коло або перед 2500 пер. Хр., а перша поява бронзи, убогої на цину, коло 2000 п. Хр.[1]) Дальше слїдить автор за абсолютною хрональоґією: порівнує першу появу міди в Азії, Африцї й Европі, порівнує типи, головно угорські і знаходить жерело бронзової культури в полудново-західній Азії, в области Вавилонців. C. Mehlis: Die Ligurerfrage[2]). Опираючи ся на Серджі ставить теорію, що Лїґури, довголовцї, прийшли з Африки і посунули ся далеко на північ, кольонізуючи тепер німецькі території. Ібери становили окреме племя, але були посвоячені з Лїґурами, що були неначе сполучником між ними і Ретами. Теорія ся викликала одначе більший опір. H. Tolmer: Die ersten Bewohner der Nordseeküste in antrop. Hinsicht verglichen mit d. gleichzeitig lebenden Germanen in Mitteld. В противність поглядови Вірхова в „Причинках до фіз. антропольоґії Німцїв з особливим оглядом на Фризів", що Ґермани не мали одного спільного типу, бо вже в індоґерманськім правітчинї були ріжницї в типах та що первісні північні Ґермани були середноголовцями

[1]) Такий сам поділ читаємо вже в попереднїй праци Монтелїуса „Les temps préhistoriques en Suède et dans les autres pays Skandinaves (trad. S. Reinach) Paris 1895. [2]) Рец. CBlt. 1902, nr. 11. Buschau.

з нахилом до короткоголовости, коли иньші ґерманські племена представляли тип короткоголовий, — автор каже, що Вірхов взяв під розвагу новійші черепи: в дійсности були Фризийці довгоголовцями і доперва через мішане перетворили ся в короткоголовців [1]).

R. Braungart: Urgesch.-ethnogr. Beziehungen an alten Aspanngeräthen (с. 1013—1042) [2]). Автор порівнує ґерманські, норманські і славянські ярма, виходячи з заложеня, що вже Арийці були хліборобами. Результат: Ґермани знали подвійні каркові ярма, цілком своєрідного вигляду. Римсько-етруські ярма виказують богато подібности до славянських, се „Widderristdoppeljoche". Заходить лише та ріжниця, що Римляни мають вигнуті луки і затички, а Славяни (нпр. в Мекленбурґу, східних Прусах і Славонії) уживають простих поперечок і затичок переважно з чотирогранного деревця. Watjoff, Beiträge zur Antropologie der Bulgaren (с. 1079 - 1085), зіставляє вагу мозку 87 осіб, подаючи зріст і деякі поміри голови. Пересїчна вага мозку мущин виносила 1382·45 g, жінок 1226·88. A. Waruschkin: Über d. Profilirung des Gesichtsschädels, подає горизонтальні поміри лиця: положеня processus frontales кости лицевої, нахиленя ям очових назад, високости носа і плоскости горішної щоки.

L. Stieda: Aus der russischen Literatur. Antropologie und Archäologie (ст. 145—223; 769—894) робить зах. евр. науці велику прислугу, подаючи огляд праць, писаних российською мовою. Огляд зіставлений дуже совісно. Найменьша статейка згадуєть ся або і обговорюєть ся. З важнійших праць дають ся ширші, нераз кількакарткові витяги. В сїм річнику зреферовані петербургські і московські видавництва.

1901 і 1902. Asmus: Die Schädelform der altwendischen Bevölkerung Meklemburgs [3]). Венди орто-довгоголові аж до субмезоцефалії, з домішкою короткоголової раси. Довгоголовий тип се первісний славянський, а короткоголовці належать до передісторичної пралюдности Европи. Венди відійшли отже від чистого типу. Welcker: Zugehörigkeit eines Unterkiefers zu einem bestimmten Schädel (стр. 37—106). Hedinger: Keltische Hügelgräber in Scheithau bei Mergelstetten — констатує 1) цілковитий тип паленя тїл в могилах з вуглем, попелом і останками костий, 2) хоронене спаленого тїла в урнах, 3) хоронене спаленого тїла в камінним чотирокутнику, і вносить з сього, що гроби сї походять з молодшої бронзової і гальштадської епохи. Hedinger: Die Kelten (169—189) [4]) — дає огляд питаня про північних і по-

---

[1]) Рец. CBlt. 1900, nr. 226 Леман. [2]) Рец. CBlt. 1901, nr 21 Дайхміллер. [3]) Рец є в „Антроп. Журн" за рік 1902. [4]) Реф в „CBlt. 1901, nr. 13 Вільзер.

лудневих Кельтів і обговорює важнійші питання (культура, тип, анатомічна будова). Schliz: Eine Schulkinderuntersuchung zum Zweck der Rassenbestimmung nach Farbenkompl. u. primären Körpermerkmalen (с. 191–210)[1], — автор перевів досліди на 1413 дітях в Гайльброні що до їх уталантованя: 332 було з самого міста, а 1081 з околичних сіл. Результати не дуже переконують. A. Nyström: Über die Formenveränderungen des menschlichen Schädels und deren Ursache (ст. 211—231; 317—336; 623—642) - причинки до науки про расу. Автор подає розвій науки, остерігає перед вірою в незмінність черепа і показує його зміни під впливом каркового мускула. Далї дає кілька заміток про положенє голови в рівновазї і умови дідичення. Дальше розбирає етноґрафічні і культурно-історичні обставини і виказує залежність положеня тїла від ремесла і способів транспортованя у всїляких стадіях культури. Навіть домашні звірята мали вплив на зміну черепа людського, нпр. конї. При тім говорить автор і про Славян. Між иньшим уважає Росіян за расу мішану з альтайською, отже за неславянську, а Русинів, Поляків і Чехів за расу типово-славянську, яка змінила ся з колишньої довгоголової в нинїшну короткоголову під впливом їзди на кони і на возї. Зрештою також культура причинила ся до зміни раси[2].

S. Trofanović: Altert. Speisen und Getränkebeschreibung bei den Serben. Студія, в якій стрічаємо богато паралель з старинних і середновічних письменників та з житя Альбанців, Греків і Румунів. Способи вареня, припіканя, робленя хлїба і т. и. описані детайлїчно.

Macnamara: Studien über den prähistorischen Menschen und sein Verhältniss zu der jetzigen Bevölkerung Westen[3]). З палеолїтичної епохи обговорює автор Pithecantrop'a, череп зі Спі, т. зв. ґібральтарський череп, неанд. і ин. З неоліт. епохи черепи з Crô-Magnon, Mentone, Rodmarton і и., а дальше переходить історію рас в бронзовій епосї. Sara Teumin: Topogr. antropometrische Untersuchungen über den Proportionswert des weiblichen Körpers (ст. 379–432). Досліди роблені авторкою на 100 студентках в Ціріху, з котрих було 4 Українки, 31 українських Жидівок, 20 Росіянок, 14 Польок, 16 польських Жидівок, 3 Литовки і 3 Нїмки. Студія цікава, бо авторка послугувала ся працями Грінцевіча, Яковенка, Гильченка і и. З вислїдів наводжу деякі важнійші: зріст перес. 157 cm.; 62 % короткоголових; польські жидівки мають абсолютно і релятивно коротше рамя від українських і російських; найбільшу релятивну довгість передрамени виказали укра-

---

[1]) Реф. CBlt. 1901, nr. 283. Аммон, L'antropol 1902 с. 675. [2]) Рец. в „Pet. Mit.", nr. 300 Люшан не годить ся з його результатами. [3]) Рец. в „Pet. Mit." 1902 nr. 298.

їнські і польські Жидівки (виносить 14$^0/_0$ величини тіла); пересічна абсолютна довгість рук найкоротша у польських Жидівок (15 cm.), релятивна довгість рівна; абсол. довгість ніг 81 cm., релят. 52 — найбільша у Росіянок; удо найдовше у Росіянок і польських Жидівок, підудє найдовше у Росіянок і Українок. У Росіянок довгість ніг більша [1]). Kollmann: Die Rassenanatomie der Hand und die Persistenz der Rassenmerkmale [2]). Автор порівнує відбиту на однім начиню з паводних будівель руку і доходить до результату, що були дві форми людської руки, широка, що відповідала широкому лицю, і вузька, що відповідала вузькому, і що вони перетревали до нинї. Автор видить в тім новий доказ до своєї теорії про незмінність рас. — Крім того дає Фрідолїн 45 помірів черепів Бурятів і Калмиків [3]). Вассіч займає ся неолїтичною стацією Ябланїца коло Меджлюже в Сербії, розслїджує скульптуру і кераміку і порівнує яблоницьку культуру з бутмірською: автор думає, що в обох стаціях є слїди трацької культури. Мелїс обговорює екзотичні топірцї з каміня в околицях над середним бігом Рену. Уйфальві тягне дальше свої студії над грішми діядохів. Дальше є ще статї: Бауера про череп з Філїпін [4]), Штраца про вартість помірів лїдвичних костий, Дафнера про склад лиця, і Штіди про XI арх. з'їзд в Києві (стр. 284—302).

1903. Містить реферат про XII. арх. з'їзд в Харкові, працю Велькера про вартість ваги орґанів тїла у людий і звірят (1 – 89), Кольмана про анатомію руки (реферат під 1902 роком через похибку), працю Бодуена де Куртене про Кашубів і кашубське питанє, в скороченій формі і огляд росийс. лїтератури Штіди (с. 373—417).

Korespondenzblatt за 1900 рік не вийшов, в 1901 містить передовсїм докладне справозданє з 32 з'їзду антропольоґів в Мецу 1901 р., що тревав від 5 до 9 серпня. Як звичайно дав Ранке огляд поступів антропольоґії за останнїй рік, а спеціяльно про участь членів товариства в науковім руху. Найцїкавійшим випадком на з'їздї був реферат Вірхова про передісторичного чоловіка і про границї між видом і відмінами та дискусія, яка по нїм вивязала ся. Про се говорили ми ширше на вступі. З иньших рефератів: р. Шлїца про неолїтичну кольонїзацію полуд. західної Німеччини, Бельца про користь повторення помірів форми голови та величини черепа у тих самих індівідуів. Köhl говорив про нахідки в Вормсї, а спеціяльно про кераміку, котру він означує назвою „Hinkelsteintypus". На її підставі ділить камінну епоху на 1) старшу з керамікою Winkelband, 2) переходову лукову кераміку з пас-

---

[1]) Рец. Р. М. 1902, nr. 301 і „CBlt." 1902, nr. 8 Фішер. [2]) Рец. Р. М. 1902. [3]) Рец. Р. Mit. 1902, nr. 302. [4]) Рец. в „Ап. Жур." 1902.

ками, 3) молодшу Wb-k. Зі статей: R. Reinecke: W. Statistik der slavischen Funde aus Süd- u. Mitteldeutschland. В Баварії, Турингії і середній Франконії переведено розкопки в семи місцевостях: з того дві з них містили гроби зі скелетами, а дві иньші два похоронні поля зі скелетами. В Oberplatz вичисляє автор 5 нахідок, в горішній Франконії 9, в Турингії 14, з часів Меровінгів і Каролінгів: більша часть з них належить до 1000 року, иньші датують ся пізнійшими роками аж до 1100. З часу між 800 а 900 р. маємо їх лише кілька. З тих знахідок виводить автор: коло 600 р. стрічаємо ще в розкопках сліди численної німецької людности; так само коло Регенсбурга над Дунаєм подибуємо німецькі нахідки. Одначе для горішної Франконії, східної і середної Франконії і для більшої частини горішного Палятину нема ніяких археольогічних доказів, щоби там пробувала німецька людність, так само, як і нема слідів славянської окупації З кінцем VIII ст. зміняєть ся полудневий басейн Салї: цілу просторонь займають Славяни аж по Ґоту; в полуд. Німеччині є славянські гроби аж під Регенсбургом, а можна припустити, що на той сам час припадає слав. окупація горішного Палятину і середної Франконії В ще пізнійшій епосї обіймає територія, захоплена Славянами, північну часть гор. Палятину, горішну Франконію, східну часть полудневої Турингії з кольоніями дальше на схід від Салї і Ельби. Ватев подає розвідку про антропольогічні обсервації на дітях і жовнїрах в Болгарії, а Шліц про типи похоронів в камінній епосї.

1902. XXIII з'їзд відбув ся в Дортмундї від 5 до 8 серпня 1902 р. Питанє про походженє чоловіка було знов широко і горячо дискутоване. Кляач виголосив реферат про відміни теперішних людий в їх значіню для проблємів про походженє і поділ на раси (стр. 133—153). Фішер представив порівнанє черепа чоловіка і малпи в давнійших студіях розвою. В иньшім рефераті зайняв ся він представленєм типів расових у старинних народів, а передовсім у Староегиптян і Вавилонців. Нинішні висші формації розвинули ся в часї вандрівок народів Богато схожости у Монґольоідів, Неґроідів і Европейців мусимо собі вияснити як наслідок паралельного розвою. Задачею антропольоґів лишаєть ся про те порівнати складові части скелетів тих трьох рас, щоби виказати і пізнати ріжниці. Кель подав звістку про новововідкриті похоронні поля і оселї з епохи бронзу.

9. Zeitschrift für Morphologie und Antropologie, herausgegeben von S. Schwalbe, Stuttgart. Виходить доперва від 1899 року і містить найкращі статї по анатомії, краніометрії і антропометрії с. 685+582+598).

1900. Kohlbrugge: Mittheilungen über die Länge und Schwäre einiger Organe bei Primaten (с. 43 – 55). Автор робив на Яві поміри і важене орґанів у приматів, а передовсїм у Semnopithecus pyrrhus і manrus. Результати що до довготи кишки, тягару тїла і внутрішних орґанів порівнані з анальоґічними даними про чоловіка[1]). Ammon: Zur Theorie der reinen Rassentypen (с79—85). 1) Серед людности, яка що найменше перед 300 роками змішала ся, нема вже ніяких чисто расових індівідуів; більше їх ще можна винайти в ізольованих станах, що заразом представляють раси (через заказ женити ся з иньшими індівідуами чужих станів удержує ся в них чистість раси). 2) Вже навіть з першого погляду чисто расові індівідуї мають між своїми предками типи чужих рас. 3) Вишукуванє чисто расових індівідуів або типів чиста мрія (Täuschung). 4) Чим більше чисто расових признак винаходимо в якійсь людности, тим більше стрічаємо слїдів змішаня з чужими расами. Фірст говорить про випадок скорочених пальців з двома членами, який стояв в звязи з хибами грудних мускулів і иньшими дефектами. Пфіцнер, професор в Штрасбурґу, подає причинки до пізнаня скелєту людських кінчин, а передовсїм елєментів руки. Бохенек ставить нову методу до означуваня поємности і критикує давнїйші методи.

1901. Török: Inwiefern kann das Gesichtsprofil als Ausdruck der Intelligenz gelten. Автор дає новий причинок до критики сучасної фізичної антропольоґії. Виходячи з заложеня, що лице дає вираз інтелїґенциї, шукає він за даними, котрі можна би на доказ сього добути з розслїдженя відношеня профілю лиця до иньших моментів будови черепа. За такі „моменти" приймає поємність черепа і Sector cranialis. З 1394 розслїджених черепів показувало 55·09% паралельність між профілем і поємністю черепа при середно великих вартостях[2]). W. Pfitzner: Social-antropologische Studien II. Einfluss des Geschlechtes auf die antropologischen Charaktere (с. 485—495)[3]). Автор переводить порівнанє між мущиною і жінкою що до зросту, барви волося і т. д. і доходить до виводу, що жінка меньша від мущини, і то не лише релятивно, але й абсолютно. Усї иньші ріжниції се лише „Verschiedenheiten der Häufigkeit". У мущин приходить 7% більше бльондинів, у жінок за те 3% більше з темними дугівками. Кожда форма находить ся у обох полах в рівній пропорциї: стрічають ся лиш малі ріжниції що до їх проценту. Ті ріжниції можна виснити низшим зростом жінки, від якого зависять зміни в пропорциї. Се доказав автор на при-

---

[1]) Рец. CBlt. f. A. 1900, nr. 219 Бушан. [2]) Рец. CBlt. 1902, nr. 3 Кельнер. [3]) Рец. CBlt. 1902, nr. 70 Аммон.

кладах рівної високости обох полів. Отже мущина і жінка мають при рівній величині тіла рівні пропорциї. Здаєть ся, що те саме дієть ся і при иньших пропорциях, котрі залежали би також від зросту.

1902. Pfitzner: Soc. antr. Studien. III. Der Einfluss der socialen Schichtung und der Konfession auf die antropologischen Charaktere (с. 31–98). Коротко кажучи, прийшов автор до виводу, що між суспільними верствами заходять значні ріжниці в соматичнім типі. В самім шпитали, в якім робив досліди, викрив аж 3 типи, які відповідали трьом степеням заможности пацієнтів. Ріжниці сї показали ся так в волосю, очах, як також і в поємности голови. Автор звернув особливо увагу на сей останній чинник і ужив до дослідів оригінального метода. Ходив по склепах і випитував ся, котрі нумери капелюхів найбільше розходять ся і яка ціна капелюхів в порівнаню з нумером. Показало ся, що найбільше розходить ся капелюхів низших нумерів. Їх купують біднійші люди, тому склепарі дають як найдешевші ціни. Капелюхи з високими нумерами находять відбит лиш у богатших. З того витягає автор вивід, що висші соціяльні верстви мають абсолютно і релятивно більшу голову, як низші. Порівнуючи дані, зібрані що до конфесий, прийшов знов автор до подібного вислїду. Католики і протестанти мають без огляду на релїґію однакові прикмети, коли стоять на однаковій степени матеріяльного положеня. Зрештою тут вимагає матеріял нового доповненя, бо автор зібрав його дуже мало[1]). Дедерлїн подає розвідку про відношенє близько посвоячених зьвірячих форм (394—442).

10. Centralblatt für Antropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Herausgegeben v. Buschan (ст. 384+384+389). Виходить від року 1896 і містить дуже докладні і річеві рецензиї на усї нові важнійші твори. Шість зошитів становить один том. В кождім зошитї подаєть ся на першім місци статя загальнїйшого змісту.

1900. M. Höfler: Medizinischer Dämonismus (с. 18). Автор бачить початок і причину демонїзму в тяжких снах, які повстають під впливом натиску крови. O. Ammon: Zur Antropologie Norwegens (129–137) реферує знану працю Гамзена, але стараєть ся використати його цілком противні результати для своїх теорий. Giuffrida-Ruggeri говорить про питанє відносин висоти черепа до иньших його вимірів і залежности форми і розмірів черепа від пола і величини росту[2]). Kenike: Die Bedeutung der ostbaltischen Alterthümer für die Vorgeschichte der Provinz Ost-Preussen. Зіставленє лїтератури: територія цікава задля того, що людність змінювала ся в ній дуже

[1]) Рец. CBlt. 1902, 70 Аммон. [2]) Антр. Жур. 1900, nr. 4, с. 102.

часто. Між 9—13 столітєм мешкали тут Німці, Ести, Лєтти і полишили по собі памятники. Особливо цікаво, що тут знайшли ся фінські типи. Автор справедливо здогадуєть ся, що Фіни сягали колись дальше на полудне: на се може вказувати і слово palw = оболоня, переняте Німцями з фінського palo.

1901. Kohlbrugge: Stadt u. Land. Antropologie und Genealogie (с. 1—10). Остра критика Аммонової теориї про шкідливий вплив міст на сільське населенє, через те, що місто деґенерує селян, які напливають до нього і робить їх вже в третім поколїню нездатними до житя. Kraitschek: Der alpine Typus (с. 321—330). Погляди учених на тип альпейського чоловіка дуже непевні. Автор перевірює типи поодиноких племен, що мешкають в Альпах і думає, що весь хаос усунеть ся, коли прийметь ся, що короткоголовий тип Альпейців повстав зі змішаня двох або трех иньших основних типів. Piette дає нову клясифікацию і термінольоґію передісторичних часів. Мелїс не годить ся на се, мовби то так звані „Schuhleistenkeile" служили до оброблюваня дерева місто долота. Blümml рецензує з I тому Матеріялів до етнольоґії розвідки Гнатюка (кушнїрство, пожива), Гриші (весїлє), Максимовича (Сором. вес. пісні), Могильченка (гончарство, будівля), Вовка (рибальство в Добруджі), Кордуби (писанки), кожду під осібним числом.

1902. Від 1902 виходив Centralblatt під заголовком: Internationales Centralblatt. Редакцию складає тепер комітет, в якого склад входять Анучін, Aranzadi, Колїнї (Рим); Ґеце (Берлїн), Геґер (Відень), Гаєрлї і Мартін (Ціріх), Keane (Льондон), Коґанеї (Токіо), Люшан (Берлїн), Манувріє (Париж), Монтелїус (Штокгольм), Райнах (Париж), Штіда (Кенїґсберґ), Терек (Будапешт). Змінено також місце видаваня: перше Єна, тепер Штеттін (друкуєть ся в Ґрайфсвальдї). Річник містить шість розвідок: Екеля про відносини лївої руки до жіночого пола і до маґії (с. 1—6), Ардо про питанє, чи дістала Скандинавія нову людність, Мелїса про похоронне поле з неолїтичної епохи в Фльомборнї в Гессії і про скорчені скелєти, та про Гессгаймське поле з урнами, Коґанеі про поміри черепів хінських мущин. Арбо не годить ся на погляди тих учених, що обстають за одноцїльною людністю Норвеґії від найдавнїйших часів і констатує вже для камінної епохи 3 форми черепа: 1) доліхоцефальну, а заразом і хамецефальну (плосколобу) [1]) і хамепрозопну (з низьким лицем), 2) мезоцефальну, збли-

[1]) Високість черепа се віддаленє від середини переднього краю великого потиличного отвору до найвисшої точки черепа. Покажчик високости черепа може виносити найменьше 60 кілька; відповідно до нього відріжняємо: 1) плосколобих або хамекефальних до 70·0, 2) середно- або простолобих (ортюк.) до 75·0 і 3) високолобих або гіпокеф. висше 75·1.

жену до брахіцефальної і 3) брахіцефальну, хамецефальну і хамепрозопну[1]). В бронзовій епосї прибуває іще одна раса брахіцефальна. З початком зелїзної епохи появляєть ся новий долїхоцефальний тип. Коли возьмемо до того під розвагу, що і нинї не має Норвеґія одностайного типу, то буде досить арґументів за сим, що Скандинавія кілька разів дістала нову людність.

11. Mittheilungen der k. k. Central-Komission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- u. historischen Denkmäler. Her. unter der Leitung Dr. A. Helfert. Neue Folge. Redacteur Dr. K. Lind. Wien (c. 231+240+XLVII+431+124). Містять дуже ріжнороднмй матеріял, що належить в першій мірі до істориї штуки і будівництва від найдавнїйших часів, а дальше до передісторичних розкопок. За попередні роки знаходимо занадто богато дрібних заміток про поодинокі знахідки в Галичинї і на Буковинї, через те не можна їх тут коротко зібрати. В 1902 р. змінено знов спосіб редаґованя і віддано редакцию проф. Кубічекови і Ріґлеви, побільшуючи великість видавництва. Від 1903 р. виходить, яко додаток до Mittheilungen „Jahrbuch" (раз при кінци року). З справоздань товариства витягаємо, що Галичина мала 20 консерваторів і 18 кореспондентів.

1900. Ромсторфер знайшов в Bissantz коло Сучави кусень кафля з 16 або 17 століття: на кафли виразно представлена церква. Над рікою Сучавою пощастило ся йому добутн медалїон з написею „Auguste Dauphin de France" (c. 42). В Сучаві винайшов в студни Шіпот дерево з колишнього замку (c. 115) і посудину 127 cm. високу (c. 216)[2]). До Галичини належить звістка Шараневича про находку 12 мечів в Комарниках коло Турки (див. Записки т. XXXIII). Фінкель здає справозданє з дослїдів в Бережанщинї. Церков бережанська, ново збудована „wenig kunstwerth". Згадує про церков в Краснопущн. Про

[1]) Відвовідно до лицевого покажчика дїлимо черепи: 1) на низьколицих або широколицих (Brachyprosopie або Chamäprosopie) до 90·0, 2) і на високо або вузьколицих (Dolichoprosopie або Leptoprosopie) від 90·1 висше. Індекс ширини лиця мірить ся так, що високість лиця, себто віддаленє середної точки чолово-носового шва до середини долїшного краю долїшної щоки множить ся через 100, а дїлить ся через широкість лиця себто через віддаленє між обома кістьми ярмовими. Є також т. зв. покажчик горішного лиця, при якім високість становить віддаленє між чоловим швом і носовим виростком. Покажчик тут розумієть ся меньший і хитаєть ся між 40 кілька і 50 кілька. [2]) Студиї уміщені в Mittheilungen використав Козак в своїй поважній працї про камяні написи на Буковинї. Праця вийшла перед кількома місяцями у Відни. Подає огляд усїх знаних камяних памяток враз з описом і історичним об'ясненєм.

Буковину маємо цілий ряд більших статей і меньших заміток. Томічіч оповідає докладно історію монастиря в Путні і другого коло Сучавиці і описує заховані в них скарби. Між иньшими є також два євангелія. В Путні є 2 старословяиські евангелія на перґамені, оправлені в срібло які подарував кн. Стефан 1467 р. Сучавицьке евангеліє оправне в срібло, має позолочувану напись, з котрої довідуємо ся, що „спорудив“ його князь Іван Неґа. Пробст подає в статї „Baudenkmale in Bukowina“ (с. 203—209) звістки про правосл. церков сьв. Ґеорґія в Сучаві і про монастир в Гумара, де є церковно-славянська напись. Кляввер доносить, що знайшов в Репужинцях зуб мамута і кремінний знаряд без отвору на державно, 13 cm. довгий.

1901. Шараневич: Das grosse präh. Gräberfeld zu Czechy (с. 93—98, 130—133 і 199—207). Довша розвідка про розкопи в с. Чехах. Автор констатує брак скитських, грецьких, римських і славянських впливів і уважає людність за ґерманську, а то за бастарнську. Час 3—1 ст. по Хр., яким можна означити ческе поле похоронне, сам собою відсуває гадку, що воно було чи могло бути кельтийське або ґотське. Про находки в Чехах знаходимо також звістки в статї Деметрикевича „Über Mondhenkel“, що стрічають ся часто в Галичині. Автор ґрупує їх 1) в італїйсько-істрийсько-боснїйську ґрупу, 2) в угорську і 3) в польсько-ческу. Йобст описує монастир в Ватра-Молдавици. Зарґмайстер говорить про сумішку всіляких впливів на Буковині і описує нагробники в Сучавици (с. 228). Кайндль подає кілька заміток про Василїв, про який згадує вже Іпатська лїтопись під 1213 р.

1902. Про Галичину знаходимо в тім річнику досить мало заміток, в порівнаню з Буковиною, де є мабуть лише трьох консерваторів. Двєдушицкий подає замітки про церков в Галичи, порівнює з нею старинні церкви в Малій Азиї і Арменії (с. 142). Про розкопки в Галичині довідуємо ся, що в Балицях знайдено при розслїдах кілька знарядів з кременя, камінний топір з дїрою і орнаментовані фраґменти начиня. В Троєрицькім п. Перемиського відкрито старий ніж з плястичними прикрасами і 14 монет в глубині 75 цм.; гроші походять з часу Яна Казиміра 1651 р., Жигмонта III і Ґеорґа Вільгельма з Бранденбурґу (с. 221). В Малятинцях віднайшов Савицький на горбку фраґменти глиняних начинь, подібні до викритих Ромсторферем в Руїні над Серетом (с. 246). В Балицях знайдено в могилї скелети, камяні знаряди, бронзові перстенї на ноги. Хіццоля доносить, що в Сїдлиськах під Перемишлем знайдено 2 скелети в могилах, крім того камінний молот і богато глиняної посуди. В Старім Селї в п. Чешанівськім є богато могил іще нерозслїджених; в однїй з них знайдено камяні знаряди.

З Буковини Рігль (с. 407—8) подає до відомости, що найдено 2 окраси з золота, викладані ґранитовими плитками, а відтак іще одну. Окраси безперечно орієнтального походженя: подибують ся часто в Румунії і Семигороді. Кайндль (с. 343) впав на нові сліди неолітичних осель в Нижнім Городнику і Шипенцях з характеристичною мальованою посудою. Арейчук натрафив в Шипеницях на малі відломки палених начинь в глубині 20 цт., а трохи глубше 120 цтм. на самі начиня, роблені руками, що належать до т. зв. близнюків і на мисочку з дірками. Кайндль робив також розсліди за матеріялами по архівах і урядах і складає з сього коротке справоздане. Гадка піднесена Кайндлем дуже добра: довідуємо ся, що і наше історичне товариство в Чернівцях забираєть ся до праці в тім напрямі, яка ще доперва в перших початках. В Білій знайдено нову оселю передісторичну: учитель Данилевич знайшов в ній відпадки креміня, 51 оббиваних камінних знарядів а крім того ножі і стріли. Ромсторфер провадить дальше розсліди над замками і старинними будівлями. На стор. 35—39 подає начерк історії міста Сучави і огляд будинків та памятників.

12. L' antropologie. Rédacteurs en chef MM. Boule-Verneau. Tom onzième, 1900. Matériaux pour l'histoire de l'homme. Revue d' antropologie. — Revue d' ethnographie. Paris.

M. Boule: Études paléol. et archéol. sur la station paléol. du lac Karâr (c. 1—21). В північній Африці найдено кости носорога, cervus elephas і и. Се важна находка на доказ, що і в Африці була палеолітична епоха. C. Ujfálvy: Iconographie et antr. irano-indiénnes (c. 23—56, 193—224). Розвідка про Іран, написана в тім самім дусї і з тою самою цілею, що і иньші його праці, про які ми згадували або будемо говорити. Хоть Уйфальві не перший, що забрав ся до сих студий, одначе він тепер майже сам один провадить студиї над старинними портретами на грошах, нагробниках і творах штуки. Становище своє і погляди подає автор в „Archiv für Antropologie“ за 1903: в тій розвідці доказує, що на основі релієфів і монет, які обіймають протяг 1000 літ — з старої перської держави, з македонської, за Олександра, з держави Сасанїдів (3—7 ст.) можна напевно ствердити, що Перси ріжнять ся від Греків. Laloy: Du rôle des musées en ethnographie et en archéologie préhistorique (c. 57—59). Цікаві критичні замітки про те, які повинні бути музеї, а які вони в дійсности. Передовсім автор звертає увагу міродатних кругів, що вони повинні старати ся утримати „дикі“ народи при житю, бо, абстрагуючи від всього, далеко лїпше для етноґрафа мати живий предмет, чим вдоволяти ся деякими виробами його рук. І в преісторичних музеях дієть ся не одно на шкоду науки. Нищенє предметів загально знане. Хибою також признає автор

се, що розкопки вамість того, аби збирати їх в один музей, роздають ся по усім усюдам I тут також виступає автор проти нищеня всіляких могил, гробів і т. д. і поручає переховувати сї місця колишньої нашої культури[1]). Volkov: (59—64) подає звістки про конґрес археол. в Києві. Dürst (129—158, 655—676): Notes sur quelques bovidés préhistoriques[2]). Автор подає клясифікацию тура і його розпросторенє. Нинїшні воли з короткими рогами ріжнять ся дуже мало від правдивих нащадків bos primigenius. E. Pitard: Quelques comparaisons sexuelles des crânes anciens de la vallée du Rhône (с. 179—192). Автор робив дослїди над 322 черепами мущин і жінок і подає на їх основі ріжниції між обома полами. Більша часть черепів була короткоголова з перес. покажчиком 84·47 у мущин, 82·93 у женщин. Вага черепа виносила у мущин 706 ґр. у женщин 585 ґр., поємність 1554 у мущин і 1390 у женщин[3]). M. Piroutet: Contribution à l' étude du premier âge du fer dans les dép. du Jura et du Doubs. Більша студия про неолїтичного чоловіка. Автор відріжняє два типи з Алєс і Моадон, подає їх характеристику і хронольоґію. S. Reinach[4]): Quelques observations sur le tabou. Слово табу є полїнезийського походженя і означає заказ дотикати ся або називати предмет, що має табу. Цїкаве, що того заказу властиво не видає нїхто: табу не мотивоване й істнує, як закон природи. Нїхто також не карає за нарушенє табу. Хто переступить заказ, умирає або підпадає слабости. Часами навіть не можна пізнати, котра річ табу, бо табу дуже часто „невидиме“. Табу істновало у Хальдейців, Жидів, а передовсїм в біблїї, де характеристичні слова Бога „не сьмієш дотикати ся овочів сього дерева, бо умреш“, вказують на сього рода табу. Автор як слїди табу у культурних народів вказує прим. на повірє, що як 13 осіб сяде при столї, то хтось з них мусить умерти, або що при мерци не вільно голосно говорити. M. Delafosse: Sur des traces probables de civilisation égyptienne et d' hommes de race blanche à la Côte d' Ivoire. Дуже цїкава студия з численними ілюстраціями, в котрій автор хоче доказати, що египетська культура заходила далеко аж на захід Африки. Від Египтян переймили її Нубійцї і Етиопцї за Аменготепа I, а від них рознесли її дальше номадні племена Туареґів і Гаусса, так що стрічаємо ся з нею на західнім побережу, в Дагомею[5]). S. Reinach: Témoignages antiques sur l'écriture mycénienne. В краях і островах Середземного моря істнували колись два письма. Обі сї системи ріжнять ся дуже від финикійського, асирийського

---

[1]) Рец. CBlt. 1900, nr. 221 (автореферат). [2]) Рец. CBlt. 1901, nr. 316, Laloy. [3]) Рец. CBlt. 1901, 149. [4]) Рец. CBlt. 1901, 141. [5]) Такі самі погляди висказав Гернес в „Urgesch. d. Menschheit“.

і египетського письма; вони мали великий вплив, як се бачимо з Гомерової Іліяди (σήματα λυγρά), і повстали перед половиною другого тисячліття. Одна з них була лінеарною, друга піктоґрафічного характеру. Breuel: L'âge du bronzes dans le bassin de Paris. Більша розвідка — важна тим, що вияснює нам розпросторенє бронзи. На основі розкопок і знахідок в басейні Сомми і Сени, а передовсім на основі мечів доказує автор, що бронза йшла з полудня і посувала ся вздовж рік, над котрими було густійше населенє. Bouchevan: Recherches sur l'éthnogr. du plateau central de la France. З розвідки виходить, що теорії про сталість рас і одноцільність людности не мають найменьшого значіня. Автор показує, як часто змінювала ся в Франції людність що до соматичного типу. Наведу кілька виїмків. Цезар і Страбон оповідають, що на французькій території мешкали великі, біляві народи. Розкопки неолїтичних часів дають нам черепи довгоголові з покажчиком 75·0; в часах Меровінґів підскакує покажчик на 77 і росте так, що між 12 і 14 в. виносить вже 79·70, а нині доходить до 83·74 і висше (до 85). Такі самі зміни перейшла людність і що до барви. Мартін констатує в своїй розвідці бронзову епоху в Бретанії.

1901. Verneau знайшов в печерах в Ба-Муле́н останки костий 60 осіб з неолїтичної епохи. Жірар подає де що про африканські народи Якомас і Буґус. З меньше важних статей згадаю про статї Парата про печери, Вільзона про расу Індийців, що прийшли в европейську металеву епоху, Авно, що заперечує істнованє мідяної епохи в деп. Морбіган, Вільзона[1]) про поділ камяних знарядів по формам, про правітчину роду людського під бігуном (!), Манувріє про деякі сумніви що до реконструкції Pithencantropa Дібоа, Ремона, що числить істнованє чоловіка на 3 міліярди і 400 міліонів літ (?!), Шетензака про т. зв. „batons de commadement", що по гадцї автора служили до запинаня одїжи, Сомбаті про один череп раси Cro-Magnon, знайдений в печері кн. Яна коло Лїттав і Дешлє про працю Піча „Star. z. Česke". Maška: Ld station paléol. de Predmost en Moravie. Автор робив в Предмостю довші студії від року 1882 до 1894. Знайшов крім иньших нахідок 20 скелетів „четверичного чоловіка", що лежали в глині під камяною плитою. Khvoïka: Découvertes paléol. récemment faites en Russie. Опис і замітки до знаної кости зрізаними лініями. Capitan[2]) доказує в своїй розвідці, що погляд про гіятус між палеолїтичною та неолїтичною епохою не істнував. Учені повинні його цілком залишити, коли маємо переходові форми (с.

[1]) Рец. CBlt. 1902, nr. 256. [2]) Рец. CBlt. 1902, nr. 92.

354—364). Reinach забирає голос в справі нахідки в Ябляниці в Сербії (з неоліт. часу), що творить посереднє звено між Фриґією і Троєю з одного боку, Угорщиною і полудневою Росією з другого боку. Автор тої гадки, що на великій просторони від Київа до Малої Азії і від Кипру до Ябляниці панувала одна і та сама культура (с. 527—33). Bloch: De l'origine des brachycéphales néolitiques de la France (с. 540—549). Причинки до расової теорії. Раси зміняють ся під впливом спонтанної змінчивости, тому не потрібно цілком приймати вандрівок і мішаня антропольоґічних типів: неолїтичні короткоголовці походять впрост від неол. довгоголовців, а ті від палеолїтичних довгоголовців. Montelius: La chronol. préh. en France et en d'autres pays celtiques (с. 609—623). Істнують 4 епохи бронзи: 1) в першій заходить чиста мідь, 2) в другій 10% цини, плоскі топірці, в 3) в третій сокири з іржою, в 4) сокири з крилатими краями в середині. Що до хронольоґії то перша епоха триває від 2000-1900, остання від 600 до 400. Virchov вказує на торговельні зносини полудня з північчю: на доказ того служить мушля, tritonium nodiferum, яку найдено коло Брауншвайґу (565—7). Chauvet (стр. 641—661) говорить про ґеометричний орнамент, витиснений в сьвіжій глині. В неолїтичній епосї стрічаємо ся з ним досить рідко на гробових урнах, частїйше на посуді; пізнати його можна по тім, що лінії дуже грубі і виповнені масою. В бронзовій епосї приходить дуже часто, в зелїзній зникає. З критик згадаю про критики Вовка на праці Анучіна про культуру костромських курганів, на „Korony bronzowe" і „Poszuk. archeol. w Trembowli" Деметрикевича, на праці Маєвського в Swiatowit'ї, на праці Талька-Гринцевича і Тарчинського. Boule рецензує розвідку Вовка про кургани в Трипілю, уміщену в 3 томі Мат. до етн. Вовк дає ще рецензію на Гавелькової „Plachty koutni" і „Některé šperky naše lídové".

1902. Breuil: Station de l'âge du renne de St. Marcel d'après les fouilles de M. Benoist (с. 145). Автор робив дослїди над двома передісторичними стаціями, над двома печерами, в котрих інтересували його в першій мірі звірячі кости і ґеольоґічний уклад. Поданий також зміст нахідок. Перша печера інтересна тим, що в ній знайшли ся різьблена голова з кости, намиста з орнаментами і загадковий знаряд з ґеометричним орнаментом. Друга печера носить характер помешканя маґдаленського типу. Girard: Notes antropométriques sur quelques Soudanais occidentaux. Се одна з нечисленних студій про поміри в Африцї. Поміри переведено над західними Неґрітами і народом Певльг: оба народи високого зросту, середноголовці (коротког. нема)[1]. Pittard:

[1]) Рец. CBlt. 1902, nr. 364.

Anthropologie de la Roumanie: contribution à l'étude des Tsiganes dits roumains. Досліди над 47 циганами: зріст 1·612, покажчик черепний хитаєть ся між довгог. і короткоголовими; очі темні; волосє чорне. Рейнак реферує про нахідки на Креті; Вовк про передмикенський промисл в неолїтичних стаціях на Україні (с. 57—60). Зеелянд виголосив на антр. в'їзді рефарет „Le paysan russe de la Sibérie occidentale sous le point de vue antropol.". Буль подає розсліди над піренейськими печерами і над фавною, якої слїди доховали ся в останках скелетів. Знайшов фавну і зимнїйшої і теплїйшої епохи, взагалї фавну, яка істнувала між плїоценською і четверичною епохою (с. 305—319). Уйфальві[1]) друкує більшу студію „Iconographie et antropologie irano- indienne" (с. 433—465, 609 - 620 і 713—734), з численними ілюстраціями. Він стараєть ся подати розвій і зміни населеня Індії від приходу Арийців до тепер на основі рисунків, різьб, фреск, гроший, коней, а передовсїм на основі фреск підземної сьвятинї в Адянта. Людність Індії підчас приходу Арийців складала ся з білих Арийців, жовтих Наґас і тубильців Дравідас, що були мішаною расою. Потім наступила епоха мішань: всілякі впливи, найбільше туранські. Результатом тих мішань вийшов нинїшний тип Гіндусів, який розпадаєть ся на три відміни: 1) перша відміна визначаєть ся високим зростом, довгоголовістю, лєптопрозопією і ясною шкірою, друга — низьким зростом, короткоголовістю і темною шкірою, третя високим зростом, лєптопрозопією і темною шкірою. Є однак і иньші ще відміни. E. Pittard продовжує в „Contribution à l'étude antropologique des Tsiganes turcomans" свої студії над циганами в Добруджі. Автор приймає що Цигани мусїли підчас своїх вандрівок поділити ся і що навіть з правітчини не винесли чистого типу. Дальше подає результати своїх помірів, котрі цікаво порівнати з вислїдами висше обговореної студії про румунських циган. Зріст циган туркменських виносив 1,636 m., отже трохи більше від румунських; 74 % довгоголових, 9 % короткоголових; темні очі, чорне волосє (с. 477—485). Verneau: „Les fouilles du prince de Monaco aux Baoussé-Roussé. Un nouveau type humain" (с. 561—585). Прибувають знов нові стадії печерного чоловіка з численними нахідками. Найцікавійші з поміж них скелети людські, які виказують расу молодшу від неандертальської: творять вони переходову степень між расою Спі-неандертальського і расою Cro-Magnon. В тім лежить вага студії Верно. Аршамбо заниmаєть ся новими знахідками в новокаледонських меґалїтах, а головно рисунками. Зі славянських рефератів

[1]) Рец. CBlt. 1903, nr. 257. Говорка.

з'їзду згадаю, що Вулетіч-Вукасовіч читав про початки археольоґічних студій у полудневих Словян в сїмнадцятім і вісїмнадцятім столїтю.

13. Revue de l'école d'antropologie de Paris. Recueil mensuel. fondé pa A. Hovelacque, publié par les professeurs. Paris. (стр. 456 + 480 + 50 + 429).

1900. Letourneau: La vie de conscience chez l'homme (1 — 16) і L'évolution du langage (149 — 166). Обі студійки служать вступами до довших праць. В першій хоче автор подати начерк психольоґії народів, тому порушує у вступі головні питаня, як про ролю інтуіції, „les sentiments et les affections" і и. В другій розвідцї говорить про примітивну мову, про умови повстаня артикулованої мови, про специяльні признаки мови і її значінє для людської суспільности. Malbeck et Bourgeois: Les flèches et les armes empoisonnées. Автори спинюють ся над затроєними стрілами і ставлять собі велику задачу представити розвій їх уживаня і розпросторення. В трех роздїлах розглядають затроєні оружія в давнинї, затроєні стріли і иньші збруї, та уживанє отруї у всїляких народів, при чім подають, які се були отруї. G. Hervé: La race basque. Conclusions et théorics (с. 213—237). Наперед поданий огляд теорий про се заплутане питанє, далї розвиває автор свої погляди, що французькі Баски се найчистїйшими репрезентантами баськoї раси. В Іспанії змінили ся вони через змішанє з довгоголовими Іберами і стали самі довгоголовцями. Що до місця раси Басків в рядї посвоячених рас уміщує їх автор коло т. зв. Адріятицької раси Денїкера. Процентово беручи є у Франції 40 % чистих Басків, в Іспанії лиш 12—25 %. Manouvrier: Généralités sur l'antropométrie. Автор займаєть ся важним питанєм, як перепроваджувати поміри і хто їх має переводити. До тепер забирали ся до того дїла всїлякі люди, нераз дуже мало підготовлені і тому богато результатів вважати мусимо за непевні. Велику вправдї маємо скількість чисел і обчислень, але не всї рівної вартости і докладности, автор ставить тому для антропометрів певні вимоги, а найперше вимагає від них трохи вправи (с. 413—439). Лєфебр говорить про шкідливий вплив церкви в історії Франції (89—107), Шрадер дає вступ про антропоґеоґрафію і говорить про впливи окруженя на чоловіка і на цїлі народи (117—125), Тіліє занимаєть ся спрецизованєм питаня про істоту душі у народів найновійшої культури, Піттард подає кілька заміток про черепи Кантона Валліс. Про Веди і індоевропейську релїґію забирає голос Реньо. Капітан подає ряд заміток про нові публїкації, між иньшими про Угорщину, Боснїю, Сибір і результати з'їздів. Жіро дає свої уваги про палеолїтичну епоху. Вкінци Лєфебр присьвячує кілька сторінок скандинавській мітольоґії (333—357).

1901. Mortillet: Distribution géographique des dolmens et des menhirs en France (c 33—45). Клясичною землею дольменів лишаєть ся Бретань, але і в иньших депертаментах стрічаємо їх в досить показнім числї. В розвідці зібрано їх статистику і взято па мапу. Показуєть ся, що число знаних дольменів зросло значно. Бербран знав їх в 1864 р. лише 2273, Мортільє подає їх число на 4226. Більша їх половина в надпобережних департаментах. Менгірів так ізольованих, як і звістних в ґрупах начислив автор разом 6192, з чого в самій Бретанії 4747. Capitan подає ряд причинків про камінї з ямками. Головна гадка не нова, бо стрічаємо ся з нею і у Монтелїуса в його „Kultur Schwedens in der vorgeschichtlicher Zeit“ стр. 34, але вартість розвідки автора лежить в нових матеріялах, яких він знайшов досить в новійших стаціях. Ямкам признає рітуальне, символїчне значіне а в деяких разах і практичне і доказує се, порівнуючи палеолїтичні і пізнїйші нахідки. Дальше йдуть звістки про нові печери з різьбами і про неолїтичні поклади в Парижи. Про камінї з ямками говорить ще Помероль і бачить в них знаряди до жертв (с. 211—218). Шрадер займаєть ся питанєм про відносини раси до духового розвою та розвою характеру народів. Радо дає дефінїцію тератольоґії: се дослїджуванє тих відмін ембріонального розвою, що провадять до ненормальних форм. Дїють ся вони під впливом зміни відносин і поживи (с. 97—114). Манувріє присьвячує свою розвідку справі охорони памяток, а передовсїм гробів. Летурно означує в статї „La femme à travers les âges“ становище жінки в суспільности від Pithecantrop'a аж до тепер. Розводить ся над єї неволею в супружестві і родині, над її істотою і висловляє гадки про її положенє в будучности. Статя Лєфебра „Quelques années du bon vieux temps“ говорить про культуру XIV в. Мортільє займаєть ся звісними підкладками під посуду в неолїтичній епосї (362—372).

1902 Mortillet. L'or en France aux temps préhistoriques et protohist. (c. 47—72). Здавало ся-б, що золото мусїло уживати ся від найдавнїйших часів, одначе у Франції стрічаємо золоті нахідки доперва з початком бронзової епохи. Сьвідчать вони про те, що виріб предметів з золота мав чисто льокальний характер: найбогатша на золоті знахідки Бретань, де одначе золото в покладах не знаходить ся. Pittard: Contribution à l'étude antrop. des Albanais. Подані поміри 20 альбанців, роблені автором в Добруджі. Пересїчний зріст 1·674 m. Черепний покажчик переважно високий: 12 % короткоголовців, 36 % надкор., 24 % довгоголовців; вузьке чоло, вузьке лице, темні очи і волосє (c. 270—277). B. Reber „Les sculptures préhistoriques à Salvan“ [1])

[1]) Рец. CBlt. 1903, nr. 350.

описує рисунки на скалах коло Сальван. Представляють вони лінії, кружки, ямки всілякої величини, трикутники, хрестики в всіляких комбінаціях. Між иньшими „орнаментованими“ рисунками є також дві примітивні фігури, з котрих одна представляє їздця, а друга вояка зі щитом. Усіх рисунків буде 600—700 штук G. Hervé[1]) займаєть ся розслідами типів в Альзації, а Летурно[2]) говорить про жінку в Папуанії і Африці.

14. Bulletins et mémoires de la Société d'Antropologie de Paris. Paris — Бюлєтен виходять на місце давнїйших „Mémoires“, що перестали в р. 1900 виходити. Через те, що до Бюлєтенів прилучено і „Mémoires“, формат видання і його великість побільшила ся значно.

1900. Volkov: Une nouvelle découverte monétaire à Kiev. Автор реферує про нахідку золота при улици Катерини в Києві. Між иньшими предметами зі золота найдено гроші з часу між 963 і 1059 по Хр. і дві штабки. Його ж Le sommeil hivernal chez les paysans russes — автор подає цікаві замітки про захованє людий підчас голоду. Коли уже покажеть ся, що засобів нема або не вистарчить, забирають ся члени родини на піч і там перебувають сон зимовий, значить перележують там цілий вільний час. Поява ся цілком зрозуміла: чим меньше руху і праці, тим меньше даєть ся відчувати голод (с. 67). Zaborowski: Les Slaves de race et leurs origin. Виводи, яким учені західно-европейські придають більшу вартість. Нам здаєть ся, що до студий про Славян не можнаби сього сказати. Праці Заборовского за богато мають в собі гіпотетичного. В тій прим. студії, яку переложено в „Wiśl-ї“ за 1903 рік (ст. 534—47 і 649—57) каже нам автор, що правітчина Славян лежала над Дунаєм: тут були культурні взаємини з людністю терамар в Emilia і з Умбрами (?!). Умбри були короткоголовцями, отже чомуж не об'яснити при їх помочи короткоголовости Славян. Зрештою Славяни підпали тут і иньшим домішкам крови. Автор представляє собі, що Славяни були народом торговельним: дали ся тому „притягнути“ бурштином над Одру і Вислу і тут розвинули свою питому культуру. За характеристичні її прикмети уважає автор паленє тїла і промисл металевий та шклянний, який вони розвинули в періоді від 8 до 4 ст. пер. Хр.; в 4 столїтю підпадають поволи впливови Німців; пізнійше виходять до Росії і кольонізують її[3]). Здаєть ся, що з самого змісту виходить штучність і неправдивість цілої теорії. Volkov: L'homme lion. Опис в Парижи помершого Росіянина, що визначав ся буйним поростом. Deniker Dolmen et superstitions. Автор вказує на звичай з перед 100 літ,

[1]) CBlt. 1903 nr. 119. [2]) CBlt. 1903 nr. 262. [3]) Рец. „Ан. Ж.“ 1901, nr. 1, с. 110. Воробьев.

який доховав ся і до нині. Коли дитина занедужає, то лічать її пересуваючи через отвір в дольмені. В „Int. Arch. f. Etn.“ стрінемо ся з подібним звичаєм у Сербів, лише там відганяють пошесть і заразу взагалї через пересуванє через отвір в дереві.

Volkov: Défense du mammouth gravée du gisement paléolitique de Kiev[1]). Zaborowski: Industrie égénne ou a prémycénienne sur le Dniestre et le Dnièpre. Микенська культура лолишила слїди також на цілій території полудневої України, в Семигородї, в Буковинї і в Румунії. Тепер знаємо, що Русь[2]) мала вже з початком неолїтичної епохи живі зносини з полудневою Европою і Азією, і то в епосї передмикенській. Розкопи Деметрикевича в Зеленчи над Серетом принесли глиняну посуду, зле випалену з врізуваними точками і лїніями а побіч того мальовану посуду, типу еґейського або передмикенського. В звязи з культурою згадує автор і про типи Українцїв в минувшости, опираючи ся головно на розслїдах Талька-Гринцевича: первісний тип український в неолїтичних часах був довгоголовий. Доперва з часом появи металїв прибувають короткоголовцї, що мусїли привандрувати. Від тепер зачинаєть ся змішанє типів, що найбільше проявило ся за час панованя Скитів. Дальше задержуєть ся автор над антропол. типами Деревлян і Полян. Деревляни по його гадцї були наступниками неолїтичної раси (покажчик у Т. Гринц. пересїчно 75), Поляни були більші від Деревлян, з покажчиком 75,9. У них також доховав ся довгоголовий первісний тип. Zaborowski: Le feu sacré et le culte du foyer chez les Slaves contemporains До тепер були відомі звичаї поважаня огня лиш у Осетів. Тепер показало ся, що і у Славян доховали ся слїди культу огня, а то у Сербів і в Македонії. Про сю справу поговоримо ще при розвідцї Тітельбаха в „Intern. Archiv f. Ethnographie“[3]). Річник містить крім того кілька студій Заборовского (пр. Mensurations de Tonkinois, і. и.), котрі з огляду на їх теми поминаю.

1901. У тім річнику піднесу наперед коротенькі реферати Вовка про новійші розкопки на Україні, а то „Sur les antiquites de la region de Dnièpre“ (публїкациї Ханенка), „Kourgans et trouvailles archéologiques prés du bourg de Smiela“ і „Nouvelle découverte de représentations figurées des Scythes“. Заборовский забирає ще раз голос в справі, яку він порушив в розвідцї про українські типи в попереднїм річнику: „Crânes anciens et modernes de la Russe méridionale et du Caucase“. Крім тих меньших статей і заміток находимо такі важнїйші розвідки: Бльоха при переміни долїхоцефальної раси в брахіце-

[1]) Рец. CBlt. 1901, nr. 340. Бушан. Ширше у автора в статї, поміщеній в Записках. [2]) Русь в значіню територияльнім. [3]) Рец. в CBlt 1901.

фальну і на відворот, Деніккера про деякі прикмети раси[1]), Ґодена про ролю антропометрії, Ґійо про прикмети еволюції і реґресії суспільностий, Лявілля про находки неолїтичної епохи, Манувріє про кости знайдені в дольменах. Моріільє „Coup de poing Chelléen du Vésinet“, Реньо про раси і варіяції черепного покажчика під впливом окруженя, Вашіда і Пієрона про сни, про повстане віри в сни у диких народів[2]). Більший інтерес представляє статя Реція[3]) „Sur l'enquête antr. en Suède“, де зібрано результати помірів 45.000 жовнїрів, переведених в 1897 і 98 р. за ініціятивою шведського товариства антропольоґії. Особливо цїкаві вислїди що до розділу довгоголовців і короткоголовців. Відносини числа одних і других хитають ся значно по провінціях. Загалом є 87% довгоголових і 13% короткоґ. В середній Швеції найбільше довгоголовців, бо декуди коло 95%, за те на полудни приходять короткоголовцї в більшім, як звичайно числї, бо коло 19%. Пересїчний покажчик 75·9, зріст 170, 88 cm. і, бльондинів 75·3%, 22% темних.

1902. З сього річника згадаю передовсїм про статю Вовка: „Sur quelque os „surnumeraires“ du pied humain et la triphalangie du premier osteil“, (с. 274—296), в якій він подає студії над дальшими знахідками. F. Delisle присьвячує коротку розвідку макроцефалїї в Швайцарії, Савої і в околицях Франц. Юри. Автор дошукуєть ся її вітчини і знаходить її в кавказьких горах, де ще до нинї істнує звичай деформувати череп. Причиною сього був мабуть убір голови. В полудневій Росії була колись макроцефалїя цїлком частою появою; про се подають нам звістки Геродот і Гіппократ. Цїкаво лише, яким способом прийшла ся мода так далеко на захід. Автор не годить ся з поглядами Брока, що приписував занесенє того звичаю Кіммеріям підчас їх вандрівок на захід, і Бера, що признавав Аварам сю ролю, бо деформація знана була уже перед тим, і приймає, що колись ще перед приходом Ґерманців сидїли нинїшні західні макроцефали коло кавказьких і від них сей звичай переняли. Той сам автор займаєть ся в розвідцї п. з. „Les déformations artificielles du crâne en France“ розміщенєм деформації у Франції, стор. 111—167[4]), і подає вислїди на мапі. Описує при тім, як деформуєть ся голова і яку то має цїль. Дїдичність деформації виключена — врештою вона в новійших часах зникає. Bloch: Considérations antropol. sur la Corse actuelle, ancienne et préhistorique[5]). Автор подає результати обсервациї і помірів, переведених на покликаних до війська на Корсицї, і описує пе-

---

[1]) CBlt. 1902, nr. 135. [2]) Рец. CBlt. 1903, nr. 18. [3]) CBlt. 1902, nr. 214. [4]) Рец. CBlt. 1903. [5]) CBlt. 1903, nr. 121.

редісторичні нахідки. Кінчить здогадом, що людність Корсики іберийського походженя. Papillaut дає вислїди помірів на 100 мужеськиx і 100 жіночих скелєтах (с. 393 526), щоби означити докладно ріжниції полів і зросту у паризької людности. Розміри кадовба стоять в звязи з розмірами голови; вузькість чола се полова прикмета женщини і високість черепа у жінки низша, ніж у мущини; ніс женщини зближуєть ся більше до дитячого; також зуби у женщини далеко низші.

15. Bulletin de la Societé nationale des antiquaires de France. (с. 412 + 384 + 16 + 421). 1900. На стор. 228—233 подана звістка де-Бая про кілька предметів з бронзи, знайдених на Сибири. Форми в виді козорога знаходить ся і в українських могилах. Дальше згадує про збір Ханенка. Подибуємо іще дві нотатки його: 1) про медаль знайдений на подольськім базари в Києві і 2) про орнаментацію на деяких предметах епохи вандрівок.

1901. Не приносить для нас нічого цікавого, в 1902 звістки про деякі нахідки де-Бая з Росії Зрештою містить сей журнал переважно причинки про памятники штуки, особливо різьби від найдавнїйших часів.

16. Bulletin de la Société d' antropologie de Bruxelles Том XVIII. Друге видавництво товариства:

17. Memoires: оба виходять меньше більше раз на $1^1/_2$ року. Тут даю огляд 2 томів за 1899—1901 р. Бюлєтени не поміщують цїкавійших для нас розвідок; хиба одна статейка Ріто про місце епохи Chelléen в палєолїтичній хронольоґії[1]). В „Memoires“ важнїйша статя Ріто „Sur la découverte d' importats gnisements de silex tailleés dans les collines de la Flandre occidentale“ (с. 1—103). Автор звісний з свойого подїлу бельґійської ділювіяльної епохи на 5 періодів: на 1) Móséen, що припадав на передледовий і міжледовий час, з останками Elephas antiquus, 2) Campignien з річними пісками 3) Hessbayen — лєс 4) Brabantien, де заходить глина і 5) Фляндрія. Він займаєть ся тут порівнанєм фляндрийських кремінних знарядів з знарядами в Кентї й уставляє їх хронольоґію. Автор впав при тім на новий тип, який він назвав „Reutilien“: характеризуєть ся він тим, що камінь не носить слїдів людського оброблення лиш був уживаний в своїй первісній формі. З иньших статей сього рухливого автора, котрі майже всї присьвячені питаню про слїди істнованя третичного чоловіка, згадаю кілька В „Discursions relatives aux industries paléolitiques primitives“ подає нові причинки до культури Reutilien; в Soignies і Maffles подибав він нові відломки сих знарядів з найдавнїйшої четверичної епохи. Поки-що сконстатував істнованє сієї культури лише в західній Фляндрії. Не стоїть вона цїлком відокремлено,

[1]) Рец. CBlt. 1903, nr. 45.

противно маємо тепер богато переходових форм, знайдених в долинах рік. З знарядів вносить автор, хоть з більшою резервою, що людність Бельґії тої епохи мусїла бути осїла. Те саме питаннє займало і д. Puydt, з котрим Ріто провадить полєміку.

18. Annales de la Société d' Archéologie de Bruxelles (ст. 446 + 510 + 490). E. van Overloop: Les préhistorique с. 246—284. Се ширша студія, оперта в першій мірі на Мортільє. Автор зібрав в ній усї відомости про знахідки і про первісну людність Бельґії (пр. про неандертальську расу) і подав репродукції важнїйших камінних знарядів та черепів. Тіон трактує про розкопи в Burdinne з меровінґської епохи, Капор про монументи египетські в бруксельськім музею. Claerhout займає ся предметами з бронзової епохи, знайденими коло Denterghem: бранзолетами, спіральними орнаментами, ножами і голками. Стація належить до осель наводних і виказує велику схожість з швайцарськими. Між знайденими предметами є також камінї до розтираня збіжа (в неоліт. епосї загально знані), а також знаряди рільничі в кости. До тої самої стації вертає автор іще в иньшій розвідцї.

19. Atti della Societá Romana di Antropologia. Volumen VI—VIII. Roma 1899-1900, 1900-1901 і 1901—1902 (стор. 247 + 219 + 110 + 388). Статї присьвячені переважно чистій антропольоґії. Не подаючи заголовків для короткости переповім зміст важнїйших. 1900. Giuffrida-Ruggeri розслїджував черепи по методї Серджі в двох статях. Той сам автор подав дві анатомічні студії про означенє тїмячка і про скостенїлість, яку знайшов між вінцевим швом у двох Мелянезийців і одного Каринтийця. Gildo Pini говорить про відносини між поємом і специфічним тягаром мозку, і зіставляє результати, до яких дійшов, роблячи дослїди над 30 мозками Болонців. Чим більший поєм людського мозку, тим меньший його специфічний тягар: ростуть вони оба з віком чоловіка. Температура впливає на специфічний тягар мозку: в теплї спадає він значно. Tedeschi в двох статях розслїджує асиметрію людського черепа при помочи осібного приладу і виказує, що вона однакова у обох полів. Sergi займає ся передісторичними черепами в Сицилії і в Европі і критикує погляди Катрфажа і Мортільє. Славянським черепам присьвячена статя Vram „Secondo contributo allo studio della craniologia dei popoli slavi" (с. 111—116), котрий вже в 1896 писав про ту саму тему. Автор думає, що Славяни не творили нїколи одної спільної раси, а тим більше не творять її тепер, і на доказ того характеризує черепи одного Чеха, двох Кроатів і двох Славян з Карнїоля. E. Troilo подає в „Gli Slavi nell' Abruzzo Chietino (с 117—127)[1]) звістки про кольонії Славян, що утїкли з Дальмації

[1]) Рец. CBlt. 1901, nr. 292.

перед Турками і осїли 1464 р. в Італії. Тепер ділять ся на три ґрупи: одна замешкує околицю Васто, друга Лянеяно а третя Шіеті.

1901. Vram (41—43)[1]) говорить про деякі ненормальности черепа одного вісїмнадцятьлїтнього чоловіка; в иньшій розвідції с. 67 подає поміри 19 черепів старих Перуанців по методї Серджі. Серджі[2]) робив поміри на 24 черепах Ескімосів, і на черепах етруських (стр. 162—174). Vitali шукає за методою, при помочи котрої можнаби означувати антропольоґічні і психофізичні вартости для розвою поодиноких одиниць що до деяких прикмет соматичних і духових. Giuffrida Ruggeri описує остеольоґічні прикмети молодого Батака[3]).

1902. Той сам автор подав в тім річнику цікаву розвідку „Appunti di etnografia comparata della Sicilia"[4]). Автор вказує на велику схожість деяких народних повірок і мітів сицилійських з теперішними поглядами иньших далеко віддалених народів, порівнує їх мотиви і заохочує до працї в тім напрямі. Казка про кровосумішку між сонцем і його братом місяцем стрічаєть ся також у старих Египтян, у Перуанців і Канадийців. S. Sanctis e Toscano розслїджує відтиски пальців у нормальних, божевільних і глухонїмих дїтий в віці від 6—14 року. Zardanelli помістив статю, в якій розбирає імена топономастичні всїляких народів, а між ними також Свевів, Болгарів і Чехів (с. 100—113). Фрашето пише про змінчивість людських черепів (155—196), послугуючись в розслїдах методою Серджі-Камерано. Виводи його з помірів 180 черепів з Мессини такі, що змінчивість горішного черепа більша від змінчивости лиця, що змінчивість черепного луку також більша від змінчивости дна. Жінки визначають ся більшою змінчивістю як мущини. Тедеші (с. 297—336) аналїзує по методї Серджі 50 черепів модерних Римлян і подає ґеоґрафічне розпросторене Серджієвих типів черепа.

20. Bullettino di paletnologia italiana... diretto da L. Pigorini. Parma 1900—1902. Про Україну і території, в яких склад входила або входить Україна нема жадної статї. З иньших занотую в 1900 дві статї Піґоріні: перша з них „Terramara Savanna di Cibeno in provincia di Modena" занимаєть ся класифікацією находок і їх описом в терамарах, друга містить опис стацій з бронзової епохи понизше Апеніну. Зі знахідок виходить, що їх людність стояла в близькім контактї з населенем рівнини ріки По й прийшла тут звідти[5]). Paraffi подає звістку про кілька нахідок з бронзової епохи в повіті Віядана[6]). В 1901 Піґоріні (і Льоренцо в „Atti e. R. Acc. d. Scienze

[1]) Реф. CBlt. 1901, nr. 254. [2]) Реф. CBlt. 1901, nr. 304. [3]) Реф. CBlt. 1902, nr. 165. [4]) CBlt. 1903, nr. 183. [5]) Реф. CBlt. 1901, nr. 111. [6]) CBlt. 1901, nr. 109.

1900) виказали, що вже в давній палєолїтичній епосї була Італія заселена і стояла на висшій степени розвою, бо мала зносини з Египтом.

21. Notizie degli Scavi di Antichità не подали нїчого, що мусїли-б ми занотувати.

22. Archiv di psichiatria подає часом статї, що доторкають ся антропольоґії. В томах XXI—XXIII побіч дуже спеціяльних розвідок з фаху, який нас тут меньше інтересує, нема до зреферованя нїчого. В річнику 1901 є статя Маріанї про Толстого, котрого психіка має виказувати, на гадку автора, вироджене.

23. Bullettino di archeologia e storia Dalmata publ. c. d. Bulić. Spalato. Посьвящені переважно новійшим часам, написам, документам і т. и. В річ. 1901—2 богато інтересних для історика полудневої Славянщини матеріялів про Сальону. Занотую ще статю Алячевіча „Saggi di preistorta riquardanti ele contermini sue regioni. III Gli Sciti.

Велику прислугу науцї віддають провінціональні наукові товариства і їх орґани. Німеччина визначає ся з поміж иньших країв саме тим, що майже кождий край має свій один орґан або нераз і більше. Порушують ся в них передовсїм справи льокальні, але дуже часто і важні питаня загального характеру. Самі часописи — що виходять або раз на рік, або навіть що кілька літ, доходять звичайно лише до рук тих людий, що занимають ся дослїдами даних територій: для иньших вони меньше приступні. Не можна їх навіть по більших унїверситетських бібліотеках роздобути. Для прикладу вкажу, що в віденській унїверсит. бібліотецї нема навіть третьої части провінціональних видавництв нїмецьких, що дотикають до антропольоґії і археольоґії. Для того порішив я дати в отсїм рефератї також побіжний огляд нїмецької провінціональної наукової лїтератури, що занимає ся антропольоґією, археольоґією й етноґрафією, так австрійської, як і нїмецької.

В Австрії стоїть справа антропольоґічних часописий досить слабо. Статї антропольоґічні поміщують ся лише в журналах, присьвячених взагалї студиям про певну територію, а і тих дуже мало. (Не числю тут розуміє ся славянських видавництв, яких досить споре число: спеціяльно визначають ся в тім напрямі Чехи на Моравії і в Чехії). З того велика часть припадає на справозданя з музеїв і всїляких наукових товариств.

24. Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich. Від 1902 року виходить ся часопись під зміненим заголовком „Jahrbuch f. Landeskunde N. Ö.“. З цїлих трех великих томів 1900—2 не міг я вибрати анї одної статї загального змісту. Статї переважно історичні. З иньших занотую статю Міллєра про імя „Öster-

reich“ (1901) і Кубічека про римські нахідки в Маннерсдорфі: про 2 римські різьби, що представляють борбу Геркуля з немезийським львом.

25. Mittheilungen der Gesellschaft f. Salzburger Landeskunde. Salzburg, 1902. B. XLII. с. 239. Попередній том вийшов 1899 р. З усїх статей лише одна загального характеру: J. Pirchl „Die Uransiedelung am Götschenberg“. Автор полємізує з иньшими ученими що до здогадів про первісну людність, і подає звістки про нові нахідки: знайдено камінні топірцї з неолїтичної епохи; характер нахідок троянський. Оселя була дуже стара. Доховали ся слїди палїсад і укріплень.

26. Jahresbericht d. städt. Museum Carolino-Augusteum in Salzburg, 1900, 1901 і 1902. Справозданя з закупок і нових дарунків до музею. Між иньшими з давнїйших важні глиняні судини з Лянґакер і з Айзенбіхель при Райхенгалю, що походять з молодшої камінної епохи і з початку бронзової.

27. Carinthia. Her. v. Jaksch. 1899—1902. Для нас нема нїчого цїкавого. Є статя Гавзера (1900) „Die Gewandnadeln oder Fibeln im Museum d. Gesch. Vereines“, з якої довідуємо ся, що в Каринтії є фібули з бронзової епохи, з гальштатської і La Tène від року 1000 пер. Хр. Виріб з бронзи, з золота і зелїза[1]).

28. Zeit. d. Ferdinandeums für Tirol und Voralberg., herg. v. g. Verwaltungs-Ausschusse desselben, Innsbruk. Нас посередно може інтересувати статя Зітте „про найстарші покликуваня нїмецьких робітників до росийських копалень. Було се 1489 р., як показує документ перехований в архіві.

29. Argo. Zeitsch. f. Krainische Landeskunde herg. v. A. Müllner. Люблянa. Поміщує статї всїлякого змісту. Puschi подає археольоґічні звістки з середньої Країни: про нахідки римських часів, написи, золоті гроші, фібули, бронзовий меч зі Жлєбіч, і про бронзовий спис з горішної Країни. Дальше є нотатки про римські нахідки в Люблянї, Сіттіху, про монети з Грасте, Юґоре і про гроби Франків. Крім того кілька маленьких заміток.

30. Mittheilungen des Musealvereines f. Krain, geleitet v. Dr. O. Gratzy E. v. Wandeugg. Люблянa. З цїлих трех томів занотувати можна лиш одну статю про походжене ґочанської людности. Автор статї Ельц обстає за франконським походженем.

31. Mittheil. d. Ver. f. Geschichte d. Deutschen in Böhmen. 1900, 1901. Жадної інтересної для нас статї. Шпанґенберґ в 1900 про леґенду про Божівоя.

---

[1]) Про се близше: Hoernes Urgeschichte с. 592 і дальше.

32. Sitzungen d. böhm. Gesel. d. Wissensch. Prag, 1900, 1901. Не містить нічого. В фільол. відділї статя Людвіґа про основні думки Магабарати і статя Зубатого про матеріяли Шляйхера, зібрані з уст народа і переслані академії в Празї.

33. Thätigkeitsbericht des Museumsges. Teplitz, 1900—1902. В двох річниках поміщені дві розвідки Вейнцірля. В першій переходить гроби з урнами гальштатської епохи і франконські похоронні типи. Для північно-західної Чехиї можна уложити таку хронольоґію камінної епохи: 1) давнонеоліт. паскована кераміка, 2) рессенський тип, 3) шнурова кераміка, котру в останнїх часах знайдено в деяких стаціях. Гальштатська культура засягнула передовсїм полудневу Чехию і на північ не дійшла. Епоха лужицька характеристична тим, що перетревала більше як 1000 літ (2500—1000 п. Хр.). З періоду La Téne цікаві знахідки в Лїбохован, бо вказують на се, що і півн.-зах. Чехия була територією вандрівок. І так пізно римська зелїзна культура з гробами з урнами і з паленем тїл була безперечно маркоманською і тревала від 4—7 стол. по Хр. Потім йдуть дальші вандрівки. В 5 столїтю можна вже виказати франконські гроби в пів.-зах. Чехиї. Славяни виступають аж в 7 ст., а їх культура характеризуєть ся типічною керамікою, металевими знарядами і похоронним типом. В другій статї: „Передісторичні стації, заступлені в Теплицькім музею“ зібрана статистика нахідок. Велике їх число походить з неолїтичної епохи.

34. Jahrbuch d. Bukowiner Landes-Museums. Red. Comité: C. Mandyczewski, A. Mikulicz, I. Polek u. C. Romstorfer. Czernowitz, 1900, 1901. В 1900 Ромсторфер подає результати нових розслїдів в замку воєвод в Сучаві: між иньшим знайдено кремінні стріли і камінні перли. Крім тої статї можуть інтересувати нас іще дві змісту історичного. Кайндль дає причинки до історії буковинського релїґійного фонду з паперів Гінкенгавзера і печатає документи. Полєк поміщує розвідку (с. 49—114) про прилученє Буковини до Галичини в 1786 і оголошує 11 документів.

В 1901 Ромсторфера студії про старий княжий замок в Сучаві (с. 77—142) і про реконструкції в православних церквах на Буковинї, — ось що можна вибрати з другого річника. В додатку до річника появляєть ся що року „Rechenschaftsbericht d. B. L. M.“, але в нїм крім рахунків і справоздань нїчого більше знайти не можна. Музей має 440 чисел в 530 кусниках і 2590 монет в археольоґічнім відділї, а 103 чисел в 235 к. в етноґрафічнім відділї. Крім того виставлено в музею чужі нахідки, котрих було 200 в 600 кусниках в археол., і 103 в 235 к. в етноґр. відділї.

36. На Буковині виходить ще „Bericht über d. Arbeiten zur Landeskunde d. Bukovina“ редаґований Кайндлем, в якім поміщують ся докладна бібліоґрафія. З бібліоґрафії занотую дві статї Кайндля „D. Osterfest in d. Bukowina“ M. Beil. zur Allg. z. 1901 nr. 79 і Амстера „Die drei Kronen. Ein ruthen. Märchen. Barancza nr. 3414[1]).

З часописий, що виходять в краях німецької держави перегляну лише найважнійші, при чім ще раз повторяю, що в них побіч статей археольоґічних (часом антропольоґічних) знаходять ся нераз і розвідки етноґрафічного змісту. Так нпр. нема тут згадки про „Mitth.“ ангальтського наукового товариства, про „Neues Archiv f. Sächs. G. u. Altertumsk.“, про „Mitth. d. Freiberger Altert. V.“, про „Mitth. d. V. f. G. u. Alt. K.“ в Туринґії, про „Mitth. d. Ges. d. Altertk. zu Eisenberg“, про „Archiv f. hessische G. u. Alterk. Darmstadt“, „Zeit. d. V. f. Erforsch. d. Rheinischen G. u. Altert. Mainz“, „Archiv f. G. u. Altk. v. Oberfranken“, „Zeit. d. Münchner Alt. V.“, про „Mitth, d. V. f. Kunst. u. Altk. in Ulm u. Oberschwaben“ і про иньші: зробив я се длятого, що ті видавництва дуже мало місця присьвячують преісторії та антропольоґії (майже нічого) а містять майже виключно розвідки історичні. Для України усї ті видавництва не містять нічого

37. Prähistorische Blätter... herg. v. Dr. J. Naue. XII—XIV. München (с. 96+96+96). 1900. Флїндерс виказує, що вже в 5000 літ. пер. Хр. мала Европа зносини з Египтом. Гафнер дає звістки про гроби з могилами в гальштатській епосї, а Преен про 6 гробів в Охсенвеґу коло Ротенбух в Горішній Австрії. Науе порівнує спинки від бронзових поясів з Іспанії зі знайденими Гампелем на Угорщині; велика подібність; Автор признає угор. спинкам ґотське походжене. 1901. Науе описує нові знахідки з бронзової епохи, з лятен і з неолїтичної (гріб в Унтервурмбах в сер. Франконії). В 1902. Науе описує фібули в формі голов з епохи la Tène з IV ст. пер. Хр., подібні цїлком до чеської знайденої при Кишіцкіш. Сауттер про передісторичні гроби з могилами в Швабії, Гаєрлї про наводні будівлї на озері Цуґер, а Науе про фібули гальштатських гробів з могил в Оберпфальцї і про їх значінє для означеня часу кольонізації тої території[2]).

---

[1]) Принагідно згадаю про кілька статей з иньших необговорюваних журналів: Barré: Le peuplement et la col. de l'empire russe. Revue de Geogr. 1901, nr. 10. Strannik: Les Doukhobors. Histoire d' une secte. La revue de Paris. 1901, c. 865—898. Herrman: Bilder aus Russland. B. z. Allg. z. 1900, nr. 226, 229, 269 і 1901, 218. Foulques: Fiabe e leggende russe raccolte e tradotte. Napoli 1901, c. 94. [2]) Рец. в CBlt. 1902, nr. 324.

38. Jahrbücher d. Vereins f. meklemburg. Gesch. u. Altert.-Kunde herg. v. Dr. H. Grotefend. Schwerin.

В 1901 в статї Р. Бельца про нові знахідки камінної епохи піднесу факт, що в Мекленбурґу розпросторені дуже „камінні комори“ і „камінні скринї“ (кісти), побіч них однак істнують меґалїтичні гроби. З одного навіть гробу, в якім знайдено типічну для найновійшого неолїту сокиру можемо здогадуватися, що дїйсно з „Steinkammer“ розвинули ся камінні скринї похоронні. 1902 річник приносить дуже гарну студію про гроби старшої бронзової епохи в Мек., яка збирає усї дотеперішні досліди і знахідки. Околицї чи територія Мекленбурґа належить з археольоґічного огляду до найцїкавійших. В нїй стикали ся з собою дві культури, полуднева угорсько-ческа і північна. Одрою приходила полуднева культура так само Поморем. За те північна йшла на полуднє і полишила слїди прим. в Чехиї. Дослїди над тими культурними взаєминами дуже важні з огляду на хронольоґію. З подїлом Монтелїуса автор не вповнї годить ся і ставить свій подїл на 3 епохи: 1) 2000 — X — се початок бронз. епохи, і старша північна епоха і 2) від X р.—1000. Знанє бронзової епохи полягає передовсїм на означеню знарядів і гробів. Для Мекленбурґа укладає автор такий порядок 1) Hünengräber з хороненєм тїла 2) плоскі гроби з паленєм тїла, що стоять мабуть в звязи з новими поглядами, занесеними новим народом. Найбільше в Мекленбурґу „Hünengräber“, але побіч них істнують плоскі гроби.

В 1900 піднести можна хиба одну статю Ґріцнера про минувшість роду Пріцбуер, де він хоче розмотати се заплутане питанє з історії поморських Славян XII ст. Доказує, що ся мекленб. родина перейшла з Поморя і подає її хронольоґію і ґенеальоґію.

39. Annalen d. Ver. f. nassauische Altert.-K. u. Gesch. Wiesbaden 1900 і 1901. Тут знаходимо передовсїм важну працю Цедлера, де зіставлено інкунабули нассавських бібліотек (с. 114). Сольдан подає дещо про нововідкриті в 1899 р. оселї з гальштатської епохи коло Найгайзель. Знайдено, що цїкаве, хату над хатою. Зі знахідок можна здогадувати ся, що залюдненє було дуже густе і що жило в оборонних оселях. Припадає се на другу третину останнього тисячлїтя перед Хр.

40. Archiv f. Antropologie u. Geologie Schleswig-Holstein u. d. benachbarten Gebiete. 3 Band. Kiel u. Leip. від 1900. (4 том вийшов в 1903 з статями про розкопки в Ольденбурґу 1901 р. Кнорра і знахідки в Мілентайх Месторфа). Етноґрафії присьвячена статя Месторф а про річні звичаї, сьвята і обряди (1—14).

Шпліт [1]) пише про камяні гроби з деревляними трумнами і про добуване бурштину в Гольштайні. Еллінґавс займаєть ся передісторичними похоронними полями і історичними оселями в Зеґеберґу і приходить до слідуючих результатів 1) гроби були на сухій, висше положеній землі, і 2) недалеко осель; 3) доми стояли в ґрупах; 4) між селами є передіст. цвинтарищами є повна звязь, 5) нові оселї відсунули ся від запроваджене християнства дальше від старинних цвинтарищ. Месторф умістив дві статї про камяні гроби в Тайнфельс і про шкляні перли в жіночих гробах бронзової епохи. Перли сї подибують ся лише в жіночих гробах і то в часї, що відповідає третьому періодови Монтелїуса (себто 1400—1000 по Хр.).

41. Mittheilungen d. antropol. Ver. in Schleswig-Holstein, Kiel. 1901 і 1902. На увагу заслугує передовсїм статя Месторфа, в якій подано дальші причинки про стацію на днї ставу коло Гузум; тут уже 1867 року відкрили останки огнища; тепер відкривають ся що раз нові знаряди, котрі посувають вік стації до найдавнїйшого неолїту. Про став коло Гузум пише також Фосс.

42. Veröffentl. d. Grossh. Badener Samlungen f. Altert.-K. u. Völkerk. in Karlsruhe. B. III. 1902 (попереднїй вийшов 1899, IV-тий іще не появив ся). Боннет-Шумахер описує місцевости і знахідки з околиці Карльсруге, переважно передримські і римські (с. 31—52): в другій статї подає звістки про 46 могил гальштатської і La Tène епохи в Дерніґвальд коло Вайнґартен, а в третій про три могили з гробами зі спаленими тїлами коло Форст з бронзової епохи.

43. Niederlausitzer Mittheilungen, Zeits. d. Niederl. Gesch. f. Antropologie u. Altert.-K. Guben 1902. (7 том) Сей том має більший інтерес. Єнс (с. 1 — 80) займаєть ся новими знахідками лужицького типу. Наперед обговорює нові камяні знаряди туринґського походженя, дальше порівнує керамічні ґрупи посуди в похоронних полях. Вкінци приступає до опису знахідок (поле похоронне з урнами в Ґубен, Байч, Даттен і в иньших місцях). Ган описує малу посудину з малими отворами, найдену в Вахенберґу (с. 81). Ґаудер збирає причинки до початків віри в душу і духів і уважає смерть, сон і ману за причини (с. 169—187). Г. Ґроссе подає на ст. 187—210 етноґрафічні замітки про повіт Люкау: про камяний хрест і меч; дальше друкує виїмки з громадських книг в Ґросс-Краусніґ кінчить описом вечерниць при пряденю. Цікаве, що продовженем зимових вечерниць, на

[1]) Принагідно варта зазначити, що д. Шпліт (W. Splieth) уложив книжку: „Inventar der Bronzealbunde aus Schleswig-Holstein“, 1900, яка служить неначе обʼясненем до атлясів проф. Месторфа.

котрих бувають всілякі забави, служать парубочі забави в літі (як бігане в мішку, бігане до мети і т. и.). Пять нових городищ описуѣ той сам автор і задержуєть ся передовсім на кераміці, яка в долішних Лужицях дійшла до повного розцьвіту. Гроби коло Ґросс-Краусніґґ і Цекерін належать до другої епохи її розвитку (с. 214–51). Ґандер описує гріб пізнійшої дол. луж. кераміки; відломки посуди мають паралелї в провінціонально-римських знахідках. Гільтебрандт (с. 260—68) подає до відомости знахідки в повіті Кортбус, що складають ся з близько 100 посудин і кількох бронзових предметів і з пізно римського гробу зі скелетом. Річник кінчить ся статями Шмідта про гроби з урнами в Пішкау і Єнча про шлезькі паралелї до лужицьких типів [1])

44. Jahreshefte d. Gesch. f. Antropologie u. Urgeschichte d. Oberlausitz — hrg. v. Feyerabend. Görlitz. 1902. Ґан пише про затоплений замок коло Козель, Гайно доказує, що т. зв. укріпленя коло Проченберґу були колись властиво місцем до топленя зеліза (с. 293—317). Меллєндорф умістив відчит про етнольоґію і преісторію (етнол. і преісторія се є части антропольоґії). Віліш з кількох знаходок виводить, що в Ойбін була стація вже перед славянською епохою. Фаєрабенд (с. 337—34) стараєть ся доказати, що старший лужицький тип не звязаний безпосередно з гальштатською епохою і що новійший луж. тип припадає на час пановання Вендів і тягне ся до 9 стол. по Хр. Здаєть ся, що на погляди автора ніхто не зможе згодити ся.

45. Mittheilungen aus d. German. Nationalmuseum.

46. Anzeiger d. Germ. NM., що виходять в Норимберзї містили в останніх трех роках статї про новійші часи німецькі.

47. Schlesiens Vorzeit in Bild u. Schrift. Zeit. d. V. f. d. Museum Schles. Alt. hrg. v. Grempler u. Seger. — Neue Folge 1900 т. I і 1902 т. II. На вступі є статї про заложенє музею, його розвій і стан. Згадують ся останки знарядів з Ойцова і слїди істнованя ділювіяльного чоловіка на Шлеску (пр. оленячі роги з слїдами оброблення). Коло Ратібору винайдено оселї, з яких дістали ся до музею ножі, пилки, скробачки і ин. Автор подає відтак опис пракультури Шлезька на підставі викопаного. Тип похоронний з неспаленими тїлами в скорченім положеню. Мідь виступає вже в неоліт. гробах. В бронз. епосї носять деякі знаряди признаки імпорту. Слїди римської

[1]) Рец. CBlt. 1902. Єнч. За 1900 рік містять „Записки“ між иньшим статї Єнча про неоліт. гріб коло Стреґа і Ґандера про похоронне поле в Кошен.

торговлї прим. в Віхуля коло Опави і Сакран коло Вроцлава потверджують гадку, що туда йшла дорога з Карнуту по бурштин. Від 3 столїтя починаєть ся запустінє; вандрівки народів; приходять Славяни: слїди їх в валах; рядові гроби і непалені тїла. Є також слїди торговлї з Арабами. По тім вступі йдуть статї: Ґремплєра про знайдений в 1888 р. золотий перстень в Равзерн, закінчений спірально в 9 закрутах (находимо їх на просторі від Кавказу і України аж до Францiї), Бухвальда про кляштор Вячеслава в Врославі, де є портрети Болєслава II, Володислава II і Станїслава. Шульце порушує в статї „Zu den Steinaltertümern am Zobten" питанє про особу Вляста, окружену переказами, і про саму гору Цобтен, про котру згадує Thietmar, що її Славяни шанували. Автор уважає фантастичні, нїби умисні вироблені постатї за витвір природи і... за пограничні камінї.

1902. Ґремплєр виказує через порівнанє знайденого мальованого начиня з Карльруг з бронзовим начинєм з Арноальдi коло Больонiї, що форма шлезького уха повстала під впливом етруським. Зеґер[1]) (3—44) дає причинки до преісторії Шлезка: говорить про знахідки золота з бронзової епохи, що мають певну звязь з торговлею бурштином, про гроби з скорченими скелєтами коло Ротшльос, про нахідки в гробі в Пайстєрвіц і про похоронне місце з середної епохи La Téne. Барфельдт описує скарб з Вінціні з часу коло 1027. Між грішми найшли ся по два дірґеми з часів Абасидів і Сасанїдів. Фріденсбурґ знайшов в Ґудельсдорфі богато гарних прикрас, 500 цїлих монет і 536 відломків. Велика скількість гроший і та обставина, що недалеко теперішнього скарбу, найдено в 1884 иньший скарб, напроваджують на здогад, що се стоїть в звязи з походом Болєслава Хороброго на Гайнриха II, підчас котрої цїсар безуспішно облягав місто Нїмпч.

48. Archiv. f. Hessische Gesch. u. Altert. Kunde містить між иньшим: в річнику 1900 статю Кофлєра про розпросторенє культури La Téne в Гесії, до якої приложено 2 мапи, статю Антеса про розвій і стан науки про старинности в Гесії правобережній (від Рену) з кінцем столїтя. Часопись виходить від 1898 р.

49. Oberhessischer Geschichtsverein. Fundberichte für d. Jahre 1899—1901. Giessen 1902. Ґундерман помістив тут 4 статї: 1) про знахідку неолїтичних і бронзових черепків в тїлопальнім гробі, 2) про гроби з могилами коло Обервец з давнїйшої гальшт. епохи, 3) про поле з урнами в ґіссенськім лїсї, де знайдено богато бронзових посуд, фібул, перел і т. и., 4) про передримські бронзи з горішної Гессії в Ґіссенї. Крім статей Ґундермана є ще розвідка Шлєммера про гроби

---

[1]) Рецензії в CBlt. 1902.

з могилами коло Ґіссену з гальшт. епохи. Одна могила обіймала аж 10 гробів зі скелєтами, при котрих доховали ся кусники дерева і тканин. Крамер описує знахідки в Родберґу.

50. З 1902 роком почала виходити часопись: Jahresschrift f. d. Vorgeschichte d. Sächs.-thür. Länder, що презентуєть ся дуже добре. В річнику такі статї: Lüdecke: Über die Steinbeile der Umgegend von Halle. Є се мінеральоґічні означеня топірців. Höfler: Baalberge. Звістка про розкопки великої могили коло Бальберґу в 1901 р., в котрій знайдено 3 скринкові гроби, під ними іще шість, під ними знова гроби, обложені камінними плитами, а на самім споді скринковий гріб. Коло східного краю винайдено іще один скринковий гріб з двома амфорами. Seelmann: Wendische Funde aus der Umgebung Dessaus. Знахідки черепків і кількох бронзових та зелїзних предметів. Гріб вендський з урнами коло Ґросс-Кінау був без нїчого. Förtsch: Steinzeitl. Fund von Schönefeld bei Blänsdorf. 12 глиняних посуд типічних заступників ґрупи кулястих амфор. В другій статї описує той сам автор тїлопальні гроби з урнами з гальшт. епохи. В Козек знайшов скринковий, в Бодельвіц гріб з скорченим скелєтом. Grössler: Geschlossene vorg. Funde aus d. Kr. Mansfeld, Querfurt u. Sangerhausen i Vorgesch. Gräber u. Funde in B. Burgscheidunden. В першій статї перегляд знахідок і стаций з епохи неоліт., бронзової, гальштатської і La Téne. В другій опис розкопок, з котрих важні скринкові гроби, ужиті потім для похороненя. Zschiesche: дає справозданнє з розкопок 13 гробів, з котрих 11 мало форму скринкову і містило по одному скелєтови. Одна скринка містила спалені кости. Між скринковими гробами замішав ся і один гріб з урнами.

51. Bonner Jahrbücher d. V. v. Altertumsfreunden im Rheinlande. Bonn, 1900, 1901—1902.

1900. Радермахер подає опис ґерманських похоронних місць над долїшним Реном разом із стаціями і гробами, при чім звертає більшу увагу на кераміку. Герцоґ поміщує кілька критичних заміток до хрональоґії limes-a. Кенен [1]) статю про похоронне поле в Андернах з часів Каролїнґів, Крузе про прикмети тїла андернахерської людности під час Каролїнґів (Ґермани до тепер не змінили типу); Лєнера про розкопки і знахідки в 1899—1900. Звідси довідуємо, що в ренських краях є 22 товар. історичні-археольоґічні і 7 музеїв. 1901—2. Містить меньше цікавих статей: се по більшій части студії про римські часи і про нагробники. Згадаю про розвідку Дітеріха „D. Religion Mithras“.

[1]) Рц. CBl. 1901 nr. 229. [2]) З важнїйших нїмецьких часописий неоглянені мною ще „Fundberichte aus Schwaben“, „Prussia“ і „Beiträge für... Bayerns“, бо в цїлім Відни не міг я знайти сих видавництв.

52. Amtlicher Bericht über die Verwaltung d. naturhist. archäol. u. ethnol. Sammlungen d. Westpreus. Pr. Museums. Danzig: за рік 1900 і 1901 (1901 і 1902). Між предметами камяної епохи начинє з ушками з боку при самім краю; з бронзової епохи новий топір, цельт, голка в формі шаблї; з гальштат. важні урни з лицями. З нових розслїдів важні розслїди осель при Аббан Кеепін коло Кульмзее. Зі знахідок глиняна посуда з чотирма ухами, бронзові мечі, урни з лицями і богато иньших. Знайдено також богато гробів скринкових.[2])

В Швайцарії виходять в нїмецкій мові: „Anzeiger f. Schweizer. Altertumskunde" і „Schweizer Landesmuseum", „Basler Z. f. Altert. k." від 1901 року, „Schriften d. V. f. Gesch. d. Bodensees u. seiner Umgebung" і „Jahresb. d. hist. Museum f. Bern".

53. Anzeiger f. Schweizer Altertumskunde. Hrg. v. Schw. Landesmuseum in Zürich. 1900 B. II, 1901 B. III, 1902—3 B. IV. Дуже гарне видавництво з богатьма ілюстраціями; містить переважно статї про середновічні і новійші часи. Nüesch подає відомість вже про другу нахідку піґмеїв: в печерах Даксенбіль знайшов він 5 скелєтів, з котрих один має 150 cm. Крім того видобув кілька предметів з неолїтичної епохи і зуб мамута. Автор думає, що раса піґмеїв належить до найпервіснїйших типів чоловіка, опираючи ся на переказах (с 1—3). Той сам автор описує знахідки, зібрані в осели Кесслєрльох коло Шафгаузена. Між ними є палєолїтичні знаряди, оббивані вироби з кременя — дальше гарні кремінні ножі, пили, камінї до полїрованя. Врештї кілька різьб зі слоневої і реніферової кости і т. зв. начальницї палицї. Отже се оселя з початку епохи реніфера. Гаєрлї уміщує статю про алеманьсько-франконські гроби в Ціріху, а Реберр про деякі монети, винайдені в Швайцарії. 1901. Шетензак об'ясняє в статї „Sur les fibules et spécialement sur celles de Veyrier" (1—15) значінє т. зв. „Kommandostäbe". Були се спинки до спинаня накиненої на плечі одежи; до нинї іще знають сей спосіб Ескімоси. Näf в статї „Le cimetiére gallo helvète de Vevey"[1]) описує інтересну місцевість, де побіч себе істнували оселї ріжних часів. 1902. Гаєрлї забирає голос в широко дискутованій справі походженя нефриту і доказує, що нефрит і його відміни знаходять ся і в Альпах (1—7). Ульріх розкопав велику могилу в Віслїштайн коло Ванґен і знайшов в нїй 10 скелєтів і що найменьше 11 гробів з паленими тїлами з зелїзної епохи. Той сам автор зіставляє археольоґічні знахідки в кантонах Ст. Ґаллєн і Аппенцель.

---

[1]) Рец. CBlt. 1903, nr. 48.

54. Jahresbericht d. hist. Museums in Bern f. 1900. Bern 1901. Поміж викопаними предметами мало цікавих. Подано результати Феллєнберґа про розсліди над могилами в Берні недалеко Лянґенталю, що походять з I і II зелізної епохи від 6—3 ст. перед Христом.

55. Schweiz. Landesmuseum in Zürich, за 1900 і 1901. Музей містить найбільше предметів з часів наводних будівель. З камінної епохи маємо знахідки з печери в Таунґен, кухонне пальовиско і гріб дитячий (се палеолітичне).

56. З иньших іще часописий наукових згадаю про Umschau. Übersicht über d. Fortschritte u. Bewegungen auf d. Gesammtgebiet der Wissenschaft, Technik, Literatur u. Kunst hrg. v. Dr. J. H. Bechhold, Berlin 1900, 1901, 1902. Містить більші статї про всілякі питаня, подає звістки про нові винаходи (і розкопки) і дає зміти ліпших наукових праць. Для археольоґії і антропольоґії відведено споре місце. Не буду повтаряти змісту кождої статейки, бо се по більшій части зібранє дотеперішних результатів про деякі питаня або звістки про нові знахідки або розкопки, про котрі ми вже знаємо з иньших часописий. Хочу лише звернути увагу на ту часопись, що більше в популярній формі дає дуже гарні перегляди найновійших здобутків з усїх царин знаня. Більше статей було посьвячених питаню про походженє чоловіка, змінчивість рас і десценденцийну теорію (пр. Сомбаті про неандерт. расу, Аммон про Pithecantropus, Гаден про передіст. чоловіка з Крапіни). Преісторичний відділ вели Др. Лянц-Лїбенфельс, Гундгавзен і Аммон; є в нім між иньшим звістка про нахідку мамутової кости з рисунками на Україні і статя Лянца-Лїбенфельса про психольоґію росийського народа на основі студії A. Fouillée: „Psych. du peuple Russe“ переповнена всілякими фантазіями.

58. Mitth. d. deut. archäol. Instituts. Athen подали кілька статей про Трою, Перґамон і розкопки в Греції.

Зенон Кузеля.

Бібліографія

(рецензії й справоздання).

Reallexicon der indogermanischen Altertums kundes. Grundzüge einer Kultur- und Völkergeschichte Alteuropas, von O. Schrader. Штрасбурґ, 1901, ст. XL+1048.

Десять літ по появі другого видання своєї славної праці Sprachvergleichung und Urgeschichte видав О. Шрадер замість нової ревізії сеї праці лексікон індоевропейських старинностей, монументальну працю, що майже у двоє перевисшає попередню. Матеріал, уложений в попередній в систематичну форму, подано в сій праці під поодинокими словами; при тім введено багато нового матеріалу, бо границї дослїдів посунено далеко наперед поза пра-індоевропейську добу, в часи вповнї історичні, й подано історію явищ і річей, що не істнували в праіндоевропейських часах. Не вважаючи на значно розширені рами, праця ся одначе не може, розумієть ся, вповнї заступити попередньої — сам автор часто відсилає читача до неї, й лексіконова форма, як далеко практичнїйша для принагідного інформовання і для повнїйшого використовування безмірного багатого матеріалу індоевропейських старинностей, не заступить систематичного й праґматичного образу культурної еволюції індоевропейської ґрупи народів. Тому належить бажати, аби автор по сїй величезній роботї знайшов у себе енерґію для нової ревізії своєї давнїйшої працї.

Книгу попереджує вступ, де автор порушує підставові питання методольоґії ґльотіки, справу певности й реальности її результатів, але, мусимо признати, не входить в справу глубоко й легко збуває собі ті непевности, які підносять скептики. Сї скептики похвалять автора,

що в тексті сеї своєї праці він сильно висуває наперед історично-етнольоґічний матеріал і залюбки оперує реґресивно-історичною методою. Але місцями ми хотіли-б більше помочи історично-археольоґічним фактам з боку лінґвіста, хотіли-б знати, що може докинути дорогою строго методичного лінґвістичного досліду до сих фактів, там де занадто прикро дають себе відчувати прогалини в них. З другого боку не всї сторони індоевропейської старовини відповідно опановує автор. Словяно-литовський сьвіт, хоч автор признає його важність для сих дослідів, розмірно мало звістний авторови. Він черпає про нього відомости з нечисленних західноевропейських праць, не використовуючи навіть всеї літератури про них на сьвітових мовах. Тим поясняють ся неповнота і непевність деяких відомостей і деяка односторонність в толкованню словяно-ґерманських стичностей. Відомости автора з палеетнольоґії і археольоґії також не всюда стоять на рівени науки — прочитати нпр. сказане ним про перехід від палеоліта до неоліта в Европі (с. 824 – 5), або брак палеоліта в степовім поясї східньої Европи (с. 901).

Але всї сї недостачі не зменшають великої вартости цінної праці автора, що стане підручною книгою для кождого історика культури.

М. Грушевський.

Was wissen wir von den Indogermanen, von Prof. Dr. M. Winternitz, Монахів, 1903, ст. 75.

Се користна інструктивна праця, хоч дещо фраґментарична і з занадто сильно зазначеним суб'єктивізмом автора: для такої праці треба-б жадати більшої об'єктивности й більшої уваги для ріжних напрямів в сучасних дослїдах. Автор починає зі вступних — дуже популярно, навіть занадто популярно в порівнянню з дальшим викладом писаних заміток про язикову спільність індоевропейських народів і неістнованне індоевропейської раси; при тім іде задалеко, кажучи, що антропольоґи нїчого не зможуть сказати в справі правітчини індоевропейських племен. Взагалї в відносинах до антропольоґії він показує стільки майже непотрібного легковаження, скільки антропольоґи показують часто до фільольоґічних дослїдів. Становище автора в справі індоевропейської правітчини також, на мій погляд, грішить гіперкритицизмом. Замітки про методольоґію лїнґвістичної палеонтольоґії, до яких переходить він далї (гл. III), оперті на передмові О. Шрадера до його Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde, з дуже незначними самостійними замітками автора; принципіальне становище автора що до питання можливости реконструкції пра-індоевропейського житя не визначаєть ся ясністю й консенквентністю. Переходячи далї до представлення сього житя, він залегко збуває собі питання про господарський побут, старан-

нійше й інтереснійше представлені відносини родинні, яких доторкав ся він уже в давнійшій своїй роботї про індоевропейський весільний ритуал. Ширші замітки про культ небіжчиків кінчать ся коротесенькими увагами про релїґійні погляди й питання про етику у Індоевропейців. На кінцї автор застановляєть ся над питаннєм про запозичення індоевропейської культури й підносить спільність й тяглість людської культури супроти змінности таких явищ, як „раса“, нарід, і їх несамостійности. Ся друга половина працї робить вражіннє скорше принагідних заміток, ніж повного й інструктивного представлення, та далеко не обіймає всіх сторін індоевропейського житя й того, що ми можемо нинї про нього знати. *М. Грушевський.*

Stanisław Ciszewski — Ognisko, studyum etnologiczne, Краків, 1903, стор. VII+298.

Студия д. Цїшевского складаєть ся з двох частий. Першій автор дає досить неясний титул „Żywiołowy kult ogniska“; зі змісту дізнаємо ся, що се значить культ огнища виконуваний індівідуально або ще краще — роля огнища в індівідуальних віруванях поодиноких людий у ріжних народів. Друга часть має титул „Społeczny kult ogniska“, се значить, роля огнища в родинному і громадському житю ріжних народів. Автор зібрав величезний матеріал і впорядкував його дуже вміло; на жаль, оброблєнє того матеріялу з методольоґічного погляду насуває дуже важні сумнїви. Автор нїде не говорить про свою методу анї про її основні прінціпи; він належить очевидно до тзв. антропольоґічної школи, заснованої анґлїйськими та американськими вченими Тайльором, Леббоком, Морґаном, а розвиненої в новійших часах Андрю Ленґом та иньшими. Ся школа вважає звичаї, віруваня, правні погляди та перекази всїх народів останками передісторичного житя людськости і основуючи ся на тім дуже сумнївної вартости прінціпі, що те доісторичне житє всїх рас, у всїх місцях земної кулї було однакове, переходило однакові фази розвою, користуєть ся без розбору етнольоґічними фактами найріжнїйших народів, племен, місцевостий для реконструкції того доісторичного, первісного житя. Історичні впливи, міґрації, обмін ідей та інституцій ся школа іґнорує зовсїм. Для неї все одно, чи певне етнольоґічне явище істнує серед високо осьвіченого народа з прастарою цівілізацією, чи серед прімітивних дикунів; вона послугуєть ся ними однаково, без розбору і критики. Не диво, що результати, до яких доводять дослїди сеї школи, звичайно не мають у науцї щастя. До таких результатів належить прим. звісна конструкція первісної історії сїмї, доконана Морґаном і в дуже значній мірі знищена пізнїйшими детальними дослїдами про тзв. матріархат; сюди належить конструкція про

первісний комунізм, яку сьогодні можна вважати за цілком відкинену детальними студіями його ніби то пережитків. Д. Цішевский виявляє всі хиби тої методи просто в карикатурній формі. Його мета — виказати культ огнища у первісних людий і в первісних суспільностях, і що-ж? Він анї на хвилю не задає собі питаня, чи той культ був усюди однаковий; ані разу не пробує ґрупувати свого матеріялу чи то відповідно до старовини, беручи насамперед найдавнїйші звістки, чи то відповідно до ступня культури, ґрупуючи зразу звістки про найбільше прімітівні народи. Тілько скомбінувавши ті дві ґрупи звісток можна б було щось говорити про загальне чи менше загальне розповсюднене культу огнища, тай то ще випадало би мати на увазї незаперечений історичний факт, що культ огню й огнища у одних народів (Парсів, Скитів, Осетів) розвинув ся незвичайно широко, а у иньших ні. Сей факт треба було б поперед усього зазначити і вияснити, а відси було-б уже само собою виникло дальше питанє, чи ті слабші відгомони огневого культу, які знаходимо у иньших народів, були всюди власним витвором тих народів, у яких їх стрічаємо тепер, чи може продуктом запозиченим, або чи може нарешті ті явища — останки зовсїм ріжних основних поглядів, неоднакових розвоєвих рядів. Ні одно таке питанє не турбує д. Цішевского. Він назбирав купу фактів із етнольоґічних збірок найріжнїйших народів, переважно високо культурних, і без ніякого ваганя мішає їх з подібними, або може лише ніби подібними фактами, зібраними серед низше розвинених народів, і конструує їх собі в один шабльон. А що найбільша частина його фактів зібрана власне серед европейських, головно славянських народів, то иноді просто забавно читати, як д. Цішевский говорить про первісного чоловіка, первісну громаду, і покликаєть ся при тім як на доказ на віруваня швабські, польські, українські та литовські, де-де додаючи, що в тім і в тій деталї „zgadzają się z nimi“ також Бедуіни, Папуаси або Караіби. Навіть при поверховім огляді кидаєть ся в очи, що автор скинув тут в одну купу великий, але дуже ріжнородний матеріял і для того всї його висновки не можуть уважати ся доказаними справдї науково. Оттим то вважаємо зайвим вдавати ся в їх детальну дискусію. *Ів. Франко.*

Н. Ѳ. Бѣляшѣвскій Дюнныя стоянки неолитической эпохи на берегахъ р. Западнаго Буга въ среднемъ его теченіи (Труды XI Археологическаго Съѣзда, т. I).

Між иньшими рефератами „Трудів XI Арх. С.“ праця д. Біляшевського дуже приємно відзначаєть ся як своєю темою, так і дуже старанним і науковим її обробленнєм. Справдї давно вже час перестати обмежуватись самими могилами і узятись до вислїдів нашого неолїту,

досї ще трохи не цїлком невідомого. Отже автор заходивсь вислїдити неолїтичні становища по берегах р. Буга від Влодави до Берестя, на протягу щось 70 кільометрів. Слїди становищ здибували ся на сїй просторонї трохи не на кожному підвисшенню берегів і вважаючи на те, що д. Біляшевським описано 30 таких становищ, можна думати, згоджуючись з ним, що вони й справдї тягли ся колись без перерви вдовж берегів річки. Тепер вони відзначають ся сїрим або чорнуватим кольором піску, трохи твердійшого нїж навкруги і містять у собі ріжні кремьяні і глиняні вироби. На великий жаль д. Біляшевському не трапило ся знайти нїде нї зьвірячих нї рибячих кісток, нї иньших збутків їжи, окрім скоячих черепашок , котрі й тут, як і у київському неолїтї вживали ся до поживи у значному числї.

Що до виробів з кременю то вони, як каже д. Біляшевський, належать до усїх часів неолїтичної доби, змішуючись з одного боку з формами палеолїтичними, а з другого доходячи до часів бронзової і навіть залїзної доби. Дрібненькі кремінцї ґеометричних форм справдї належать до перехідної від палеолїту тураської доби і могли заховати ся легко у пісках, вимитих водою з палеолїтичних становищ, що лежали вище. Що-ж до порівняння з надбужськими таких палеолїтичних (виразно маґдаленських) форм, які ми бачимо у д. Біляшевського на стор. 713 (Мал. 34 а, б і д) то тут він заходить занадто вже далеко і ми таких форм між його малюнками (Табл. LXIV) цїлком не здибуємо. Не бачимо також, що неясного знаходить д. Біляшевський у кремінних виробах чч. 6, 7 і 8, котрі належать досить ясно до спиць, які прироблювались до коротких списів чи дротиків. Справдї дуже цїкаве начиннє (табл. XIV, ч. 20), о скільки можна догадувати ся з малюнку, здаєть ся нам пилкою з двома заглубленними скребачками (coches, або grattoirs concaves) за для затесування і заокруглювання костяних або деревляних річей.

Не можемо нарештї не підкреслити тут, до яких наслїдків веде вживаннє хибної термінольоґії, котре нераз таки трапляєть ся у працї д. Біляшевського, що слїдком іде з сього погляду за термінольоґією російською, занадто „самобытною“ і через се цїлком не науковою. Не кажучи вже про таки терміни, як „диллювіальный“, котрі вже стали скрізь, окрім хиба Росиї, справдї дїлювіальними, ми звернемо уваги тільки на деякі терміни дотично кремінних виробів. Довгі кремінні відщипки (lames) д. Біляшевський скрізь узиває „ножами“ не звертаючи ніякої уваги на те, що більша частина їх о стільки-ж могла бути ножами, як і кожний иньший гострий уломок кременю, або й черепашки, і через се, описуючи трохи не кожну стрілку чи скребачку, на кожній сторінцї своєї працї мусить додавати, що вона „зроблена з уломку ножа“ — і усе те за для того,

щоб нарешті сказати, що його ножики „являются основными орудіями, изъ которыхъ произошли послѣдующіе виды“, що цілком невірно, бо „ножики“, себто відщипки, далеко не завше „орудія“ і від їх зовсім не „произошли“, а просто з їх виробблювались дрібні кремінні річи, про що не було чого й казати, бо се можна прочитати у першому-ж підручнику доісторичної археольоґії, де на техніку виробів з каміня звернено трохи більше уваги ніж у Нідерле. Час би вже хоч таким солідним дослідчикам як д. Біляшевский, більше вважати на науковість своєї термінольоґії і закинути більшу частину „ножів“ до одного кошика з ділювієм, цельтами і иньшим добром.

Не було також ніякої потреби звертати увагу на те, чи три чи дві зверхніх фасетки має кожний такий „ніж“, бо й сам д. Біляшевський нарешті каже, що се залежало тільки від того, як приходив ся удар по нуклеусу. Далеко кориснійше було б, як би шановний автор замість тих деталів подав загальну статистику усіх знайдених кремінних виробів, котру також треба зводити самому читачеви і котра могла-б привести до досить цікавих спостережень.

Кажучи про вироби черепяні, треба-б було звернути більше уваги на порівняннє їх з иньшими відомими вже неолітичними формами на Україні. Так цікаво замітити, що деякі знайдені д. Біляшевським черепки дуже подібні що до орнаментації до глиняних виробів з неолітичного становища на Кирилівській улиці у Київі (особливо табл. XV, мал. 10). *Хв. Вовк.*

Karol Potkański — Kraków przed Piastami (Rocznik krakowski, т. I, ст. 287—325).

— Granice biskupstwa krakowskiego (ibid. т. IV, ст. 201—232).

— Przywilej z 1086 roku (Kwartalnik historyczny 1903, ст. 1—28).

Władysław Abraham — Początek biskupstwa i kapituły katedralnej w Krakowie (Rocznik krakowski IV, ст. 177—200).

Пять літ тому, в XXVI томі Записок давав я замітки до праці д. Потканьского Kraków przed Piastami та підніс добрі прикмети сеї праці автора, що від того часу встиг зайняти визначне місце в польскій історичній науці, а в історіоґрафії давньої Польщі одно з перших місць. За сей час він не переставав займати ся питаннями, порушенними в згаданій праці його. Скоро по виході її він надрукував в новім

оброблену деякі партиї її в річнику новозаснованого тодї „Товариства любителїв історії й памяток Кракова“, під тим же, на жаль, титулом, що робить певну невигоду при цитованню. Порушеним в сих працях питанням про границї по Буг і Стир, вказані в привілею празької катедри 1086 р. він далї займаєть ся в двох працях, надрукованих в дальших роках. Се питаннє вяже таким чином всї оті його працї.

Роздумуючи над ним, він дає все нові відповіди — уважає се з початку границею місійною моравської катедри, вкінцї, в останнїй працї — границею польських здобутків за Болеслава Сьміливого, при тім одначе ся границя фіґурує в привилею 1086 р. як границя краківської чи моравської епархії. Отже се об'ясненнє кумулює всї разом. Воно одначе не богато має за собою. Чи були землї по Буг відірвані за Болеслава Сьміливого від Руси, не знати. Се можна тільки хіба гіпотетично припускати; були вони відірвані за Болеслава Хороброго, се так. Але Буг Бугом, а як бути з Стиром? Коли землї були відібрані коли небудь по Буг, то не по Стир, і навпаки. Взагалї таке означеннє, яке маємо в привілею — від Мільчан до Буга і Стира на схід, з містом Краковом, — само своєю стилїзацією показує, що тут про якісь реальні й докладні границї не може бути мови. Области Буга і Стира були пограничною маркою для Галицької волости, але не на сходї, а на півночи. В якім би значінню могла така границя фіґурувати в актї 1086 р., того не беру ся відгадувати. В своїй Історії України-Руси (с. 308 першого вид.) я висловив гадку, що се означеннє навіяне було стараннями Болеслава Сьміливого відірвати західнї руські землї. Проф. Потканьский, як бачимо, розвиває далї таку гадку, не знаю — чи самостійно, чи може під впливом моєї гадки, але роблячи з Буга й Стира р е а л ь н у границю сих здобутків (а не приближну, як у мене), він зводить сю гіпотезу на ґрунт, де вона тратить свою правдоподібність.

В звязку з сим стоїть иньше питаннє, яким д. Потканьский займаєть ся або бодай дотикаєть ся у всїх сих працях — се приналежність до Польщі Галичини, Червенських городів перед Володимировою окупацією. Він дуже сильно боронить звісного тексту нашої лїтописи й гнїваєть ся на тих, хто не хоче її приймати en toutes lettres. На його гадку, ся звістка мабуть зачерпнена з давнїх річних записок. Припускати се вільно, але певности нема ніякої. Він каже, що Мешко, маючи Мазовше, міг задержати сей руський клин, між Руською державою й чеською окупацією. Він розвиває свій давнїйший здогад, що Мешко в 50-х рр. забрав східню частину Малопольщі й Галицьку Русь. Та все се тільки гіпотези.

Третя справа, нам інтересна — се давні границї Польщі й Руси, етноґрафічні й полїтичні. Всеї суми відомостей автор тут не обійняв,

тому в оцінку його доводів не входимо. Зазначу лише, що він занадто катеґорично й легко розвязує собі се питаннє, твердячи, що на границях краківської епархії сходили ся границї етноґрафічні й полїтичні. Полїтичні границї підлягали дуже сильним флюктуаціям, отже не можна говорити про них так загально, а етноґрафічні, правдоподібно, мали досить широкі мішані марки. Автор зрештою заповідає про се дальші студиї — отже підождемо.

Проф. Абрагам в своїй студиї тільки побіжно доторкаєть ся деяких з сих питань. Він приймає давнїйшу гадку д. Потканьского, що грамота 1086 р. вказує місійну територію моравської катедри, а в поглядах на грамоту ріжнить ся від нього, приймаючи, що Краків в нїй названий як місто польське, а не exclusive, як приймав Потканьский.

М. Грушевський.

Ляскоронскій Василій — Исторія Переяславской земли съ древнѣйшихъ временъ до половины XIII столѣтія, изданіе второе, 1903, I—VII+1 -422+I—II+мапа.

З усїх моноґрафій про поодинокі українсько-руські землї — моноґрафія про Переяславську землю досї єдина вийшла другим виданнєм, і то в протязї яких 6 лїт (перше виданнє у Київі 1897 р.). Чи причиною того був великий усьпіх працї д. Ляскоронського, чи може лихі сторони її, зауважені критикою, так що автор мусїв незабаром вдруге видати її в поправному виданню? Про перше ми не чували, а друге щось не стверджуєть ся, як бачимо в новому виданню. Але якби там воно не було, — маємо сьвіже виданнє історії Переяславщини, і перейдемо зараз до порівнання його з попереднїм.

Перш за все передмова трохи повнїйша, дещо полєміки з критиками, і то полєміки несмачної. При самім кінцї передмови автор признає, що зробив „кое-какія измѣненія, исправленія и дополненія, согласно указаніямъ компетентной критики“ (ст. VII), але кого він при тім вважав за компетентного критика, а кого нї — очевидно залежало від ґусту д. Ляскоронського, і нпр. д. Тіхоміров, що наважив ся висловити сумнїв що до потреби більшої части першого роздїлу — ґеольоґічного нарису давньої Переяславщини, попадає в лави найгірш некомпетентних. „Д. Тихомировъ, — каже автор, — критик „заурядный“ мало відомий з сього боку в історичній лїтературі; отже його помилки, його нерозуміннє... цїлком зрозумілі“. Цікаво було-б звати, чи шановн. проф. М. Грушевський, що виказав чимало дефектів працї д. Ляскоронського в своїй рецензії (Зап. т. XXII), також належить, по кваліфікації автора, до некомпетентних. На жадний з його поважних замітів, як видно з працї, не звернув д. Ляскоронський найменьшої уваги, а чи може простїсїнько — не читав він сеї рецензиї? А шкода...

Та перейдемо до самої праці. Як се не дивно — в новому виданню автор найбільш переробив і поправив те, що найменьш потребувало оброблення, — той перший розділ („Ґеоґрафічний нарис“, в тій части трактуєть ся ґеольоґія), про який д. Тіхоміров висловляв єретичні погляди, а д. Голубовський (вже компетентний!) говорив, що сей розділ (ґеольоґію) можна-б було й зовсім пропустити без жадної шкоди для праці. Та д. Ляскоронський иньшої думки, і сеї частини праці не тільки не викинув, а на злість усім ще ліпше її приоздобив. В понизших рядках беремо ся виказати усї такі зміни як в сїм розділї, так і дальших, і читач сам побачить, в якому з них найбільш зайшло змін. Отже в першому розділї опущено (див. перше виданнє) на ст. 9: з початку до „огромная площадь“ на ст. 10; ст. 14: „Мы увидимъ дальше“ до „для того чтобы понять“ на ст. 15; на ст. 17: „Вслѣдствіе частаго заимствованія“ до „Подъ именемъ неогена“ ст. 19; на ст. 20 спочатку скорочено уступ про ділювій; 22: „Изученіе вопроса о южномъ ділювіальномъ наносѣ“ до „ученые (Феофилактовъ, Докучаевъ)“ на ст. 23; тамже на 23: від „Среди валунныхъ суглинковъ“ до кінця 24 ст.; на 28: „Можно признавать“ до „Лёссъ отлагался“ (ib.); 29: „Современныя образованія“ до „происхожденіе лесса (аж на 33); 37: „Въ однихъ мѣстахъ“ до „Иногда такіе слѣды“; 40: „Эти лѣса, кажется“ (3 стрічки); 41: „Святославъ, кажется“ до „она была посредницей“; 42: „Не малое влѣяніе оказываетъ“ до кінця уступу; 45: „къ подобному заключенію“ (3 стрічки); 47: „Эти рѣчки“ до кінця уступу; 49: „Здѣсь происходили и нѣкоторыя“ (2 стрічки); 52: „признаки такого движенія“ до „городища же“; 54: „При общей ширинѣ“ до кінця уступу; 63: „Это обстоятельство“ до „такъ въ Курскѣ и отчасти...“ (64 ст.); 78: „Безъ всякаго сомнѣнія“ (3 стрічки); 79: „Несомнѣнно, эти горячая...“ до кінця уступу. Стільки опущено.. Та з усього сього лише опущеннє на ст. 40 справдї було цїлком обовязковим, — решта могла була й так лишити ся.

Перейдемо до змін та додатків першого розділу (див. нове виданнє): на ст. 6 змінено від „Съ конца мезозойскаго“ до „Третичные пласты“ (ib.); 10: „По изслѣдованію ученыхъ“ до „Въ этотъ отдѣлъ“; початок примітки 1 ст. 13: від „Прежде существоввали“ до „Эрратическіе валуны“; 17 (останнє слово): зам. „мамонта“ — „животныхъ“; 17, прим. 7 повнійше — додано „кости носорога, быка“; 19 додано: „Онъ образовался“ (2 стрічки) і „особенность восточнаго отдѣла“ (3 стрічки внизу); 20: „Такимъ образомъ, поверхностныя образованія“ (3 стрічки) і примітка 3; 22 додано до пристаней: „Стаекъ, Канева“; 26 (6 стр. внизу) змінено „отдаленной эпохи“ на „великокняжескую“; 27,

прим. 1: „Названіе Оржицы“ (3 стрічки); 28 додано: „не меньше лѣса“ (1 стрічка); 29, прим. 5: „Березовки“; 34 — змінено горішнїй уступ, а в другому уступі додано: „Смѣнившіе грековъ“; 35, в катальозї князів додано „Олега Святославича“; 36 — додано прим. 4; на ст. 39 прим. 3, на ст. 40 прим. 1, на 44 прим. 2 — нові вказівки на мапи ґенер. штаба та Ґопляна; 42 до слів „въ нѣкоторыхъ уѣздахъ“ додано „Курской и Харьковской“; 45, прим. 5 — цитата на Д. Еварницького; 50 від „остается еще сказать“ до „очертивъ въ краткихъ словахъ“ і пр. 1; 50 (у низу) від: „обыкновенно защитительный элементъ“ до „Напротивъ, за происхожденіе“ (на ст. 51); 52: „и частью со степью“ (кінець першого уступу); 53, прим. 1 цитата на Ал. Яблоновского; 54 додано весь перший уступ і обидві примітки. Усї сї додатки, окрім останнього (на ст. 54), також не зміняють анї найменьше стану річей.

Нарештї ще згадаємо і про технїчні зміни: перенесення текста в примітки, що стало ся: на стр. 21 (стар. вид.) „Они образовали“ (прим. 2 на ст. 9—10 нов. вид.); на ст. 29—32 від слів „Скандинаво-русскій ледникъ“ (пр. 1 на ст. 10—12 нов. вид.); „Эрратическіе валуны“ (на ст. 23), „Материковый ледъ“ (26—27) і „Среди валунныхъ суглинковъ“ (23—24) — перенесено в прим. 1 на ст. 10—12 нов. вид.; 25—26: „южная и восточная границы“ — на кінець прим. на стр. 12—13; 28: „Лёссъ нѣкоторые разсматриваютъ“ — в прим. 3 на стр. 16—17; 59: „Близь нижняго теченія“ (4 стрічки) — прим. 3 на стр. 37.

Стільки змін в першому роздїлї — і без жадної майже користи! Зауважу ще на стр. 40 поплутані цитати: зам. 3 треба дивити ся в 5.

Другий роздїл „Территорія Переяславской земли въ древнѣйшій періодъ своей исторической жизни“ не такий щасливий на зміни, як перший. Опущено тут: на стр. 90 від „Скиѳы скоро расширили“ до „Въ общей массѣ“; 91: „эти скиѳы — земледѣльцы“ до „Онъ говоритъ далѣе“ (2 стрічки); 98: „мы имѣемъ значит. количество“ — до „Сѣверная граница“ (ст. 99); 112: „Когда Болгары завладѣли“ — до кінця уступу 3 сих опущень — на ст. 91 справдї потрібне. Додатки зроблено: ст. 59, 1 стрічка, дальших кілька стрічок змінено; 59: додано від „Такъ каменные топора“ до „Подобнаго рода предметы“ (стр. 60); тамже 60 ст., в кінцї 1 уступу за Жовнином додано „и Прохоровки; тамже, на початку 2 уступа після „найдены“ додано: „въ Переяславскомъ уѣздѣ у с. Вьюпищъ, Пологовъ“, тамже, прим. 7, — кінець прим. 7 і кінець прим. 3 на ст. 59; 61, на початку, після „Войнинцевъ“: „и западной границы“ до кінця другого уступу; тамже від „Тоже было константировано“ до кінця другого уступу;

ib. прим. 1, 2, кінець 3 і 5; ст. 62, зам. „бронзовый періодъ“ — „мѣстная обработка бронзы“; ib. додано від „Бронзовые предметы домашняго обихода“ до „были находимы“; ib. додано від „близъ Переяславля“ до „кромѣ того“ (стр. 63); ст. 62 додані примітки від 3 до 13; 63 додано від „Бронзовыя стрѣлы были находимы“ до „Перечисленныя указанія“ (64); ibid., прим. від 10-19 і на 64, прим. 1—3; 66, замість „за VII в. до Р. Х.“ — „за VI“; 70, прим. 1 і 8; 71, пр. 6; 72, прим. 2 — цитата на видання Б. Ханенка; 78 додано кінець прим. 1: „Готскіе предметы“...; 89, перероблено кінець розділу від „Мы не можемъ“ — до кінця. Нарешті ще технїчні зміни — перенесенне тексту в примітки: на ст. 81 (ст. вид.) — в прим. 2, ст. 58 (нов.); на ст. 100 (ст. вид.) — в прим. 2, ст. 75 (нов.).

І тут додатки самі дрібні — назви нових місцевостей, де за сей час були які знахідки та цитати на деякі нові археольоґічні видання. Додам ще, що згадана на ст. 74 амфора в Золотоноському повітї, викопана там в р. 1893, була знайдена, як се нам особисто відомо, в с. Мойсинцях.

Розділ III — „Періодъ прочнаго утвержденія Славянъ въ бассейнѣ средняго Днѣпра“. Зміни такі. Опущено: на ст. 122 (ст. вид.) весь уступ „Полагаютъ, что эти“; 128, від „Тоже было констатировано“ до „Судя по вышеназваннымъ“; 159 від „Вокругъ города“ до „Возобновленныя переяславскія укрѣпленія“ (160); 192 від „Намъ необходимо опредѣлить“ до кінця уступу; 199 від „Общій выводъ“ до „Постоянный приливъ“; 200, прим. 1.

Додано: 104 (нов. вид.) пр. 1 від „Въ Воронежской губерніи“ до кінця; 114, пр. від „форма Бѣльскаго городища“ (стр. 115); 118, пр. 6, а в 7 від „Городище близъ с. Воинской Гребли“ до кінця; 119, пр. 1 від „Городище у Краснаго Колядина“ до кінця; 120, прим. 5 від „Вокругъ идутъ валы“ до кінця; ib., пр. 6 від „Мѣстоположеніе городища“ до кінця: 121, пр. 2 від „Городокъ у Бѣлой-Вѣжи“ до кінця; 125, кінець пр. 3 від „Писать „Переяславъ“; 129, кінець 1 уступу від „Въ соотвѣтствіи съ этимъ“ (1 стрічка); 135 від „Слѣдовательно, Можево“ (recte Мажево!) до кінця уступу; ib., прим. 3 від „Не есть ли слово Глемязовъ“ до кінця; 138, кінець прим. 1: „Татищевъ говоритъ,..“; 146, пр. 5 додано „Г. Лазаревскій“; 152, пр. 6 від „Мѣстоположеніе укрѣпленій“ до кінця; 154, прим. 2 і 3; 157 від „Въ 1147 г. Изяславъ Мстиславичъ“ до „очевидно, этотъ Воинь“ (158); 158 від „Что касается упомянутаго“ до „Если мы разсмотримъ“ (159) і пр. 1; 167, пр. 2 додано з початку до „Такъ, въ актахъ относящихся“. Технїчна зміна — перенесенне тексту з ст. 122 у прим. 2, ст. 94 (нов. вид.).

З усiх сiх додаткiв, головну частину яких становлять звiстки про вигляд деяких городищ, якi автор особисто недавно оглянув, варто зауважити двi, а то: на ст. 135, пр. 3, фiльольоґiчну гiпотезу, досить сумнiвну, про можливiсть походження назви „Глемязовъ“ вiд „Мажево“, „Al-Magew“ чи „Al-Magewo“ i другу такуж (с. 158 – 9) про походженнє „Малотина“ вiд „Климатина“ (через помилку, переписувач мiг написати „Кмалатина“!).

Розмiрно чимало змiн погерпiв IV роздiл „Промышленность и торговля“. Тут опущено на стр. 218 (ст. вид) „кольцо изъ электрума“ (2 стрiчки); 221 вiд „Днѣпровскiя воды“ до „Несомнѣнно, приднѣпровскiй край“; 225 вiд „Такимъ образомъ, здѣсь“ до кiнця уступу; 233 „Такъ, на дальнемъ сѣверѣ“ — весь уступ; 238 слова: „въ Кiевскомъ уѣздѣ найденъ абассидск. диргемъ 800 года“; 239 вiд „Такимъ образомъ, арабскiй мiръ“ до „Арабы начинаютъ широко“; 240 „Особенно интересенъ“ (3 стрiчки) i прим. 1; 242 „Такимъ образомъ народы“ — весь уступ; 240 „Тѣмъ не менѣе, нахожденiе“ до кiнця уступу i пр. 3; 257 „По р. Пслу спускались“ до кiнця уступу; 261 вiд „осѣдлое населенiе“ до „Такимъ образомъ, для Ю. Руси“ (262); 262 вiд „Несомнѣнно, самымъ воинственнымъ“ до кiнця сторiнки.

Додатки: 169, пр. 1; 179, пр. 2: „о находкахъ бронзовыхъ котловъ“ (1 стрiчка), „О находкѣ украшенiй“ (191); 191 вiд „Недавно открыты римскiя монеты“ до „Отъ р. Сулы“; ib., прим. 1, остання стрiчка; також прим. 2, 5 i 6, а в 7 „По сообщенiи И. А. Зарѣчнаго“ до кiнця; 194, прим. 5; 195 „Неподалеку отъ Полтавы“ до „Такiя же монеты“, i прим. 2; 197, про араб. монети: „Купянскомъ, Изюмскомъ... Волчанскомъ; въ Курской губ.“ (3 стрiчки); ib., пр. 6—9; 198; „очертивъ вкратцѣ районъ“ — весь уступ; 204, кiнець прим. 3; 213 вiд „Несомнѣнно, этотъ путь“ (стр. 214) i прим. 3 до „Л. Н. Майковъ“; 214, пр. 1; 215, пр. 3; 216 вiд „доставляя торкамъ, половцамъ“ до кiнця уступу; 219 вiд „Эти начала, въ связи...“ до кiнця уступу i вiд „Эта земля составляла“ до кiнця роздiлу. Перенесено з тексту в примiтки: з ст. 227 (стар. вид.) в пр. 3 i 4 на 188 стр.; з 222 — пр. 3 на 189; з 231 — пр. 3 на 191; з 261 — пр. 5 на 215. Всї показанi додатки не подають нiчого замiтного — хиба знову новi знахiдки монет, то що.

Роздiл V „Переяславская земля передъ своимъ выдѣленiемъ въ отдѣльное княжество“ зiстав ся майже без змiн. Опущено на стр. 274 вiд „Несомнѣнно, приднѣпровскiе сѣверяне“ до „При нападенiи врага (275); 288 вiд „Въ волостяхъ были поставлены“ до кiнця уступу. Додано на стр. 232, пр. 4 вiд „Лѣтописецъ, очевидно“ до кiнця i на 236 змiнено кiнцевий уступ. Змiни технiчнi: текст ст. 283 (ст. вид.)

перенесено в прим. 4 на 232 до слів „Лѣтописецъ, очевидно“, і з 295—6 в прим. 2 на ст. 243.

Не більше змін і в розділї VI „Очеркъ политической исторіи Переяславской земли до XII ст.“ Опущено на ст. 291 від „Эго тревожное положеніе“ до „Опасность положенія“ (292); на 337—338, пр. 5 від „Карамзинъ“ (II, пр. 2, 74)“ до кінця. Додано на ст. 257 від „Въ 1097 году произошло“ до „На любечскомъ съѣздѣ“ (258).

Так само і в розділї VII („Очеркъ политической исторіи Переяславской земли отъ половины XII до половины XIII ст.“) поправлено лишень на ст. 373 кінець першого уступу і додано прим. 2.

Нарештї в розділї VIII — „Общественное устройство и бытъ Переяславской земли въ удѣльно-вѣчевой періодъ“ — опущено на ст. 477 „Церковь была могущественной силой“ (1 стрічка) і додано: на ст. 395, пр. 2 від „Слово „осада“ до „Вѣроятно, и слово посадъ“ (396); 401, пр. 8, кінець від „и смыслъ лѣтописи“ до „Необходимо имѣть въ виду“ (402); ibid., від „См. Голубинскаго“ до „Слѣдовательно, церковь“ і від „Что построенныя Ефремомъ“ до кінця 403, прим. 9.

В катальозї князїв переяславських (стр. 413) зайшла та зміна (з 34 на 27) що князьованнє вдруге чи в третє не має тепер окремого нумера.

Отсе і усї ріжницї нового видання від попереднього, — ріжниця незначна, поправки другорядні і дрібні. Головні-ж хиби працї, на які чимало вказано хочби в згаданій вже рецензії проф. Грушевського, так і лишили ся цїлком. Тим і присуд що до вартости працї д. Ляскоронського лишаєть ся той самий... *В. Доманицький.*

Н. К. Никольскій, — Матеріалы для исторіи древне-русской духовной письменности, V—VIII, (Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ 1903 г., кн. 2, стор. 52—75).

Д. Нікольский, з яким нам довело ся поперечити ся з приводу його поглядів на наше старе письменство (див. Записки т. LIV), розпочав річ далеко кориснїйшу, а власне неначе контінуацію звісної працї пок. Срезневского „Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ“, і подає з богатих рукописних збірок російських ряд невідомих або мало відомих доси памяток старого письменства. Памятки, опублїковані ним досї, належать до південного, українсько або литовсько-руського письменства XIII—XV в., і се робить працю д. Нікольского важною для історика української літера-

тури. Тексти публїкує автор старанно і на скілько судити не порівнювавши їх із рукописями, поправно; до деяких текстів (I і V) додано ширші розвідки, де автор оріентує читача про характер і значінє даної памятки; при иньших д. Н. обмежаеть ся лише короткими увагами або вказівкою на рукопис, відки взято текст. Перша серія його публїкацій була обговорена проф. Грушевським в попереднїй книжцї Записок, у другій маємо:

Nr. 5. Посланіє Єсифа „къ дѣтемъ и братіи" — дуже інтересне поученє против паломництва до Єрусалима, яке очевидно в часї писання того посланія було широко розповсюдженою модою серед монахів; автор доходить до того, що називає його „дьяволею язѣю". Надто автор, очевидно якийсь игумен або архимандрит, навчає монахів, щоб причащали ся як найчастїйше, що найменше чотири рази на тиждень. Автор доказує, що твір повстав на Руси в XII або XIII в.

N. 6. Посланіє архимандрита Печерського Доситея до сьвященника Пахомія про сьвятогорський устав чернечого житя. Автор доказує, що що сей Доситей жив не в XIII, а в XIV в.

N. 7. Запис нових чудес сьв. Миколи Мирликійського в Лукомлї в литовській землї при князї Витовтї Кейстутовичі — статейка з початку XV в. Сьв. Микола являєть ся у снї якомусь Лукомлянину Партенію і оповідає, що він іде з Жидичина, бо там люди погані, велить Партенієви намовити Лукомлян, щоб у певнім місцї збудували йому церкву, і додає: „а я еще іду въ Полтескъ, зане оумножи ся беззаконія ихъ: крестъ цѣлуютъ да измѣняютъ, хощу ихъ показнити". Партеній три дни не говорить нїчого про свій сон, але попадає в недугу і тодї говорить; Лукомляне будують церкву. Далї йде реєстр чудес, доконаних сьв. Миколаєм у Лукомлї, реєстр інтересний тим, що показує, як до чудесних мощий сьв. Миколи приходили недужі не лише з сумежних білоруських міст: Дорогобужа, Чавників, Баргова, Гливна, Мінска, Друцка, Орші, але і з Смоленска, Словенска та з Москви.

N. 8. Григорія київського архієпископа слово похвальне на собори в Фльоренції та Констанції. Про се слово, заховане в однім рукописї Віленської бібліотеки, згадував уже 1882 р. Ф. Добрянский у катальозї тої бібліотеки. Д. Нікольский публїкує його висловляючи догад, що Григорій митрополїт, автор сього слова, не був Григорій Цамблак, а Григорій протодіякон і ученик митрополита Ісидора, що разом з Ісидором був у Римі і там був наставлений київським архієпископом. Слово повне фразеольоґії і дуже вбоге натяками на реальні факти й відносини.

За публїкацію всїх тих памяток треба щиро дякувати д. Нікольскому і бажати йому щасливої руки до дальших пошукувань. Такі пу-

блїкациї краще прислужать ся для будущої конструкциї історії старорускої лїтератури, нїж найдотепнїйші теориї позбавлені міцної фактичної основи. *Ів. Франко.*

М. Г. Халанскій — Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, I—III, (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1902, VIII ст. 287—356, 1903, XI ст. 1—40).

— Матеріалы и замѣтки къ исторіи древнерусскаго героическаго эпоса (Извѣстія отд. рус. языка 1903, II, с. 169—176).

— Ilias von Reussen und Il'ja Muromec (Archiv für Slavische Philologie XXV с. 440—452).

Перша — головна праця досї не скінчена: надруковано три роздїли її, і в перших книжках Ж. М. Н. П. за р. 1904 заповіджене закінченнє ще не появило ся. З рештою кождий з роздїлів до певної міри становить осібну цїлість і може сам для себе бути оцїнений.

В першім роздїлї автор аналїзує оповідання про Олега з історичних компіляций XVII в., виданих ним в Трудах предварит. комитета XII съѣзда*) і деяких иньших книжних оповідань про Олега. Аналїза небезінтересна, але автор, здаєть ся, не підозріває, що цїлу серію подібних оповідань (і навіть такої версії як видані ним) видав пок. Гиляров п. т. Преданія Начальной Лѣтописи. В I т. моєї Історії — якої д. Халанский очевидно не знає, а яка була б йому добре придала ся до декотрих зачіплених ним питань з історії давньої Руси, сї оповідання були використані і вказане було їх значіннє. Їх треба, очевидно, розбирати в цїлости їх розвою, а не так відірвано, як робить д. Халанский, положивши при тім во главу угла як раз найнепевнїйшу — версію Йоакимівської лїтописи. Друга кардинальна хиба — яка переходить чечерез дальший дослїд, що автор бачить в сих пізнїх оповіданнях народну традицію, епос, іґноруючи можливість (дуже широку) комбінаций книжника, або — свобідні й хибні переповідження книжних джерел. Надії автора — за помочию сих оповідань „побудувати постійний міст між старо київським героїчним епосом і північними богатирськими оповіданями“ (Матеріалы с. 168) ще дуже передчасні, і нпр. мішаннє оповідань про Олега і Ольгу, які підносить він і в своїй більшій статї і в Матеріалах**), можуть бути наслїдком простих непорозумінь. Вся III

*) Див. Записки т. LVII.

**) Крім сього наводить автор у сїй своїй статї варіант плача в. кн. Юрия Всеволодовича.

глава його головної працї, присьвячена порівнянню сих оповідань з билинами, по моєму, схиблена — порівняння дуже натягнені, механічні.

Взагалї порівняний метод автора лишає дуже богато до бажання на сїй точцї. Так механічні натягання (в порівнянню оповідання Ортніта з оповіданнями про походи Олега на Київ і Царгород) псують інтересний II роздїл, присьвячений Ілї „Ортніра". Автор приводить тут докази звязи Ілї з Олегом (тему сю автор обробив також осібно по німецьки в Archiv-i), переводить дуже інтересно, хоч не в усїми можна згодити ся. Скажу нпр., що похід вуя і племенника по жінку може далеко близше пригадувати Володимира і Добриню. Що до переходу імени Олега в Ілю справедливо підніс деякі скептичні гадки ак. Яґіч в примітцї своїй в Archiv-i. Титул князя мурманського (норманського) для Олега в Якимівської лїтописи бере автор за вихідну точку, але при великій непевности сього джерела і сей титул дуже непевний. Але деякі спостереження автора, дані при тім, справдї цінні, не тільки що інтересні. *М. Грушевський.*

А. Шахматовъ — Общерусскiе лѣтописные своды XL и XV вѣковъ (Ж. М. Н. П. 1900, IX с. 90—176, X с. 135—200) і 1901, XI ст. 52—80).

Ак. Шахматов застановляючи ся над реконструкцією редакцій Найдавнїйшої лїтописи, неминуче мусїв прийти до студий над лїтописними компіляціями пізнїйших часів; кілька років тому він був розпочав статю в Журналї Мин. Нар. Просв. в сїм напрямі п. т. Древнѣйшiя редакцiи Повѣсти временныхъ лѣтъ, і з спостережень над сими компіляціями прийшов до здогаду про суздальські компіляції з 2-ої чверти XIII в. Та справа, видно, викликала перед автором цїлий ряд нових питань, для яких треба було спеціяльних дослїдів; розпочата статя не була докінчена, а тепер маємо початок ширшої студиї, в якій автор заходить до справи вже „з иньшого боку".

Автор виходить від студий над редакціями т. зв. 4 Новгородської й 1 Софійської лїтописей і з порівняння їх приходить до виводу, що в основі їх лежало спільне джерело: лїтописна компіляція, „общерусская", як її зве автор — в значінню „загально-великоруської", уложена в Москві в 1423 р.; в 1448 р. в Новгородї сю компіляцію і Новгородську лїтопись використано для нової компіляції, і ся компіляція 1448 р. стала основою 4 Новгородської й 1 Софійської лїт.: в Новгородї її доповнювано далї звістками 1 Новгородської л., і так з'явили ся редакції 4 Новгор. л., в Москві (1455—8) доповнено звістками московських джерел, і так з'явила ся 1 ред. Софійської л. (с. 91—118).

Та „общерусска“ компіляция 1423 р. на гадку автора вийшла з митрополичих кругів: її ініціатором автор уважає м. Фотия, що мав постягати з ріжних своїх епархий місцеві літописи й ріжні літературні памятки; на їх основі утворила ся та компіляція. Сю компіляцию автор зве „Володимирським поліхроном“, прикладаючи до нього згадку компілятора Тверського збірника про „руский хронографъ по великому изложенію“ і „володимерскій полихронъ“: на гадку автора, митрополича компіляція могла звати ся володимирським поліхроном тому, що Володимир уважав ся митрополичою катедрою (с. 175–6). Ся компіляція 1423 р., по виводам автора, окрім 4 Новг. і 1 Соф. була використана в цілім ряді иньших компіляцій (м. ин. і в Супральській компіляції, вид. Даниловичом, і в гіпотетичнім хроноґрафі Пахомія Льоґотета), а окрім того мала кілька пізнійших редакцій — 1472, 1499 і в 20-х рр. XVI в., котрі автор і слідить у ріжних великоруських компіляціях XV–XVI в. (резюме сих спостережень див. на с. 159—60). Близше застановляєть ся він на складі тверського збірника (X с. 135 і далї), котрого першу частину, до 1255 р. уважає за скомпільовану в 1534 р. з 1 Соф., 1 Новг. і скороченої редакції поліхрону, другу, від 1248 — скомпільовану з редакції поліхрона 1499 р. і тверської літописи (її передмова під р. 1402), і літописи Львовської (вид. Львовим), в якій до 1393 р. добачає 2 Софійську (с. 145 і далї).

Далеко близшій інтерес мають для нас дальші – IV і V розділи праці (X с. 148 і далї), де автор застановляєть ся над джерелами „Володимирського поліхрона. Такими уважає він дві давнїйші митрополичі компіляції — володимирську, м. Петра, з р. 1305 (що лягла також в основу Лаврентиєвської літописи), і її пізнійшу московську перерібку — м. Кипріяна, з р. 1390. Не вхожу близше в розбір сеї гіпотези (ст. 149—152), натомість спиню ся над иньшим гіпотетичним джерелом Поліхрона, більше нам інтересним, а то чернигівською компіляциєю. Виходячи з того звісного факта, що тексти Найдавнїйшої і т. зв. Київської літописи в північних компіляціях бачимо як раз в варіантах попоправнїйших і повнїйших в порівнянню з українською (волинською мабуть) компіляцією кінця XIII в. (Іпатського й под. кодексів) (він наводить сї варіянти на с. 154—6 і на с. 165–6), автор виводить із сього, що Поліхрон користав з неї, а незалежно від неї з компіляції суздальської й чернигівської, з яких користав український збірник (і крім них іще з галицької й київської збірки – с. 157 прим. 2). Ся чернигівська компіляция, по гадці його*) сягала до 1284 р. (повість про баскака Ахмата), була зроблена при кінці XIII в. і опирала ся на „київськім своді“,

*) Резюме на с. 170—1.

зробленім в р. 1223–1231; всі українські звістки в поліхроні (а з тим — і в пізнійших компіляціях, що на нім оперли ся) пішли відси тільки. Сю гіпотезу ш. автора я уважаю одначе дуже непевною, з тих причин українських звісток у тих компіляціях так мало почінаючи від третього десятоліття XIII в., що трудно припустити, аби вони використовували якусь українську компіляцію з тих часів; далї — чернигівської закраски в тих українських звістках так мало, що спеціяльно чернигівський характер компіляції являє ся дуже непевним; в кінці — як погодити гадку про істнованнє такої компіляції до р. 1284 з тим фактом, що український компілятор (а він по гадці д. Ш. користав із сеї чернигівської компіляції), майже не використав її для XIII? Так само дуже гіпотетичні здогади д. Ш. (с. 166 і далї), що в сїй чернигівській компіляції містили ся вже ріжні хроноґрафічні вставки, анальоґічні з Еллинським лїтописцем, які ми стрічаємо потім у північних компіляціях.

Принагідно ш. автор дає при тім доказ на те, що друга редакція Найд. лїтописи була зроблена в р. 1117 (с. 169, пор. 171 прим. 1). Коли се одинокий доказ сього погляду (автор заповів уже давно свій доказ), то мушу признати сей погляд за дуже слабо опертий: одинокий довід його, що в деяких компіляціях у хронольоґічній таблиці під р. 887 по Ярославі стоїть: „а Володимеръ Яроcлавичь лѣта 4“ — д. Ш. поправляє се на Володимира Мономаха, і виводить з того, що се означеннє (якого, до річи, в старших редакціях Найд. лїтописи не маємо) вказує, що Найд. лїтопись редаґувала ся на четвертім роцї Мономаха.

Четвертим джерелом поліхрона автор уважає новгородську компіляцію, і при нїй висловлює кілька здогадів що до Найдавнїйшої лїтописи (с. 183 і далї). Він думає, що редакція В (моєї схеми), або верзія 1 Новгородської, була зроблена в Новгородї, на підставі першого начерка, зробленого Киянином, чи не в X віку ще; автором новгородської редакції був Аким Корсунянин; він описав часи Володимира, до р. 1016. Ся редакція була в Новгородї же продовжена до кінця XII в., і в сїй продовженій формі була використана для останнїх редакцій Найд. лїтописи в Київі. Сї здогади ш. ученого мене одначе не переконують. Повість про Володимира не могла бути писана сучасником, яким був Аким; традиція про лїтописну роботу сього корсунського Грека не сягає глубше XVIII в. і досить непевна; новгородське походженнє компіляції, що аж до кінця XI в. послужила підставою для Найдавнїйшої лїтописи, дуже неправдоподібне.

Останнїй (V) розділ працї присьвячений дрібнїйшим джерелам Поліхрона, памяткам правним і лїтературним, поетичним утворам, і т. д. І тут, як і в попереднїм, читач знайде цїлий ряд інтересних і цїнних спостережень і здогадів автора що до ріжних складових частин пізнїй-

ших компіляций і їх історії. Сї спостереження роблять дуже цінною взагалї сю працю ш. автора, дарма що з гіпотезами його не всюди ми можемо згодити ся. *М. Грушевський.*

А. Шахматовъ — Симеоновская лѣтопись XVI вѣка и Троицкая начала XV вѣка (Извѣстія отдѣленія рус. языка 1900, II с. 451—553).

— Ермолинская лѣтопись и Ростовскій владычный сводъ (ibid. 1903, IV с. 72-96 і 1904, I с. 366—423)

— Іоасафовская лѣтопись (Журналъ Мин. Н. Просв. 1904, V с. 69-79).

Н. П. Лихачевъ: „Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковъ", критическій отзывъ А. А. Шахматова, Спб., 1900, ст. 22 (відб. з Извѣстій отд. рус. языка).

Сї статї вяжуть ся своїм змістом із попереднею працею. Автор студиює в них невидані, рукописні історичні компіляції XVI—XVII в. — кожда статя виходить від такої компіляції, і автор, слїдячи їх джерела, стараєть ся кинути сьвітло на старші великоросийські компіляції, для нас затрачені, або на ґенезу великих московських історичних компіляций XVI в. Сї спостереження інтересні для нас о стільки, що дають часом цікаві вказівки на їх варіянти й екстраваґанції в звістках із українських земель, уставляють їх походженнє й відносини. Автор принотовує при тім ті партиї, які на його гадку, варті видання. Чи значило б се, що по за тими розмірно невеликими частями з'аналїзованих ним компіляций вистарчить сеї його аналїзи, і публїкувати їх не треба? З сим можна не годити ся. При всїм поважанню до ученого метода автора, годї задоволити ся його спостереженнями. Компіляції такі повинні бути видавані, хоч би в меньш важних частях дуже економним, дрібним друком, і тільки там, де вони буквально подібні вже до звістних, можна вдоволяти ся наведеннєм варіянтів.

Інтересні уваги подає ш. автор спеціяльно що до Никонівської компіляції. В компіляції іґумена троїцького Йоасафа, описаній ним, бачить він джерело Никонівської компіляції до 1520 р. В своїй рецензії на книгу проф. Лїхачева, принотовану мною разом з сею статею, ш. автор слїдить історію Никонівської компіляції й комбінуючи історичнолїтературні вказівки з палеоґрафічним, здобутими проф. Лїхачовим, старає ть ся детайлїчно уставити ті редакційні фази, через які вона перейшла. Все отже дає дуже інтересні причинки до історії сього важного джерела. *М. Грушевський.*

Платонъ Кулаковскій — Начало русской школы у Сербовъ в XVIII в. Очеркъ по исторіи русскаго вліянія на югославянскія литературы (Извѣстія отд. русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ 1903, кн. 2 и 3, стор. 246—311 і 190—291)

Отся праця д. Кулаковского має деяке значінє також для історії українсько-руського письменства та духового розвою, бо в орґанізації „славяно сербської школи“ в південній Угорщині в першій половині XVIII в. брали визначну участь і Українці. Автор з одного боку значно розширив свою тему, даючи в першім роздїлї своєї працї побіжний нарис духових зносин Руси з Сербами від найдавнїйших часів до XVIII в., а з другого боку він троха затїснив її, присьвячуючи найбільше місця першій добі славяно сербської школи, коли її вчителем був Москвич Суворов, а збуваючи дуже коротко (всього на 6 сторінках) другу її добу (1733—1738), коли вчителями були вихованцї київської академії Козачинський, Казуновський, Климовський, Шумиляк, Левандовський, Минацький та Залуський. А власне ті роздїли могли би мати для нас найбільшу вартість.

Так само не входило в плян працї д. Кулаковского — показати вплив руського-московського і київського письменства через сю школу на Сербів, вплив нашої лїтературної традиції і вироблених у нас лїтературних форм на сербське письменство. Він зупиняєть ся детальнїйше лише на однім моментї того впливу, а власне на впливі церковно-руського язика на церковно-сербський. Д. Кулаковский зазначує, що сей вплив був далеко давнїйший, нїж заснованє „славяно-сербської“ школи; він зародив ся ще в пору, коли Сербія в XIV в. стратила свою державну самостійність, а рівночасно північна Русь починала поволї міцнїти та увільнювати ся з під татарського ярма. Троха пізнїйше, в XVI і XVII в. дає себе чути також вплив українсько-руський, обік московських друків та рукописів у Сербії появляють ся також київські, львівські та инші українсько-руські.

Варто ще зацитувати слова д. Кулаковского про значінє того „славяно-сербського“ язика, що витворив ся був у Сербії наслїдком довговікового лихолїтя і зробив ся був основою тої школи, яку насаджували тут 1720—1723 московські та українські вчителї. „В загальній сьвідомости Сербів — пише д. Кулаковский у вступі до своєї працї — готове було усталити ся переконанє, що язик руського письменства XVII і навіть XVIII в., се власне той лїтературний язик, яким повинно користувати ся сербське письменство. Сумнїву в сьому майже не допускало ся і лише дуже рідкі твори тої доби писано мовою близькою до живого народнього говору. Твори письменства повинні бути високі змі-

стом, строгі і поважні висловом; література повинна бути, що так скажемо, аристократична, приступна лише людям шкільним, осьвіченим. Треба було основно звернути з тої дороги народови, що прокинувши ся до нового житя не бачив у себе ніяких елементів здібних утворити арістократію. Само піддвигнене Сербів має чисто демократичний характер. Віки „агарянського“ ярма привели навіть сербське духовенство до стану надзвичайно близького до народної маси, прибитої до землї. Період „русько-славяно-сербський“ закінчив ся в XIX в. побідою живого сербського язика, що виріс до ступня лїтературного язика“ (247). Аналоґія між тим розвоем сербського лїтературного язика і розвоем поглядів на лїтературний язик у нас, особливо у галицьких тзв. москвофілів, нераз уже була зазначувана; інтересно почути про сю еволюцію спокійне і рішуче слово д. Кулаковского, який у Росії досить близько хилить ся до кругів, що в змаганю галицьких москвофілів до захованя книжного „високого“ язика та духової мертвеччини бачуть змагане до збереженя „исконно-русских начал“ та ідеї „русскаго единства“. Та ба! Що у Сербів було побідою демократизму та натурального розвою, се в Галичині по думції тих московських славянолюбців було-б побідою „сепаратизму“ та Бог зна якої „інтриґи“. *Ів. Франко.*

Dr. Zbigniew Pazdro — Organizacya i praktyka żydowskich sądów podwojewodzińskich w okresie 1740—1772 r. na podstawie lwowskich materyałów archiwalnych, Львів, 1903, ст. 294.

Книжка ся ділить ся на дві мало що не рівні частини: властиву розвідку та долучені акти й документи. Першу частину опер автор майже виключно на останках актів львівського підвоєводського суда, що переховали ся у 6 книгах у т. зв. Бернардинськім архіві. З огляду, що підвоєводські суди давної Польщі в історичній лїтературі мало знані, та й актового матеріялу не богато по них полишилось, хочу подати докладнїйший дещо перегляд праці д. Паздра. При тім треба тямити ще й те, що тут мова виключно про львівський суд підвоєводський над Жидами. Автор змагає всюди до загальних виводів — се показує й сам титул праці — але при них усіх треба мало що не всюди ставити знак запитаня. Численні сумніви й неясности, які зазначає сам автор, не можуть бути пояснені инакше, як тільки новим аналоґічним матеріялом.

Воєводський суд над Жидами в рр. 1740—1772 складав ся з 3 щеблїв: 1) суду воєводи (iudicium supremum), 2) суду підвоєводи (iudicium), 3) суд підвоєводського уряду (officium). З них кождий низший був виручennєм висшого. Се нагадує цїлком таку саму будову ґродського

суду; одже воєводський був його імітацією. Найвисший щебель сеї орґанізації не входить цілком у тему сеї праці, а тільки оба низші. Оба вони не були колеґіяльні, але одиничні: у iudicium видавав засуди „підвоєвода“, в officium „підвоєводський суддя“. Правда, з XVII ст. маємо звістки про участь „старших Жидів“ при видаваню осудів, але в обговорюванім часї їх не стрічаєть ся нїде; тільки де-не-де стрічаємо асесорів з поміж християн, в деяких спорах — чого автор не може цілком докладно пояснити (ст. 11—14).

Підвоєводу іменував воєвода з поміж „осїлої“ шляхти; сей уряд не міг бути злучений з ґродським. Підвоєводський суддя був ще в XVII ст. мабуть виїмковим заступником підвоєводи, але пізнїйше сей уряд постійний. На обсаду сього найнизшого уряду мали Жиди право пропонования, але у XVIII ст. ледви коли користали: правильно іменував його підвоєвода. У склад суду входили ще писар та інстіґатор. Перший повинен був бути предложений Жидами, але на дїлї підвоєвода іменував його по своїй волї; що до другого — то автор не вміє нїчого певного сказати, хто і як його іменував; круг його дїяльности виходив значно поза судові справи; він мусїв бути шляхтичом.

Що до компетенції обох підвоєводських судів, то автор не може нїчого подати про се, чи була яка небудь межа між ними[1]). Те тільки певне, що сторонам признавано право відклику (апеляції) від підвоєводського судї до підвоєводи, і то в кождій справі, але виключно тодї, як на се позволить суддя. Взагалї, що до апеляції, панувала страшенна неправильність, чи там самоволя, але автор рад би всю вину скидати на писаря, що хибно протоколував, „bo innej drogi nie ma“ (ст. 27). Подібно можна сказати й про відклик від підвоєводи до воєводи. Не можна було при апеляціях поминати підвоєводи. Судови натомісць вільно пересувати справи з одної інстанції у другу, однаково, чи в гору, чи в долину.

Львівський підвоєводський суд мав власть тільки над Львівською землею, разом із Жидачівським повітом. Жиди в приватних добрах і королївщинах не підпадали його компетенції — полишають ся одже самі львівські Жиди, а й то не всї, бо правильно тільки ті, що жили на міських ґрунтах, належали під юрісдікцію старости, ті знов, що на приватних ґрунтах, під приватну юрісдікцію. Підвоєводський суд змагав ся не признавати сеї останньої — але на дїлї вона була аж до кінця Р. Посполитої. Старостинський уряд мав судити виключно справи про ґрунти, всякі иньші мали належати теж до підвоєводського; на дїлї

---

[1]) Все таки чомусь автор переконаний, що у практицї такий розділ мусїв бути (ст. 22... „z pewnością niejednokrotnie z niego korzysta...).

одначе замкова юрісдікція розтягала ся на всї справи тих Жидів, що жили на королївській землї. Зрештою відносини між обома судами не були уреґульовані і часто доходило до непорозумінь. Перед підвоєводським судом ставали, як винні, часом і християни, передовсїм, що були в якій службовій залежности від сього уряду, але часом і цїлком чужі — знов одна з неясностей і неправильностей, які трудно розвязати авторови.

Як відомо, мали Жиди ще свої автономні, духовні (рабінські) суди. Ті були залежні від підвоєводських. До духовних належали такі спори, де обі сторони були жидівські, — в теорії виключно туди, в практицї богато таких справ судив і підвоєводський суд; розмеження між обома не було нїякого. Підвоєводський суд був рівночасно апеляційною інстанцією для духовного суду, і така апеляція мусїла бути допущена. Розуміє ся, оба сї суди мали окремі правні норми, талмуд і польське право, одначе підвоєводський суд давав деколи позір на жидівське право, деколи противив ся йому. Бувало також, що підвоєводський суд не хотїв судити і відсилав справу до рабінського суду, але правила на се не було нїякого. Через се відданнє справи не нищено права апеляції. Подібні відносини були між підвоєводським урядом і жидівськими цеховими судами.

Дальше автор укладає статистику процесів по рокам, родам справ і по тому, хто був позивачем. Виходить, що найбільше було цівільних справ (73%), і внешених християнами на Жидів (73%). Місце суду було зразу у жидівській школї при біжницї, пізнїйше в окремих льокалях. Що до процесових форм, то у підвоєводських судах уживались подібні, як і в иньших польських, але значно меньше було формалїстики. Докази бували: присягою, документами, оглядинами, знавцями, сьвідками, зізнаннєм сторони (полученим із тортурованнєм). Кари бували ріжнородні: на гроші, волю, тїло, вигнаннє з міста, відобраннє уряду й иньші, відповідно до обставини. Кара смерти не виступає нїде, але автор говорить рішучо (ст. 130), що підвоєводський суд міг її уживати. Опирає ся він на двох побічних згадках, з яких одначе не видко, щоб так карати міг сей суд. Радше треба догадувати ся, що грубші карні справи ішли просто до воєводи.

Окрім судової юрісдікції підвоєводському судови належав круг адмінїстрацийної дїяльности. Він мав нагляд над внутрішньою самоуправою жидівської громади, над промислом і торговлею, над безпекою, порядком і моральністю. Перша катеґорія нагляду обіймала головно контролю рахунків.

Про суспільне становище підвоєводського уряду автор не говорить нїчого.

Додані акти доповнюють працю, майже всї використані у текстї, переважно взяті з перехованих Acta vicepalatinalia, але поруч них є й такі, що взяті з иньших жерел, передовсїм перед 1740 р. Тут можна знайти цїкаві моменти до історії орґанїзації і побуту львівських, а навіть взагалї галицько-руських Жидів. Зазначувати сї риси — не наше дїло. *С. Томашівський.*

П. А. Заболотскій, Старѣйшій запорожскій уѣздъ, Ніжин, 1903 ст. V + 52 (Відб. з Сборника историко-филологическаго Общества при Институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ, т. IV).

Автор в тій розвідцї займаєть ся істориєю териториї давної Запорожської Січи, а нинїшнього Александрівського повіту, а близше з'упиняєть ся над теперішнїм її виглядом. Розвідку подїлив він на дві частини: на історично-етноґрафічний опис Александрівського повіту і на обговоренне питання про його народно-поетичну творчість, як памятку історичної минувшини.

Александрівський повіт займає нинї 19.194 кв. миль простору з майже 200.000 населеннєм і положений в південно-західнїм кутї Катеринославської ґубер. Він повстав в 1782 р., коли була виставлена твердиня Александровск. Потім на якийсь час назва та зникає і аж в 1806 р. подибуємо її знов і від того часу істнує вона до нинї. Автор перебігає злегка історию земель того повіту від найдавнїйших часів аж по нинїшнїй день, черпаючи свої відомости з других рук (не все найлїпших); в сїм роздїлї можуть бути цїкаві деякі замітки про кольонїзацію новійших часів. В кінци автор коротко застановлюєть ся над школою й народною просьвітою і констатує факт, що під впивом нинїшньої школи українська мова щораз зміняє свій первісний характер.

Важнїйша друга частина, де ґоворить ся про народну поетичну творчість. Значний процент народнїх споминів припадає на долю запорожського козацтва; одначе не мало записано оповідань про події й діячів на Українї взагалї. Автор ставить собі в тій части за задачу, прослїдити головнїйші мотиви історичних пісень в околиці, подати характеристику поглядів людности повіту на ті чи иньші особи й події, та дослїдити, на скільки повним і вірним зберігачем минувшини показуєть ся сфера народно-поетичної творчости, і о скільки вірний сїй традициї був у своїх історичних образах Гоголь. Задача, як видко, широка, тільки на жаль авторови не вдала ся. Втягнем, що більш цїкаве в тій части. Що було в степах до появи козацтва, народна память не знає. Вона малює їх тільки за час істнованя Запорожа. Автор подає декілька таких народних оповідань. І тут саме показуєть ся, що в основі народна характеристика степів в нічім не ріжнить ся від характеристики

історичних памяток. Зміну вигляду степів связує народ з упадком Січи. Що тикаєть ся споминів про боротьбу з Ордою і Турками, то пісні Алекс. повіту мало зачіпають саму боротьбу, а більше займають ся її нещасними наслідками, нпр. турецькою неволею та муками, якими мучили Турки полонених козаків. Крім того відбили ся в народній памяти повіту й иньші українські події, а передовсім страшна боротьба з Поляками. З таких історичних подій на першім місци треба зазначити звісну руїну 1663 - 87 рр. Знає народна творчість повіту також особи деяких героїв, що виступають в тій епосі. Також змальовують ся народні відносини до Жидів. Богато говорить народна творчість про Саву Чалого і Семена Палія. Коли порівнати пісні і перекази . пр. про Саву Чалого з анальоґічними вариянтами про нього, записаними в иньших сторонах, то показуєть ся, що пісні і перекази Алекс. повіту богаті ориґінальними і типічними подробицями. Тим то й цікавий той повіт для етноґрафії. Так само богато говорить ся про самих Запорожців, про їх звичаї, житє, орґанізацию і в основі лежить історична правда, дещо притемнена народньою фантазиєю.

Та зі всіх історичних подій найбільше слідів в Алекс. повіті полишило зруйнованнє Січи. Причину зруйновання Січи видить народ в змаганню московських панів загарбати широкі запорожські посілости. Найбільшим виновником виходить „Потимка“ (Потемкин). Згадують народні споминни і про першу появу Німців-кольоністів в границях давних запорожських посілостий, згадують неприхильно. Їх звичаї висьміває народній гумор. Не без іронії згадує народ і про московських кольоністів, одначе вже більш добродушно, як про Німців. Також з пізнійших часів зберіглось в народній памяти декілька пісень історичного характеру, головно за Александра I, але тут видко вже і в формі і в мові великоруський вплив. На тім кінчить ся друга часть інтереснійша, але також написана з легка, без поглублення. *І. Кр.*

М. Н. Бережковъ, М. Е. Марковъ и его рукописный сборникъ о черниговской старинѣ. (Сборникъ историко-филологическаго Общества при институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ. Т. IV, ст. 1—5).

М. Марков, бувший директор чернигівських шкіл з початком XIX ст., займав ся історією України, а передовсім Чернигівщини. Він належить до ряду тих краєвих істориків-археольоґів, дещо в романтичнім тоні, що їх тип появляєть ся на Україні в другій половині XVIII і з початком XIX ст.

Автор подає найперш декілька документів, важних до біоґрафії і характеристики М. Маркова і вичисляє його всї праці, що зберігають

ся в рукописнім відділї Румянцівського музею. Друкованих не багато: „О городахъ и селеніяхъ въ Черниговской губерніи, упоминаемыхъ въ Несторовой лѣтописи, какъ въ оной слѣдуютъ по порядку годовъ“ (видане також окремо) і „О достопамятностяхъ Чернигова“ (видане другий раз в „Чтеніяхъ“) — обі друковані в ч. 40 і 41 „Періодическаго сочиненія о успѣхахъ народнаго просвѣщенія“ з 1815 року. Крім того О. Бодянський видав ще в 1858 р в „Чтеніяхъ“ невеличку статейку Маркова п. з. „Отвѣтъ на нѣкоторые вопросы о Малой Россіи“, написаний, як виказує Бережков, для Д. М. Бантиш-Каменского, який ставив Маркову ріжні питання з української історії і діставав на них небезінтересні відповіди. Так само видрукував Бодянський в „Чтеніях“ (річн. IV, кн. I) безіменну історично-публїцистичну записку п. з. „Замѣчанія до Малой Россіи приналежащія“, одначе автора її не знав. Бантиш-Каменский догадував ся, що автором тої записки був М. Марков, одначе Бережков не згоджуєть ся з тим поглядом, а промовляє більше за тим, що ним був А. Ф. Шафонский, автор книги про Чернигівське намісництво.

Видавати статї Маркова тепер нема потреби, але інтересні є деякі уривки, пр. „О Нѣжинѣ и его повѣтѣ“, який автор друкує в повнім тексті. В нім подана коротка істория, топоґрафія, орґанізация й иньші міста Ніжина і ніжинського повіту. Відривок доволї примітивний і має тільки інформацийну вартість. *I. Кр.*

М. Сперанскій, Южно-русская пѣсня и современные ея носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменка). (З „Сборника“ историко-филогогическаго Общества при Институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ, т. V). Кіевъ 1904, стор. 52 + 26 + 54.

Праця проф. Сперанского складає ся з трьох частий: у першій, властивій науковій розвідці, говорить ся про сучасний стан української народної пісні та її носителїв, лїрників і бандуристів; у другій подано реєстр 146 звісних доси кобзарів та лїрників полтавської, чернигівської, харківської та київської ґуберній та репертуари 21 кобзарів та лїрникік з додатком короткого опису Пархоменкової бандури, а в третій части надруковано десять дум та 30 духовних вірш та сатиричних пісень, що в переважній части творять репертуар Пархоменка.

Праця пр. Сперанского викликана тим зацікавленем українськими кобзарями та лїрниками, що проявило ся особливо від харківського археольоґічного з'їзду. Зі статї д. Хоткевича, друкованої в Літ. Наук. Вістнику знаємо, що введене продукцій тих українських рапсодів у проґраму занять з'їзду не обійшло ся без завзятої боротьби і своєю чергою

було почином до поправи стану лїрників та кобзарів, увільнивши їх хоч по части від знущаня нетямущих підрядних орґанів власти. Не менше важні з наукового погляду були зусиля деяких спеціялістів — вистудіювати не лише повні репертуари, а й технїку співаня й гри тих співаків, репертуари їх учителїв і через се спосіб переховуваня української пісенної традиції. Проф. Сперанский також належав до тих, що зацікавили ся кобзарями, спеціяльно Пархоменком, і результатом сього зацікавленя являєть ся отся його праця. Автор приступав до неї з тою методичністю та з тими вимогами точности й докладности, які до всякої фільольоґічної працї ставить школа Тіхонравова. Підносячи дискутоване так часто в российській пресї питанє про вимиранє народної піснї, автор звертає увагу на трудність — відповісти на се питанє, на наше дуже недокладне знанє народнього пісенного скарбу, на недокладне, виривкове, дилєтантське записуванє народнїх пісень майже всїми дотеперішнїми збирачами, на занедбуванє того, щоб списувати повні репертуари даних співаків і чинити розвіди, відки вони мають їх основу і як збогачувати їх з часом, і дає про всї ті справи ряд добре обдуманих практичних порад для збирачів. Дальше на основі матеріялів зведених у другій і в третій части автор пробує схарактеризувати зміст та характер пісенної традиції живучих тепер у лївобережній Українї (головно в ґуб. Чернигівській, Полтавській та Харківській) лїрників та бандуристів, зводить до купи відомости про їх ученє, школи та братства, характеризує їх порівнанєм з північними, московськими жебраками та сказителями билїн, і подає в кінцї звістки про житє та характеристику Пархоменка. Ся перша часть працї пр. Сперанского справдї гарна і хоча не подає майже нїчого такого, що не було-б доси дискутоване та принагідно обговорюване в пресї й наукових працях, то головна її вартість власне в її методичности і в широкому поставленю питань, які вказують поле працї для многих іще робітників на полї нашої етноґрафії. При тім автор майже вповнї використав відповідну лїтературу; можна завважити хиба брак галицьких видань (працї Студинського про лїрників та публїкації Драгоманова в Житю і Слові), але при трудній приступности галицьких видань навіть для вчених спеціялїстів у Росії сей брак якось аж нїяково класти на карб ученого, якому доводить ся працювати в Нїжинї. Що до третої части, яка містить тексти пісень, то треба завважати, що записував їх не сам д. Сперанський, а один із його слухачів, д. Приходько. Не вважаючи на дуже мудрі уваги проф. Сперанского, висловлені в першій части його працї що до точности записуваня і передаваня слів і звуків пісень ми стрічаємо в надрукованих текстах деякі помилки, які треба покласти на карб уже не записувачеви, а тому, хто відчитував його рукопис не знаючи гаразд української мови. І так

у „думі“ про Морозенка рядок 2 читаємо: Вониж його не стріляли і на четі не рубали“ — очевидно мало бути: на часті. Дума про втеку трьох братів із Азова р. 62: Щоб рівною кровью — мб. рідною; р. 63: оброщеніє брали, мб. опрощеніє. Дума про вдову та синів р. 75: гомонилі, мб. гомоніли; р. 83: став нас Бог корати, мб. карати; р. 85: Та йди ти мати до нас пробуживати, мб. проживати. Дума про невольницький плач р. 12: Садь-поди, мб. пади і т. и. Завважимо, що назву „дума“ пр. Сперанский розуміє ширше, ніж її розуміють українські етноґрафи; думою називає пр. Сп. кожду пісню з історичною основою не вважаючи на те, чи вона зложена звісним стильом і складом козацького епоса, чи пізнійшим пісенним розміром. Таким робом до дум він зачислив і Морозенка і Саву Чалого, що зложені в основі коломийковим розміром і співають ся не властивим думі речітатівом, а мають суцільну мельодію однакову для кождого куплєта. *Ів. Фр.*

Проф. Н. О. Сумцовъ. Разысканія въ области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцахъ. Харьковъ, 1898. Рецензія А. Кирпичникова. (Отчетъ о 42-омъ присужденіи наградъ графа Уварова, ст. 151—174).

Наш журнал надрукував свого часу рецензию на працю д. Сумцова; автор предложив тимчасом сю працю петербурській Академії Наук для осягненя уварівської премії і з тої нагоди появила ся на неї ширша рецензия проф. А. Кірпічнїкова. Отут бажаємо ми й подати вислїди тої рецензиї.

Проф. Кірпічнїков згадує на вступі своєї рецензиї також про працю д. А. П. Пельтцера „Происхожденіе анекдотовъ въ русской народной словесности“, надруковану в XI т. „Сборника харьк. истор. филол. общества“ разом із працею д. Сумцова, немов передмову до останньої, і вказує, що характеристика анекдота далеко докладнійше подана Ганом,*) ніж Пельтцером, та що й дослїди над анекдотами належить переводити у напрямі вказанім Ганом.

Перейшовши до праці д. Сумцова, рецензент затримуеть ся коротко над вступом праці. Він заперечує, мов би Анґлїєць Кльовстон, якого д. Сумцов уважає своїм попередником у дослїдах над анекдотом, був ним справдї, та називає Кльовстона лише очитаним аматором, що старав ся радше зацікавити читача всякими куріозами, ніж ученим, що гонив би за стисло науковою докладністю. Зхарактеризувавши працю д. Сумцова словами його-ж самого, переходить проф. Кірпічнїков опісля поодинокі її

*) I. G. v. Hahn, Griechische u. albanesische Märchen, Leipzig, 1864.

роздїли, вказує на деякі недогляди автора і доповняє її подекуди новими матеріялами, як приміром: при колективних анекдотах, що говорять про певну верству людий чи про якусь околицю, нагадує, що при анекдотах про Пошехонців автор не покористував ся брошурою В. Березайского, виданою ще в 18 ст. і опісля передруковуваною нераз; тимчасом брошура ся має велику вагу, при порішуваню питаня про повстанє і ширенє сих анекдотів, тому й не повинна була вона бути пропущеною. З деякими гадками рецензента не конечно одначе можна згодити ся; анекдот про купця, що спалив альоес, давши себе надути хитрунови, буцїм то за вуглє дістане більше гроший — хоче рецензент зачисляти до ґрупи анекдотів про обманцїв та дурисьвітів, але не про дурнїв. Безперечно, можна й так зробити, але на нашу думку д. Сумцов мав також повне право зачислити його до ґрупи анекдотів про дурнїв, бо коли-б купець був розумний, не дав би був себе підвести до того ще й незнаному чоловікови.

Переходити ті доповненя і вказівки рецензента ми не будемо тут; за те покажемо деякі суперечности у працї д. Сумцова, подані рецензентом і наведемо остаточний його вивід про ту працю.

Суперечностий або фраз, що мають щось доказувати, а в самій річи не доказують нічого, розсипано по працї д. Сумцова досить багато. Так приміром на ст. 13 він говорить: „Між народами Азиї користують ся анекдоти про дурнїв широким розповсюдненєм. Історично-лїтературна роля їх не вияснена. Драгоманів попробував був означити вплив турецьких анекдотів на українську народню словесність; але представлені ним зближеня не переконують нас достаточно. Українські і російські анекдоти, з нечисленними виїмками, скорше підходять до західно-европейських і колиріднять ся зі Сходом, то при посередництві останнїх, які, дуже можливо, мають корінє в східно-мусулманських та в індійських будийських жерелах“. На ст. 15 він одначе говорить уже: „Признаючи можливою і навіть несумнївною передачу анекдотів про дурнїв від одного народа до другого, від азийського Сходу на европейський Захід, зі Сходу (головно через Кавказ) і з Заходу (головно через Польщу) в Росию, ми вважаємо одначе потрібним завважати, що деякі анекдоти могли повстати на місцї, як проява самостійної народньої творчости“. До сих слів додає рецензент отсе: „Не можна не висловити жалю, що сї цікаві думки по перше: не являють ся виводом із наведених автором фактів і навіть не належать спеціяльно до роздїлу про колективних дурнїв; а по друге, що між ними заходить суперечність що до походженя російських і українських анекдотів на сю тему“.

Подібних неоправданих і непідпертих думок д. Сумцова наводить рецензент більше, прим.: Ст. 162: „Анекдот мабуть невідомий західно-европейським казкам, коли не помиляю ся, а помилити ся тут незвичайно легко“. „Характерное сознаніе: что же даютъ прочнаго подобныя наблюденія“ — додає рецензент. — Ст. 165: „Предположеніе автора, что анекдоты этого рода, должно бытъ, возникли въ Индіи — ничѣмъ не подтверждено“. — Ст. 166: „Изъ всего довольно пестраго матеріяла, собраннаго въ этой главѣ, г. Сумцовъ дѣлаетъ обычный выводъ, что мотивъ о падающей съ неба рыбѣ и пр. могъ проникнуть съ азіятскаго востока“. — Ст. 173: „Нѣкоторыя догадки г. Сумцова, какъ говорится „сорвались съ кончика пера“; таково, напр., предположеніе, что цыгане занесли въ Малороссію „изъ далекой индійской родины“ анекдотъ, въ которомъ цыганъ оказывается круглымъ дуракомъ, нуждающимся въ ударах кнута“ — і т. д.

Висновок рецензента про працю д. Сумцова такий: „Реасумуючи все сказане ми мусимо признати книгу М. Ф. Сумцова дуже корисною роботою в значіню збору матеріялів для будучих дослїдників і облегченя праці останнїх через уґрупованє тих матеріялів по темам, а декуди й через наукову їх систематику. Та назвати її розслїдом (изслѣдованіемъ) анекдотів про дурнїв ми вважаємо неможливим, при чому позваляємо собі висловити наше глубоке переконанє, що вина в тім разї не так лежить на авторі, як на станї річи: фолькльор — занадто ще молода наука і брати ся за такі широкі задачі поки що нема можности. В теперішнї часи або належить так поступати як Коскен, що по словам д. Сумцова „не останавливается на вопросѣ о происхожденіи и путяхъ распространенія сказки: онъ лишь дробитъ ее на детали и даетъ многочисленныя указанія на варьанты“, або належить брати дуже обмежений матеріял, не лише що до числа тем, але що й до харектеру самого матеріялу, а для розслїду народнього анекдота належить передовсїм розслїдити так названу „лубочную литературу“, що без сумніву принесе також велику користь історії лїтератури, яка й доси наслїдком погорди до сього важного рода памяток носить дуже, що так скажу, аристократичний характер. Разом із тим належить поробити тисячі проб, зібрати тисячі заміток (у роді тих, які приміром робив Ґільфердінґ у часї своєї славної подорожі до Петрозаводска) для вияснення загальних законів, на підставі яких книжне оповіданє ширить ся між народом, амальґамуючись із тим, що находить воно рідного на тім ґрунті: лиш після того можна буде робити „Разысканія въ области анекдотической литературы“ взагалї, з твердим переконанєм, що дослїдникови удасть ся установити безсумнївний історично-лїтературний звязок між народнїми анекдотами

ріжних племен і порішити питанє про походженє і дороги розповсюдженя сеї або тої казки-анекдота".

До сих слів можемо додати від себе, що над деякими темами можна вже й тепер зробити роботу вказану рецензентом, але не над усїма. Та над усїма ледви й коли можна буде зробити.

На конець звернемо ще увагу на одну подробицю. Рецензент наводячи характеристику анекдота за Пельтцером, що анекдот, се „народнє оповіданє, не привязанє до історичних осіб", не подає до неї нїякої замітки. Тимчасом є цїлий ряд анекдотів привязаних до історичних осіб і витворених на місцї, а не мандрівних. Щоби далеко не ходити, вкажемо хоч би на деякі (розуміеть ся: не всї) російські анекдоти про Петра I, на українські про Потоцкого, канївського старосту, на сербські про Марка Кралєвіча і ин. Щож до осуду працї д. Сумцова в загалї, то ми годимо ся вповнї з рецензентом. *В. Г.*

K. Rhamm. — Der Verkehr der Geschlechter unter den Slaven in seinen gegensätzlichen Erscheinungen (Globus LXXXII, 1902).

Автор спиняєть ся тут над противними собі поглядами на жінку у славянських народів. В першій статї (103—108) опираючи ся на артикулї „Селянина" в часописи Hrvatska, виказує автор, що між Хорватами панує розпуста в найвисшім степени — а дальше піяньство, еґоїзм і лїнивство, за чим іде виродженє цїлого народа. З другої сторони констатує автор у другій розвідцї (186—193) соромливість у відносинах між судженим і судженою і між мужем та жінкою. З цїлого одначе захованя жінки видно (в третій розвідцї 271—272), що вона мусить поступати так, як би була між чужими людьми. На се вказує і сама назва невѣста від пня „вѣд" „незнана"; тому суджений в російській піснї називаєть ся „чужий чужениця". Автор приймає на основі того, що у Славян істнувала екзоґамія, а то подруже через рабунок, покликуючи ся на Нестора. Рабунок сей був лише на те, аби обійти кошти купна, бо в дійсности між супругами чи родинами було подруже порішене. При тім доля жінки була незавидна: автор оповідає, що на Поділю жінка все мусить стояти з далека від мущин, коли вони розмовляють. Четвертий роздїл „Minnedienst and snochačestvo (320—325) присьвячений спеціяльно Українцям. Автор малює опираючи ся на „Трудах" погляди Українцїв на любов, що визначають ся надзвичайною чистотою і нїжністю. Се головна ріжниця між Українцями і Великоросами. Дальше описує Рамм вечерницї і досьвітки і подивляє нїжність відносин — у Великоросів за те снохацтво. Автор підчеркує, що сї ріжницї істнували вже за Нестора і що перед принятєм християнства були глибші і значнїйші: доперва

христіянство вирівнало їх. Одначе і між Українцями нема одностайних поглядів на відносини між полами. Гуцули знають цілком иньшу моральність: про се знав вже Hacquet, подорожник з 1794 і Cox в 1754. Українці зближають ся що до своєї чистоти пожитя до Сербів. Автор готов уважати розпусних Славонців за не-Славян тим більше, що носять пр. бороди, коли у иньших Славян того не стрічаємо (?). У Болгарів находимо і спільне чисте пожитє і снохацтво, а також купно побіч себе. Автор доходить по тім до результату, що у Славян, здавен давна були дві форми — чиста у Сербів на полудни і у Українців на півночи і груба у Росіян. Лише у Українців виробило ся ніжне пожитє між обома полами (як пр. з судженою). Все се, як бачимо, виводи, вироблені занадто поверховним студийованнєм, без відповідного поглублення.

З. К.

Видання й статї обговорені в сїм томі:

O. Schrader — Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde, 1901.

M. Winternitz — Was wissen wir von den Indogermanen, 1903.

S. Ciszewski — Ognisko, studyum etnologiczne, 1903.

Н. Бѣляшевскій — Дюнныя стоянки неолитической эпохи на берегахъ р. Западнаго Буга въ середнемъ его теченіи, 1901.

K. Potkański — Kraków przed Piastami, 1898.

— Granice biskupstwa krakowskiego, 1900.

— Przywilej z 1086 roku, 1903.

W. Abraham — Początek biskupstwa i kapituły katedralnej w Krakowie.

В. Ляскоронскій — Исторія Переяславской земли съ древнѣйшихъ временъ до половины XIII столѣтія, 1903.

Н. Никольскій — Матеріалы для исторіи древне-русской духовной письменности, 1903.

М. Халанскій — Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, IV—VIII, 1903.

— Матеріалы и замѣтки къ исторіи древнерусскаго героическаго эпоса, 1903.

— Ilias von Reussen und Il'ja Muromec, 1903.

А. Шахматовъ — Общерусскіе лѣтописные своды XL и XV вѣковъ, 1901.

А. Шахматовъ — Симеоновская лѣтопись XVI вѣка и Троицкая начала XV вѣка, 1900.

— Ермолинская лѣтопись и Ростовскiй владычный сводъ, 1904.

— Іоасафовская лѣтопись, 1904.

— Н. Лихачевъ, Палеографическое значенiе бумажныхъ водяныхъ знаковъ, критическiй отзывъ, 1900.

П. Кулаковскiй — Начало русской школы у Сербовъ в XVIII в. 1903.

Dr. Z. Pazdro — Organizacya i praktyka żydowskich sądów podwojewodzińskich, 1903.

П. Заболотскiй — Старѣйшiй запорожскiй уѣздъ, 1903.

М. Бережковъ — М. Е. Марковъ и его рукописный сборникъ о черниговской старинѣ, 1903.

М. Сперанскiй — Южно-русская пѣсня и современные ея носители, 1904.

А. Кирпичниковъ — Н. Сумцовъ, Разысканiя въ области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцахъ, 1898.

K. Rhamm — Der Verkehr der Geschlechter unter den Slaven in seinen gegensätzlichen Erscheinungen, 1902.

Адреса Товариства: **Львів,** Чарнецкого 26.

Adresse der Gesellschaft: **Lemberg,** Čarniecki - Gasse 26.

Всякі виплати для Товариства в Росиї приймає книгарня Кіевскої Старини в Київі, Безаковська 14 (1 злр. = 1 ґульден = 2 корони).

	Корон
Збірник історично-фільософічної секциї т. I: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, 7·50, в оправі	8·50
„ т. II: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. II. — 2·00, на ліпшім папері 5·00, в оправі	6·40
„ т. III—IV: Історія України-Руси т. III, на звич. пап. 5·00, в оправі .	6·40
т. V: Матеріяли до історії духового житя Галицької Руси XVIII - XIX в.	4·00
„ т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський т. IV. 4·50, на ліпшім папері	5·50
Збірник математично-природописно-лікарської секциї, т. I, II, III і IX по 3·— т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) по	2·00
„Зоря“ письмо літературно-наукове р. II, V без Бібліотеки по	6·00
„ „ „ „ р. VI, IX по	10·00
„ „ літерат.-наук. ілюстроване р. XIII, XV, XVI, XVII і XVIII по	12·00
Руська історична бібліотека:	
т. I. С. Качала — Коротка історія Руси	2·40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії	4·00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Руси . .	6·80
т. V. М Смирнов, М. Дашкевич, І. Шарапевич — Монографії до історії України-Руси	3·00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князівства литовського	3·20
т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в.	·20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв.	2·00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький	12·80
XIII. „ Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького .	3·20
XIV—XVI. „ Руїна	8·40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович Останні часи козачини на Правобережі	6·60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в. . . .	3·60
XX. Шульгин — Начерк Колиївщини	3·00
XXI і XXII. Розвідки про селяньство на Україні-Руси в XV XVIII ст.	5·00
XXIII. Розвідки про міста і міщанство, ч. I.	2·00
Інґрем Дж. Історія політ. економії	4·00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки	0·60
Калитовський Ом. Др. — Материяли до літератури апокрифічної . . .	0·70
Кельнер Л. Др. — Історія педагоґії	1·20
Кареєв М. Фільософія історії	0·25
Колесса Ол. Др. — Юрий Косован-Федькович	0·60
Костомарів М. — Руська історія в житєписах ч. II і III по	1·00
„ Письмо до ред. Колокола	2·00
Левицький Нечуй І. — Сьвітогляд українського народу	0·60
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	7·00
„ Руська Правда	1·00
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 16·00, повні річники 1899—1903 по 16·00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у попередніх книжках статей	12·00
Ляссаль Ф. Про суть конституції	0·30
Масарик Т., Ідеали гуманности	0·36
Материяли до українсько-руської етнольоґії т. I і III.	11.00
„ т. II, IV—V і VII (містить моноґрафію проф. Шухевича про Гуцулів)	20·00
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту	2·00
Міцкевич А., До галицьких приятелів, зі вступом і поясненнями . . .	0·46
Огоновський Ом. Др., Історія руської літератури т. II. 6·00, т. III. 8·00, т. IV	2·00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3·00
Олехнович В., Раси Европи	0·70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	3·00
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні .	4·00
„ „ „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по	5·00

	Корон
Павлик М. — Про читальні	1·00
„ М. П. Драгоманов, єго ювілей, похорон, автобіоґр. і спис творів	4·00
„ Якуб Іаватович	1·00
Партицький О. — Старинна істория Галичини	6·00
„ Словянська держава перед двома тисячами літ	0·20
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	0·70
„ Скандинавщина в давній Руси	0·40
„ Слово о полку Ігоревім	1·60
Партицький О., Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2.80
Правнича часопись, річник IV—V по 6·00, VI, VII — X по	2.00
Правнича бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	
Правнича і економічна часопись, т. I—III по 3·00, т. IV—V по	4·00
„Правда“ письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	4·00
„ з р. 1878 2·00, річн. XIII з доповненєм	3·00
Пулюй І., Непропаща сила	0·20
„ Нові і перемінні звізди	0·16
Раковський І., Вік нашої землї	0·10
„ Вулькани	0·30
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	1·00
„ Руські землї Польської Корони при кінці XV в.	0·80
Сеньобо́ Ш., Австрия в XIX ст.	0·80
„ Міжнародні революц. партії	0·40
Спис творів Ів. Франка за 25 літ його лїтературної діяльности	1·00
Стоцький С. — Буковинська Русь	2·40
Студинський К. Др. — Лїрники, студия	0·40
„ Пересторога, історично-лїтературна студия	2·00
Тен Г., Фільософія штуки	1·00
Терлецький О., Москвофіли й народовці	0·30
Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р.	2·00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	3·00
„ Київська Козачина 1855 р.	0·10
„ Маруся Богуславка в укр. лїтературі	2·00
Уайт Д. А., Розвій ґеоґрафічних поглядів	0·30
„ Розвій астрон. поглядів	0·46
„ Розвій поглядів на лихву	0·30
Українсько-руська бібліотека т. I, 6·00, II, 4·00, IV, 3·00, оправні о 1·20 дорожші.	
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I—IV	12·00
Ферріер Е., Дарвінізм	1·30
Флямаріон К., Про небо	2·00
Франко Ів. Нарис історії фільософії	0·60
„ Наші коляди	0·40
„ Іван Вишенський	2·00
„ Про панщину і її знесенє 1848 р.	0·60
„ Хмельнищина 1648—9 р. в сучасних віршах	2·00
„ Слово о Лазаревѣ воскресеніи	0·50
„ Апокріфічне євангелиє Псевдо-Матвія	0·30
„ Шевченко героєм польської революцийної леґенди	0·40
Целевич Ю. Др. — Істория Скиту Манявського	2·40
Целевич О. Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею	0·40
„ Участь козаків в Смоленській війнї 1633—4 рр.	1·00
Щурат Чернеча република на Афоні	0·20
„ „Чернець“ Т. Шевченка, студия	0·20